JAARBOEK 2011

Drieëntwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken

Dirk van Eck-Stichting Leiden

Drieëntwintigste Jaarboek

der sociale en economische geschiedenis

van Leiden en omstreken

2011

Dirk van Eck-Stichting
opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Arjan Honkoop, *voorzitter ad-interim*
Marian Weevers, *voorzitter ad-interim*
Wanda den Boer, *secretaris*
Joris Arts, *penningmeester*
Rob Arnoldus
Anneke Boot
Sigrun Brouwer
Dirk Maats
Ariela Netiv
Gert-Jan van Rijn
Jaak Slangen
Charles van Reij
Annerije van der Vliet
Kees Walle

Redactie Jaarboek 2011

Piet de Baar
Jaak Slangen
Agnes van Steen
Bert van der Veer
Marian Weevers
Annerije van der Vliet, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2012 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 oktober 2011.

Dirk van Eck-Stichting

Drieëntwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2011

Leiden 2011

ISBN/EAN: 978-90-73279-30-8
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl
www.dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.
De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

7 Voorwoord

9 Jaarverslag 2010

16 Schenkingen

21 PIET DE BAAR
Leidse wolkooplieden en de tollenaars van Gravelines rond 1450

31 KEES VAN ECK
Leren onder wezen. Verlichtingspedagogiek in het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden

61 HERMAN AMPTMEIJER
Leidse regenten met elkaar op de vuist. Strijd over de armenzorg in Leiden in 1848

97 PETER OTGAAR
Het Nederlandsch Opvoedingshuis te Leiden, 1865-1866

125 AGNES VAN STEEN
'vol moed en blakende van ijver'. Aletta Lorentz-Kaiser en de vrouwenbeweging in Leiden (1881-1912)

167 DIRK VAN DELFT
Een tweesnijdend zwaard.
Het Janssenfonds voor vakopleidingbeurzen en het ontstaan van de Leidse Instrumentmakersschool

203 Over de auteurs

205 Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2010

207 Boekbesprekingen

Voorwoord

In het midden van de vijftiende eeuw hadden de Leidenaren weinig reden om het beroemde dubbelportret van Jan van Eyck van het echtpaar Arnolfini, hoe mooi geschilderd het ook was, met plezier te bekijken. Piet de Baar heeft sterke aanwijzingen dat achter de mannelijke helft van het echtpaar de heer Jan Arnolphijn schuilgaat, de man die in 1449 verantwoordelijk was voor zware tolheffing op de invoer van Engelse wol, zo onontbeerlijk voor de Leidse textielindustrie.

Kees van Eck stelt de vraag aan de orde welke invloed de Verlichtingsidealen hadden op de opvoedingspraktijk in Nederland. Daartoe heeft hij de archieven van het Leidse Weeshuis bestudeerd. Hij komt tot de conclusie dat de alledaagse praktijk in het weeshuis illustreert dat de invloed van de Verlichtingsidealen maar zeer beperkt, zo niet nihil was.

In 1848 raakte het stadbestuur letterlijk slaags met leden van de hervormde kerkraad en diaconie. Herman Amptmeijer zoekt de oorzaken in een langdurig conflict over wie het werkelijk voor het zeggen had in de armenzorg. Als vervolgens een periode van voedselschaarste aanbreekt door tegenvallende aardappeloogsten, lopen de spanningen steeds hoger op. De armenzorg ziet zich geplaatst voor extreem hoge uitgaven. Deze spanningen culmineren uiteindelijk in een handgemeen op 3 juni 1848.

In de ban van Fröbel's opvattingen over het ideale onderwijs voor kinderen wilde Elise van Calcar-Schiotling een Nederlandsch Opvoedingshuis in Leiden van de grond krijgen. De combinatie van opleiding tot onderwijzeres en kinderbewaarplaats, die zij in 1865 voor ogen had in het pand aan de Breestraat, leek hiervoor ideaal. Helaas was het experiment gedoemd te mislukken. Peter Otgaar beschrijft hoe Elise van Calcar met haar retorische gaven vele notabelen tot giften wist te bewegen, maar er vervolgens als direc-

trice niet in slaagde een levensvatbaar instituut van de grond te krijgen. Gebrek aan zakelijk inzicht, problemen met bestuur en onderwijzeressen en achterblijvende inschrijvingen van zowel kleuters als kwekelingen waren daar debet aan.

Aan de hand van de activiteiten van Aletta Lorentz-Kaiser schetst Agnes van Steen een beeld van de Leidse vrouwenbeweging rond 1900. Aletta, echtgenote van de beroemde professor Lorentz, was niet alleen actief in de strijd voor vrouwenkiesrecht, maar bekommerde zich ook om de opvang van kinderen van werkende vrouwen en om het lot van ongehuwde moeders en hun kinderen. Met dit artikel heeft zij, gedeeld met Cor Smit, de Oud Leiden Prijs 2010 in de wacht gesleept. Wij zijn zeer vereerd dat zij ervoor gekozen heeft het artikel in dit jaarboek te publiceren.

Dirk van Delft laat zien hoe de behoefte van het Natuurkundig Laboratorium van de Rijksuniversiteit Leiden aan deskundig personeel rond 1900 een grote groep getalenteerde, maar minderbedeelde jongens kansen bood op een bijzondere vakopleiding. Met deze vakopleiding konden ze vervolgens overal terecht. Samen met vader en zoon Janssen, filantropen die zich intensief bezighielden met scholing van de lagere sociale klassen, richtte de directeur, professor Heike Kamerlingh Onnes, een fonds op. Dit Janssenfonds stelde de sociaal-economisch zwakkeren in staat zich verder te ontwikkelen tot instrumentmaker. Naast de betaling van studiekosten kregen de ouders een vergoeding voor gederfde inkomsten (als de jongens de leeftijd hadden bereikt dat zij konden bijdragen aan het gezinsinkomen). De beste leerlingen stroomden door naar de werkplaats van het laboratorium. Hierdoor wist Kamerlingh Onnes zich verzekerd van een constante aanvoer van capabele werknemers. Met recht een 'ijzersterk tweesnijdend zwaard'.

Tot slot willen wij zoals altijd onze dank uitspreken aan Grafaria en Bert van der Veer voor hun grote inzet bij het drukklaar maken van de teksten en de lay-out.

MARIAN WEEVERS,
voorzitter ad-interim

Jaarverslag 2010

Bestuur

Na het vertrek van Jaco van Rijn begin 2010 werd het interim-voorzitterschap verzorgd door Marian Weevers en Arjan Honkoop. Anneke Boot en Charles van Reij zijn toegetreden tot het dagelijks bestuur.

Donateurs

Het aantal donateurs op 31 december 2010 was 323. Ten opzichte van 2009 is het aantal afgenomen. In 2011 zal het donateursbestand worden nagelopen op inactieve donateurs; hierdoor wordt een verdere daling verwacht.

Activiteiten

Op 4 februari organiseerde de Dirk van Eck-Stichting samen met de Historische Vereniging Oud Leiden en het Duitsland Instituut Amsterdam een lezingenavond in het Scheltemacomplex. Het thema was de rol van de Leidse stukadoor Marinus Van der Lubbe bij de Rijksdagbrand op 27 februari 1933. Kees Walle begon de avond met *De Leidse jaren van Marinus van der Lubbe*, waarin hij een levendig beeld schiep van de doodgewone arbeidersjongen achter de legende. De Amerikaanse historicus Michael S. Cullen presenteerde vervolgens *The mystery of the Reichstag Fire - Did Marinus van der Lubbe act alone?* Hierin ging hij in op de laatste stand van onderzoek naar de rol van Van der Lubbe bij de Rijksdagbrand.

De jaarlijkse donateursavond vond plaats op donderdag 27 mei. Dit keer stond de avond geheel in het teken van (economische) crises in het Leidse verleden. Herman Amptmeijer opende de avond met *Knokken in het*

Huiszittenhuis, over de Leidse bestuurlijke crisis rondom de armenzorg in de negentiende eeuw. Cor Smit, Leids historicus en publicist, ging in *Economische crises in Leiden. Structuur en conjunctuur* in op de perioden van economische op- en neergang die Leiden de afgelopen eeuwen heeft doorgemaakt. Aansluitend aan de lezingen werd het 22e *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* gepresenteerd.

In samenwerking met Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) organiseerde de Dirk van Eck-Stichting op 28 november een gevarieerde middag met verschillende onderwerpen uit de recente Leidse geschiedenis. Paulina Buring, bestuurslid van STIEL, gaf in een rijk geïllustreerde inleiding aan waarom de Van der Klaauwtoren aan de Kaiserstraat het beschermen waard is. Deze toren krijgt geen monumentale status, waardoor sloop dreigt voor dit bijzondere voorbeeld van de architectuur uit de wederopbouwperiode.

Vervolgens gaf Charles van Reij een inleiding op *oral history*. Dit is een manier om het verleden wetenschappelijk te onderzoeken op basis van individuele herinneringen die systematisch worden vastgelegd. De Dirk van Eck-Stichting, STIEL en de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis werken samen in een project met als doel herinneringen vast te leggen van mensen die gewerkt hebben in de Leidse industriesectoren metaal, textiel, conserven en drukkerijen.

Tot slot hield voormalig wethouder van Leiden, Paul Bordewijk, een lezing over de geschiedenis van de radiodistributie in de stad. Hij legde uit waarom de radiodistributie, de voorloper van de Leidse lokale omroep, als geméénte-lijk bedrijf is begonnen.

Joris Arts heeft aan de website www.dirkvaneck.nl de gedigitaliseerde *Jaarboeken der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* over de jaren 1989 tot en met 1999 toegevoegd. Het is nu mogelijk deze integraal te lezen via de site.

Ook in 2010 maakte de Dirk van Eck-Stichting deel uit van de erfgoedkoepel, het overlegorgaan van verschillende Leidse historische verenigingen en de Leidse wethouder voor cultuur.

WANDA DEN BOER,
secretaris

Jaarverslag van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

IN 2010 is door de werkgroep LAVA weer een aardig aantal onbekende films 'ontdekt'.

Van dhr. Heijmans uit Voorschoten zijn de rechten verkregen op twee 8 mm-films. Twee 8 mm-spoelen van ruim 20 minuten lang, met een algemeen filmbeeld van de stad uit ongeveer 1978. Opvallend is, dat de tweede spoel al het materiaal bevat wat normaal gesproken na de montage in de vuilnisbak verdwijnt. Voor het beeldarchief is dit soort restmateriaal natuurlijk ook van belang. De originele films blijven in bezit van dhr. Heijmans en de digitale versie gaat naar het Regionaal Archief Leiden.

Door M.C. Wolters, actief in de 3 October-Vereeniging, zijn zestien korte 8 mm-familiefilmpjes geschonken. De filmpjes zijn gemaakt door zijn vader in de periode 1933-1952 en twee stuks door Nico v.d. Horst senior, een volle neef van dhr. Wolters. De naam Wolters is voor veel Leidenaren een bekend van de Sigarenfabriek Wolters en later van reisbureau 'Cebuto' aan de Doezastraat. De titels van de film zijn onder andere: *Trouwdag 1933*, *Winter 1940-41*, *Bezoek Herenstraat Leidse Hout*, *Noordwijk Zomer 1941*, *Viswedstrijd Tabaks- Sigarenfabriek Wolters*, *De Vink 1942*, *Noordwijk 1943*, *Kroningsfeesten 1958*, *Personeelsuitstapje Parmentier 1950....enzv.*

Via dhr. P. Perquin is LAVA in het bezit gekomen van nog een andere serie familiefilms. Elf korte 16 mm-films van de familie Fles van de Hooigracht. Een serie onbekende films uit de jaren dertig/veertig. Een tijdsbeeld van familie-uitjes naar het strand, de dierentuin, De Oude Vink en schaatsen. De films zijn niet allemaal even goed bewaard, maar een bevrijdingsfilm van ongeveer 8 minuten lang, met fraaie beelden van de intocht op de Prinsessenkade, is nog gestoken scherp.

Wolters, 1942: Waterfiets bij De Oude Vink.

Heijmans, 1978: Morspoort.

Samen met Stichting Leids Wevershuis en Stiel is Dirk van Eck begonnen met een *oral-history* project. Door deze interviews is een professioneel gemaakte 16 mm-geluidsfilm weer boven water gekomen uit de jareng zestig. Het is een verslag van de bouw van een fabriekshal aan de Rooseveltstraat 65. De film is gemaakt door en voor de clichéfabriekfabriek Koningsveld. Alles van graven tot verhuizen wordt met een Haanstra-achtige documentaire manier in beeld gebracht. Deze film is gelukkig op tijd gedigitaliseerd. Het acetaatmatriaal was namelijk aangetast door het azijnsyndroom, een proces wat niet te stoppen is en op den duur de film laat ontbinden.

Van donateur Nico Ravensbergen kreeg LAVA een VHS-band met een jaren '80 uitzending over de DZB. De tape zal overgezet worden naar dvd.

Ook dit jaar zijn er weer meerdere filmvertoningen geweest. Op 24 januari is er een filmmiddag gehouden voor de personeelsvereniging van de gemeente Leiden en op 3 juni is er een filmavond geweest in de tuinzaal van sociëteit de Burcht, in samenwerking met het Regionaal Archief Leiden.

Nico Ravensbergen heeft in zijn buurt meerdere filmavonden gehouden met dvd-materiaal van de serie *Stadsbeeld in Beweging*.

Omdat het plaatsen van filmpjes op internet tegenwoordig niet echt moeilijk meer is zijn er ter promotie een tiental korte stukjes film op YouTube geplaatst. Ze zijn eenvoudig te vinden met het zoekwoord 'Leidse historie'.

Fles 1945: Bevrijdingsfeest op de Haarlemmerstraat.

Deze filmpjes zijn natuurlijk ook te bekijken op de website www.dirkvaneck.nl. De bedoeling is dat er meer van deze promotiefilmpjes op internet zullen gaan verschijnen.

ARJAN HONKOOP,
namens de werkgroep LAVA

Financieel overzicht 2010

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2010	11.788,01	Jaarboek 2010	3.497,27
Donaties 2010	5.721,62	Verzending Jaarboek 2010	529,51
Donaties 2011	57,50	Donateursbijeenkomsten	1.526,11
Publicaties	98,70	Administratie	390,14
Rente	304,49	Website	71,40
Overige inkomsten	162,15	Overige kosten	274,78
		Saldi 31 december 2010	11.843,26
Totaal	18.132,47	Totaal	18.132,47

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2010	7.179,83	Audiovisuele collectie	1.863,58
Stadsbeeld in Beweging	713,00	Filmavonden	757,44
Rente	139,23	Administratiekosten	185,99
		Saldi 31 december 2010	5.225,05
Totaal	8.032,06	Totaal	8.032,06

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2010.

In 2010 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties in totaal ruim € 5.780. Het grootste deel van dit bedrag betrof donaties uit het donatiejaar 2010, maar ook ieder jaar zijn er donateurs die op voorhand de donatie voor het aankomende jaar overmaken. In 2010 organiseerde de Dirk van Eck-Stichting in samenwerking met de Historische Vereniging Oud Leiden en het

Duitsland Instituut een extra lezing, over Marinus van der Lubbe. Dat is de voornaamste reden voor de grote uitgave aan donateursbijeenkomsten.

De productie- en verzendkosten van het Jaarboek 2010 bedroegen ongeveer € 4.027, een normaal bedrag voor werderom een mooie uitgave.

Het Leids Audiovisueel Archief ontving € 713 uit de verkoop van eerder verschenen delen van *Stadsbeeld in Beweging* en besteedde € 1.864 aan digitalisering van filmbeelden en de uitbreiding van de audiovisuele collectie.

Het verzoek voor donatie werd ook dit jaar weer door velen positief beantwoord. Dankzij deze donaties kan de stichting zich blijven inzetten voor de historische geschiedschrijving van Leiden en omstreken in woord en beeld.

JORIS ARTS,
penningmeester

Schenkingen

Grofsmederij

Op 4 februari schonk donateur Piet Anker, tijdens de lezingenavond over Marinus van der Lubbe, een bijna twintig kilo zware gietijzeren plaat van de Grofsmederij. Waar de plaat ooit gemonteerd is geweest, een brug? een machine?, is niet meer bekend.

Het gietijzeren ornament is overgedragen aan de museum 'De Lakenhal'.

NEM

Zoals eerder in het Jaarboek stond te lezen was er een originele vooroorlogse fabrieksfilm van de Nederlandsche Electrolasch Maatschappij (NEM) opgedoken op een rommelmarkt. Het ketelbouwbedrijf staat tegenwoordig aan de Kanaalweg.

De ontdekking van de film had tot gevolg dat er veel enthousiaste verhalen en geschiedenissen boven kwamen. Ook bleek dat de geschiedenis van het bijna 100-jarige bedrijf nooit echt beschreven was. Samen met met Jan

Ketel NEM.

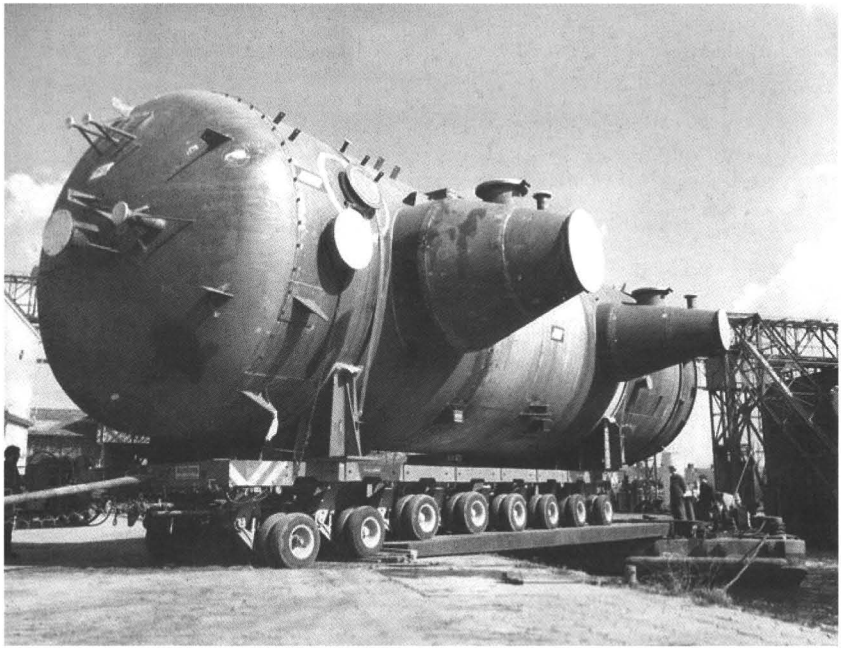

Willem Wesseldijk van STIEL werd er een plan gemaakt om met dit gegeven 'iets' te gaan doen. Een mooi boek over dit deel van de Leidse metaalindustrie zou mogelijk moeten zijn, dachten wij.

Bij deze contacten kwam ik al snel Jan Corba tegen. Hij had gevoel voor geschiedenis, was lid van de Dirk van Eck-Stichting en ook nog werkzaam bij de NEM. Met z'n drieën zijn er meerdere contacten geweest met het bestuur van de NEM. Onder andere door de inspanningen bij het bedrijf van Jan Corba hadden wij het idee dat we een mooi project van de grond konden tillen.

Maar in april kwam van Jan het bericht dat de CEO van het bedrijf toch afzag van medewerking aan dit project. Alle andere ideeën rond dit stuk geschiedenis zijn toen ook ingestort. De enige afspraak die nog overbleef, was de schenking van een grote KLM-Aerocarto luchtfoto uit 1977 van het NEM gebied, die bij Jan Corba nog op z'n kamer stond, aan de Dirk van Eck-Stichting.

Overzicht NEM-terrein 1977
KLM-Aerocarto. Foto richting
noord over Zoeterwoudseweg.

Detail foto NEM-terrein 1977, spoorweg-
overgang Herenstraat / Vrijheidslaan.

Eind november bereikte ons het bericht dat Jan plotseling, vlak voor z'n prepensioen, was overleden. Dus ook zijn idee 'die Nem geschiedenis komt later wel' zal met zijn hulp niet meer gebeuren.

De luchtfoto, samen met enig ander beeldmateriaal, is uiteindelijk via zijn weduwe alsnog overgedragen.

Het NEM-materiaal is overgedragen aan het Regionaal Archief Leiden.

ARJAN HONKOOP

Jan van Eyck, *Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw*, 1434. (Collectie National Gallery, Londen)

PIET DE BAAR

Leidse wolkooplieden en de tollenaars van Gravelines rond 1450

Als er één aspect van de geschiedenis van Leiden tot op de bodem uitgezocht is, dan is het wel de textielindustrie, vooral die in de middeleeuwen. N.W. Posthumus heeft hiervan min of meer zijn levenswerk gemaakt en produceerde lijvige bronnenuitgaven en prachtige analyses.[1] Die waren zelfs zo mooi dat ze daarna haast een belemmering vormden om er nader onderzoek naar te doen: Posthumus had immers alles al gezegd wat er te zeggen viel. Iedereen ging ervan uit dat zijn werk haast boven alle twijfel verheven was en accepteerde zijn meningen en cijfers als axioma's. Pas rond 1990 hebben diverse historici zich weer aan dat onderwerp gewaagd, met name in de publicaties *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* uit 1991 en het door de Dirk van Eck-Stichting uitgegeven *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* uit 1996. Daarbij bleek overigens dat heel wat cijfers en beweringen van Posthumus niet onaantastbaar waren, hetgeen leidde tot veel voortgezet onderzoek en hier en daar een totale vergruizing van het beeld dat Posthumus geschapen had. Vooral Herman Kaptein had in zijn dissertatie van 1998 vaak totaal tegengestelde opinies.[2]

In die enorme rijstebrijberg aan gegevens over de textielnijverheid is veel *petite-histoire* te vinden, die niets van doen heeft met langetermijnvisies, statistiek of productieprocessen. Gewoon een korte episode, waarbij de nadruk meer op een paar personen komt te liggen dan op een hele populatie aan handelaren, producenten of consumenten. Wat dat betreft is de bronnenuitgave een ware *Fundgrube*, die wacht op exploitatie door wie ook maar wil. Op zoek naar iets anders werd mijn aandacht getrokken door een naam, die me daarna niet meer los wilde laten. Hier volgt een korte weergave van wat er zich daaromheen afspeelde.

Wolstapel

De Nederlanden waren naar middeleeuwse begrippen relatief dichtbevolkt en haast volledig voor landbouw benut. Ook al waren alle grote moerassen inmiddels herschapen in grazige weiden, dit was toch niet een landschap waarin schapen domineerden. Op de armetierige heidevelden in Drenthe en Brabant liepen wel flinke kudden schapen, maar de vraag naar wol was vele malen groter dan die ooit konden produceren. Met name aan de vraag naar eersteklas wol konden deze schapen niet voldoen. Daarom was de import van fijne wol uit Engeland absoluut noodzakelijk. Theoretisch zouden schippers uit de Nederlanden die wol hebben kunnen halen uit havens aan de oostkust van Engeland, niet eens noodzakelijkerwijze Londen, om die vervolgens naar de havens in de Nederlanden te brengen die het dichtst bij de afnemers lagen, dus in het geval van Leiden naar Rotterdam, Delfshaven of Schiedam, desnoods Amsterdam. Maar zo werkte het toen niet. Er waren stapelplaatsen waar alle wol (of welk ander product ook) opgeslagen en verhandeld moest worden. Dat dat vreselijk inefficiënt was, wist men toen ook al wel, maar het was de politieke realiteit en steden die een (duurbetaald) privilege hadden voor de stapel van een of meer producten waren buitengewoon lichtgeraakt als iemand daar iets over zei en uitermate naijverig waar concurrentie dreigde. Een klein voordeel had zo'n stapel wel: daar kon je te kust en te keur uit een vaak enorme voorraad datgene kiezen wat je het liefst wilde kopen. Bovendien was daar ter plaatse veel specialistische kennis aanwezig, en ook de meest geschikte pakhuizen. Maar of kooplieden dit handig of juist zeer onhandig vonden, het was een politiek feit waar men zich doorgaans maar bij had neer te leggen. Het was dan ook vaak eerder politiek gedoe dan een gemeenschappelijke wens van handelaren dat bijvoorbeeld de stapel van wol uit Engeland een tijdlang in Veere gevestigd was.

De Engelse stapel van wol was van 1389 tot 1558 gevestigd te Calais (in het Nederlands meestal Calis of Kalis genoemd). Deze havenstad was toen, tijdens de Honderdjarige Oorlog en daarna, in Engelse handen; tegen het einde zelfs als een soort kleine Engelse enclave omringd door Frans grondgebied. Zeker in het begin waren de Vlaamse steden, met Yperen (Ieper) aan het hoofd, de grootste afnemers van Engelse wol, en dus waren de aanvoer-

lijnen relatief kort. Maar voor Leidse kooplieden betekende het wel dat ze telkens een flinke reis moesten ondernemen, waarbij de wol vaak weer per schip naar een van de al genoemde havens vervoerd moest worden. Je moet er nu eenmaal wat voor over hebben om bijvoorbeeld Engelse puiken, dus de beste wol, te bemachtigen.

Oorlog

Tijdens de Honderdjarige Oorlog waren Frankrijk en Engeland in een ware doodsstrijd gewikkeld. Beide tegenstanders probeerden uiteraard ook bevriende of verwante heersers aan hun kant te krijgen, liefst als bondgenoot te velde. Tussen Frankrijk en Bourgondië heerste een soort knipperlichtrelatie, waarbij de moord op hertog Jan zonder Vrees van Bourgondië tijdens vredesbesprekingen met de Fransen in 1419 wel een dieptepunt betekende. Vanaf toen was de nieuwe hertog van Bourgondië, Philips de Goede, een bondgenoot van de Engelsen. Als Jeanne d'Arc niet was opgestaan, zou het einde van Frankrijk wel niet lang meer op zich hebben laten wachten. Maar Philips was een wantrouwend en op eigenbelang gericht bondgenoot, zodat het verbond niet lang stand hield en zelfs in het tegendeel omsloeg: de bondgenoten raakten in oorlog. Deze Engels-Bourgondische oorlog duurde van 1436 tot 1439. Daarbij was Calais een speerpunt in het strijdplan van de Bourgondiërs, maar een langdurig en hevig beleg in 1436 moest uiteindelijk worden afgebroken. Dat het algehele klimaat er daardoor niet op verbeterde, laat zich raden: de Leidse wolnijverheid kon maar heel moeilijk aan de broodnodige grondstof komen. Daar kwam nog bij dat er van 1438 tot 1441 een handelsoorlog tussen Holland en Lübeck met de andere Hanzesteden woedde, waarbij de kaapvaart ter zee hoogtij vierde.

Daarna waren er weer troebelen in Leiden zelf. Het vormde een episode in de Hoekse en Kabeljauwse twisten, al ging het niet zozeer over (de opvolging van) het staatshoofd, dus de graaf van Holland, want iedereen had wel geaccepteerd dat dat Philips de Goede van Bourgondië was. Of de voornaamste reden politiek was, dus een meer 'normale' tegenstelling tussen vooruitstrevenden en behoudzuchtigen, links contra rechts in onze termen, of dat ook economische oorzaken een rol speelden, laat zich niet echt goed vaststellen.[3]

Gravelines en Brugge

In 1446 werd door de Leidse wolkooplieden een handelsverdrag met Engelse kooplieden te Calais gesloten, dat de stapel (opslagfaciliteiten enzovoort) opnieuw en beter regelde. Dicht bij Calais ligt Grevelingen of Greveningen, thans Gravelines genaamd, waar de rivier de Aa in zee uitmondt.[4] Daar was van oudsher een tol gevestigd, maar al de uit Engeland aangevoerde losse wol en vellen met de wol er nog aan mochten zonder tol te betalen ongehinderd passeren. Daarbij ging het bepaald niet om een kleinigheid, want in het boekjaar 1448/1449 werden minstens 199.197 vellen in Leiden uit Calais ingevoerd.[5] Zodra het om zulke grote aantallen gaat, zijn er altijd wel mensen die daarvan ook een graantje mee willen pikken. Op het gerucht dat de tol bij Greveningen door Floris van Boshuysen en Ewout van der Goude was gepacht, kwam het stadsbestuur meteen in actie. Van Boshuysen was vroeger Kabeljauw geweest, maar nu overgelopen naar de Hoeken (terwijl het stadsbestuur grotendeels Kabeljauws was) en 'kocht' in 1442 het schoutambt van Leiden. Wegens 'onregelmatigheden' werd hij door de Raad van Holland op 28 juni 1445 veroordeeld, terwijl het schoutambt aan een Kabeljauw gegeven werd. Dit zeer lastige heerschap werd er ook van verdacht de pogingen van de Hoeken te steunen om in 1449 de schepenambten van de graaf te 'kopen'; puur als verweer hiertegen waren de Kabeljauwen gedwongen het privilege van de Veertigen te verwerven, hetgeen hun 720 pond Vlaams kostte.[6]

Omdat men twijfelde aan de eerzame bedoelingen van deze twee Leidse poorters, werden twee bestuurders naar goede vrienden bij het Hof van Holland in Den Haag gestuurd om voor handhaving van de tolvrijdom voor wol te pleiten.[7] Al snel bleek het angstige vermoeden bewaarheid te worden en daarom reisde in januari 1449 bijna het voltallige stadsbestuur naar Den Haag. Daar werd de stadhouder van Philips de Goede onder de aandacht gebracht dat hij verplicht was zijn uiterste best voor Leiden te doen, omdat een zware heffing op wol de stad zou ruïneren. Men verlangde van hem dat hij een brief aan Philips zou schrijven en ook de tollenaars hierover zou onderhouden.[8]

De stadhouder deed dat wel, maar de zaak escaleerde toen Floris van Boshuysen in Bergen op Zoom beslag liet leggen op de goederen van een Leidse wolkoopman. De stad nam contact op met andere Hollandse steden

Maquette van Gravelines, gezien vanuit het noorden, c. 1680. (Collectie Musée des Plan-Reliefs, Lille)

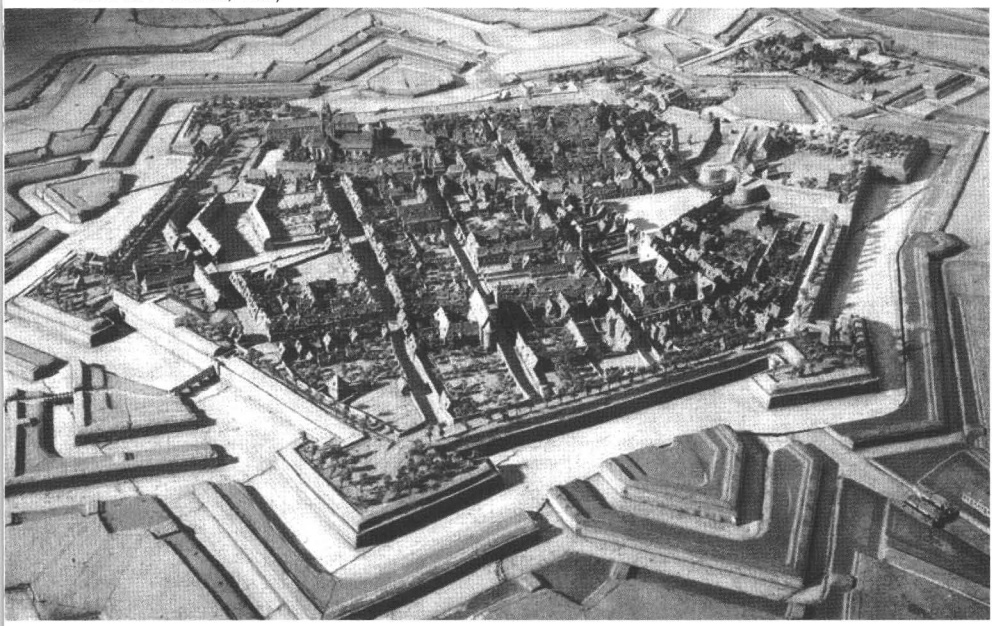

en er trokken afgevaardigden naar Bergen op Zoom en Brussel om iedereen te waarschuwen en voor de goede zaak te pleiten.[9] Ook steekpenningen werden niet geschuwd: nadat brieven maar weinig resultaat hadden afgeworpen, ontving de kanselier van Philips de Goede een half laken van de allerbeste kwaliteit, opdat die een goed woordje voor Leiden zou doen. Ook anderen, zoals de hofmeester en de secretaris (die ooit stadssecretaris van Leiden was geweest), kregen laken cadeau.[10] Maar het werd nog erger: de tol bleek behalve door de twee Leidenaars ook door ene Jan Arnolphijn te zijn gepacht.[11] Deze ging meteen de Leidse wolkooplui zwaarder belasten en wilde dat nog eens met terugwerkende kracht tien à twaalf jaar in het verleden gedaan krijgen.

Er trok dus maar weer eens een deputatie naar Philips, die toen in Brussel verbleef. Daar vernam men het gerucht dat er mogelijk oorlog met Engeland zou komen. Hierdoor zou de aanvoer van wol wel eens geheel kunnen stagneren. Er gingen enkele afgevaardigden naar Calais en dezen gaven de Leidse schippers bevel om niet uit te varen tot de problemen zouden zijn opgelost.

Toen Gijstgen Bairtsoen dit toch deed, maar op zee aangehouden werd, legde het stadsbestuur hem een forse boete op.[12] In september 1449 werd echter door bemiddeling van de hofmeester van Philips een voorlopig contract met Arnolphijn gesloten; over de twee Leidenaars hoort men verder niets meer, zodat die er wellicht uitgestapt zullen zijn. Leiden zou hem 200 Vlaamse ponden voldoen binnen twee maanden en voortaan het hoge tarief betalen.[13] De definitieve overeenkomst werd pas op 4 februari 1451 gesloten en door Philips bekrachtigd. Inmiddels was de afkoopsom nog opgelopen en ook Philips had kans gezien een flink graantje mee te pikken: er moesten nu 500 Vlaamse ponden neergeteld worden, 200 voor Philips en 300 voor Arnolphijn.[14] In de beraadslagingen van de Vroedschap (te vergelijken met de gemeenteraad) van Leiden wordt zelfs over 510 ponden gesproken, zodat er nog wel ergens iets aan een strijkstok was blijven hangen.[15] Op 16 februari 1451 verklaarde Arnolphijn zijn geld ontvangen te hebben en de Leidenaars voortaan niet meer lastig te zullen vallen.[16] Dat het Leidse stadsbestuur nog de nodige moeite had om aan dat geld te komen, zal hem wel niet veel hebben kunnen schelen. En dat er in 1493-1495 en in 1548 opnieuw gedoe over de tol van Greveningen zou komen, evenmin. Een keiharde kapitalist maalt nu eenmaal niet om dat soort zaken.

Blijft de vraag: wie was die Jan Arnolphijn, ook wel eens als Arnulphijn en Arnolfin geschreven? Vluchtig onderzoek middels het wondermedium Google leidt tot wel geen andere conclusie dan dat het Arnolfini moet zijn, en die naam kennen we van een schilderij.

Arnolfini

Welk schilderij het beroemdste van de hele wereld is, zal niet snel eenstemmig bepaald kunnen worden. In elk geval zal het dubbelportret van het echtpaar Arnolfini in de top-tien hoge ogen gooien. Dit in 1434 door de beroemde Jan van Eyck gemaakte schilderij bevindt zich in de National Gallery in Londen en is ongelofelijk vaak als illustratie gebruikt. Het is dan ook uitzonderlijk knap geschilderd; vooral de weerkaatsing in de in het vertrek aanwezige bolle spiegel is magnifiek. Op zich is de grote ouderdom van het schilderij (een van de oudst bewaard geblevene uit de tijd van de Vlaamse primitieven) al reden tot bewondering.

Dat er een echtpaar voorgesteld is, lijdt wel geen twijfel, al is de theorie van velen dat het een huwelijksportret is onhoudbaar. Omdat rechtsgeldige huwelijken alleen in kerken of minstens gewijde plaatsen gesloten mochten worden, lijdt deze theorie meteen schipbreuk, maar daarom niet getreurd: het moet dan de verloving zijn. Ook wordt wel geopperd dat het gaat om het opstellen van de huwelijkse voorwaarden. Een enkeling gaat zo ver dit een vereeuwiging van dat feit te noemen, waarbij de schilder als een soort notaris daarvan getuigenis aflegde.[17]

Een ander probleem is dat er twee neven tegelijkertijd in Brugge rondliepen, die allebei de pachter van de tol in Greveningen en de man op het dubbelportret van Van Eyck zouden kunnen zijn: de neven Giovanni di Arrigo Arnolfini en Giovanni di Nicolao Arnolfini. Deze laatste was getrouwd met Costanza Trenta, maar die was al overleden toen Van Eyck het schilderij maakte; of hij hertrouwd is, staat niet ondubbelzinnig vast.

Ook al zijn er dus enkele kunsthistorici die betwijfelen of werkelijk het echtpaar Giovanni (di Arrigo) Arnolfini en Giovanna Cenami is afgebeeld, hier nemen we gemakshalve maar aan dat de meerderheid het wel bij het goede eind zal hebben. Deze uit Lucca afkomstige Italiaan was koopman in Brugge, in zijn tijd hoofdstad van Vlaanderen en daarmee van alle landen waarover Philips de Goede de scepter zwaaide (waaronder sedert 1428 ook Holland). Het moet hem voor de wind zijn gegaan en al snel werd hij een financier op hoog niveau. Niet alleen de stad Brugge leende grote bedragen van hem, maar ook trad hij vaak op als geldschieter voor de eeuwig in geldnood zittende Philips de Goede. Voor wat hoort wat en daarom werd Arnolfini aangesteld tot raadsheer en kamerheer van Philips. Later werd hij door de Franse koning Lodewijk XI in de ridderstand verheven en tot rentmeester-generaal van Normandië benoemd. Hij stierf op 11 september 1472 in Brugge.

Het is hier niet de plaats om veel over het schilderij te zeggen; dat hebben talloos velen al gedaan. Een snelle blik op Internet, bijvoorbeeld in Wikipedia, voldoet wel. Vooral kunsthistorici hebben zich vastgebeten in de exegese van het schilderij. Ieder voorwerp is inmiddels wel van een diepere betekenis voorzien en ook andere zaken zijn op min of meer fantasierijke wijze opgehelderd. Zo wordt zelfs beweerd dat de vrouw schijnzwanger is.[18] Zelf ben ik niet zo geïmponeerd door dat soort betogen; ik zie het schilderij

als een *snapshot* – een *kiekje* om het in goed Leids te zeggen – van een echtpaar waarvan de vrouw (weer eens voor de zoveelste keer?) zwanger is, al zitten er duidelijk diepere betekenissen in sommige zaken. Maar in dit wespennest is het niet goed toeven, hoe mooi het schilderij ook is.

In ieder geval hadden de Leidenaren van enkele eeuwen geleden niet veel reden om positief over Arnolfini te denken, laat staan zijn zo fraai geschilderde tronie te bewonderen, als ze dat al gekund hadden.

Noten

1 N.W. Posthumus (red.), *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid* (6 delen; hier deel 1, 's-Gravenhage 1910, RGP Grote Serie nr. 8), en *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 delen, 's-Gravenhage 1908-1939).
2 Herman Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit* (Hilversum 1998, Amsterdamse Historische Reeks Kleine Serie, deel 35).
3 R. Ladan en A.H. Netiv, 'Leiden 1445. Hoeken in verzet', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 24-49; Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996).
4 Thans is Gravelines het meest bekend van het park met kernreactoren, die samen op een terrein van 150 hectare in zes productielijnen van elk 900 Megawatt elektriciteit kunnen opwekken, dus 5400 MW in totaal.
5 Posthumus, *a.w.* deel I, 256.
6 Het privilege van de Veertigen (een kiescollege van veertig personen dat via coöptatie totstandkwam en dat onder meer een voordracht voor de benoeming van schepenen door de graaf moest opstellen) werd verworven op 22 april 1449; aan andere steden in Holland was een vergelijkbaar privilege al iets eerder verleend.
7 Posthumus, *a.w.*, 256 sub fol. 57; het betreft Jan van Noerde en Symon Vreric Willemsz.
8 Ibid., 256 sub fol. 58. Ook meester Reynier [Claesz. van Eethen], de pensionaris, ging mee.
9 Ibid., 257 sub fol. 62. Jacob Rijswijck ging naar Brussel; Aelbaeren van Noerde en Lou van der Goude bleven in Bergen op Zoom achter.
10 Ibid., 258 sub fol. 98; die secretaris was Philips Witbroot.
11 Ibid., 258 sub fol. 98v.
12 Ibid., nr. 227.
13 Ibid., nr. 224.
14 Ibid., nr. 237.
15 Ibid., nr. 239.
16 Ibid., nr. 240.

17 Hans Belting, *Spiegel der Welt. Die Erfindung des Gemäldes in den Niederlanden* (C.H. Beck, München, 2010), hoofdstuk 10, 'Ein Notar im Spiegel'.
18 Jan Dequeker, *De kunstenaar en de dokter. Anders kijken naar schilderijen* (Davidsfonds Leuven 2006) 173.

KEES VAN ECK

Leren onder wezen

VERLICHTINGSPEDAGOGIEK IN HET HEILIGE GEEST- OF ARME WEES- EN KINDERHUIS TE LEIDEN

DOOR de komst van de Verlichting heeft men de achttiende eeuw wel de eerste 'pedagogische eeuw' genoemd. De Verlichting was bepaald geen eenduidige vernieuwingsbeweging, maar eerder een amalgaam van vaak tegenstrijdige ideeën over wetenschap, over God, de rol van de mens en dus ook over de opvoeding van kinderen. Opvoeding was in Nederland het gesprek van de dag onder de verlichte burgerij, die vond dat de samenleving moest worden omgevormd tot een maatschappij van deugdzame burgers. Nieuwe pedagogische publicaties uit het Duitse taalgebied, die vaak snel in Nederlandse vertaling verschenen, speelden een belangrijke rol in de pedagogische debatten.[1] Toch is het niet eenvoudig aantoonbaar of, en in welke mate, moderne opvattingen de opvoedingspraktijk daadwerkelijk veranderden. Weinig scholen (en nog minder ouders) legden vast hoe die praktijk eruit zag. Streng gereglementeerde weeshuizen zijn wat dit betreft uitzonderlijk. Notulenboeken en reglementen maken het mogelijk de opvoedingspraktijk, onderwijs en andere opvoedkundige zaken in kaart te brengen. Dit artikel beoogt de vraag te beantwoorden in hoeverre verlichtingsidealen die praktijk in het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis veranderden.

Slechte documentatie opvoedingspraktijk

Pedagogiek zou je kernachtig kunnen omschrijven als een methode om leerstof over te dragen via onderwijs en opvoeding. Voor de duidelijkheid schakel ik in dit betoog 'onderwijs en opvoeding' gelijk met 'pedagogiek'. Historici die hiervan de geschiedenis bestuderen stuiten, zoals gezegd, op een schaarste aan bronnenmateriaal. Volksscholen lieten, net als particuliere

onderwijzers, geen archieven na. Hierdoor gaat onderwijsgeschiedenis veelal over de organisatie van de (meestal Latijnse en Franse) school, over lesmateriaal, functie-eisen voor schoolmeesters, examenregelingen, enzovoorts. In 1981 publiceerde E.P. de Booy al een artikel *Naar school*, waarin zij wees op de grote lacunes in onze kennis van vooral het volksonderwijs door een gebrek aan schoolarchieven.[2] Welke opvoeding ouders hun kinderen thuis meegaven weten we nog minder goed. Als het ging om de disciplinering stonden Nederlandse ouders bij buitenlandse bezoekers bekend om 'de zachte hand' waarmee zij hun kroost op het rechte pad probeerden te houden, maar empirisch bewijs hiervoor ontbreekt. Kortom, de opvoedingspraktijk in zijn algemeenheid is niet goed gedocumenteerd.

Hoewel er dus weinig bekend is over de onderwijs- en opvoedingspraktijk voor 'gewone' burgerkinderen, is dit voor weeskinderen relatief goed gedocumenteerd. Notulenboeken en reglementen die zich in weeshuisarchieven bevinden, maken van weeshuizen zeer geschikte objecten van historisch onderzoek. Het is een discussie op zich in hoeverre veranderingen in de weeshuispraktijk representatief zijn voor de maatschappij als geheel. Een discussie die in dit artikel niet wordt gevoerd, maar het is van belang te weten dat weeshuizen bepaald geen hermetisch gesloten inrichtingen waren, zoals in het verleden wel is betoogd. Maatschappelijke, politieke en economische veranderingen in de stad raakten direct aan de situatie in de weeshuizen. Weeshuisbestuurders, personeel en weeskinderen deden allemaal mee aan het sociale verkeer in de stad.

Voordat ik zal ingaan op de situatie in de weeshuizen is het van belang kort stil te staan bij de geschiedenis van de pedagogiek in Nederland. Feitelijk legt dit direct ons probleem bloot, omdat deze geschiedenis vooral een geschiedenis is van ideeën van pedagogen, niet die van de praktijk. De uitdaging is om de invloed van verlichte denkers op de opvoedingspraktijk aan te tonen.

Verlichtingspedagogiek in Nederland

Juist hier te lande bestond al veel langer een, wat J.J.H. Dekker noemt, 'pedagogisch verlangen' om kinderen een normen- en waardenbesef bij te brengen.[3] Maar hoewel dit, na de gewonnen opstand tegen de Spanjaard, de calvinistische zaak verder moest helpen, moest het ook voor zoveel mogelijk

Kopergravure door Abraham Rademaker van het weeshuis en de greinhal.

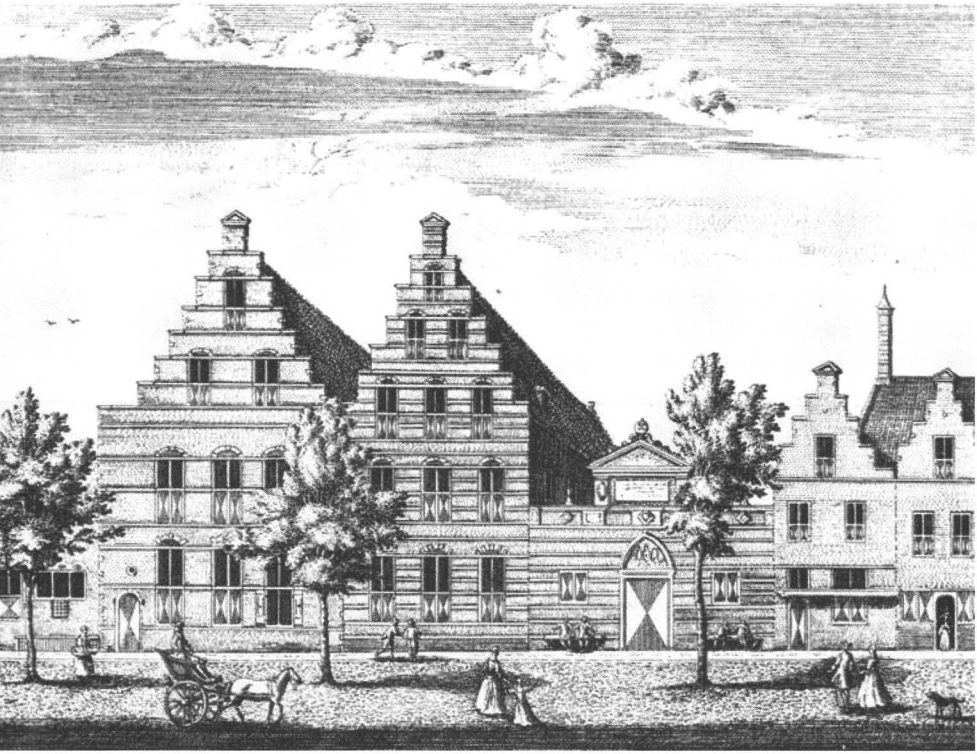

mensen een aantrekkelijke zaak zijn. Zo wortelde zich in de zestiende en zeventiende eeuw een gematigde (erasmiaanse) pedagogische cultuur, waar afwijkende of progressieve opvattingen op weinig bijval konden rekenen. Zorgde de achttiende-eeuwse Verlichting wél voor grote veranderingen in de ideeën over pedagogiek?

Vijftig jaar geleden was 'de Verlichting' voor wetenschappers een Franse intellectuele beweging van *Philosophes* die in en rond Parijs debatteerden over de menselijke rede, over vrijheid en tolerantie. Inmiddels is van die eenduidigheid niet veel meer over en is de Verlichting internationaal (ook Schots, Duits, Nederlands enzovoort) en pluriform (radicaal, gematigd en conservatief). De radicale breuk tussen geloof en wetenschap, betoogd door de Nederlandse, joodse denker Baruch de Spinoza, had een enorme impact in

intellectuele kringen, maar wekte ook veel afschuw. En hoewel de gereformeerde kerk het in de Noordelijke Nederlanden voor het zeggen kreeg, waren ideeën van strenge calvinisten, zoals van Jacobus Koelman en Petrus Wittewrongel, niet populair.[4] Vaak wordt vergeten dat rond 1700 ruim dertig procent van de bevolking bestond uit katholieken, naast verschillende minderheidsgroeperingen van lutheranen, doopsgezinden, remonstranten, joden en ongelovigen.[5]

In de gematigde opvattingen van Jacob Cats en later de Engelsman John Locke kon iedereen bruikbare ideeën vinden. Hun succes wordt wel toegeschreven aan eenzelfde christelijk-humanistische voedingsbodem.[6] Zij gebruikten de metafoor van het kind als een 'wit papier' (dus zonder erfzonde) dat via opvoeding en onderwijs werd volgeschreven. Ook Erasmus had bepaald niet de nadruk gelegd op het slechte in de mens.[7] De stelling dat het nieuwe verlichte kindbeeld fundamenteel afweek van het oude christelijke gaat, naar mijn smaak, voor Nederland veel minder op dan voor omringende landen.[8] De, wat wel is genoemd, Nederlandse (of Christelijke) Verlichting[9] had veel weg van een poldermodel. Cats, die de hele achttiende eeuw populair bleef, werd aan het einde van de eeuw door verlichte auteurs bijna heilig verklaard. Rhijnvis Feith bracht zijn werk opnieuw uit en prees zijn oeuvre als 'handboek voor de jeugd'.[10] Je zou ook kunnen zeggen dat in dit 'gemaakte land' verlichtingsaspecten al veel langer bestonden, omdat het nooit had kunnen bestaan zonder een maakbaarheidsgedachte en een zeker optimisme om een eigen toekomst te bouwen.

Justus van Effen, een vertegenwoordiger van de verlichtingspedagogiek, voegde een belangrijk nieuw element toe. Behalve dat ook hij zich beriep op oude geschriften van volksdichter Cats (het verlaten van de Catsiaanse moraal was de oorzaak van het economisch falen van het eens zo welvarende Nederlandse gemenebest), maakte Van Effen van pedagogiek een nationale zaak. Hij formuleerde een nieuw burgerschapsideaal om elk kind tot burger om te vormen.[11] Pedagogiek kreeg zo in de tweede helft van de achttiende eeuw een duidelijk politieke agenda en de burgerij deed volop mee aan het pedagogisch debat (via spectatoriale tijdschriften,[12] prijsvragen, lees- en debatgezelschappen). Men besprak nieuwe visies op het kind, het gezin, op onderwijs en de toekomstige rol van het kind in de burgermaatschappij. Nieuwe inzichten haalde men uit talrijke vertalingen van Engelse, Franse en

'Collage' van gedrukte geschriften.
Pentekening door de weesjongen
Jan Blok, 1796.

vooral Duitse pedagogische boeken en de vele boekbesprekingen in tijdschriften als de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.[13] In het laatste kwart van de achttiende eeuw las men over een Duitse school van pedagogen, de zogenaamde Filantropijnen, en hun praktische natuurlijke methode, gebaseerd op de ideeën van Locke en Rousseau. Zo groeide ook in Nederland het besef dat de leefwereld van een kind wel eens heel anders zou kunnen zijn dan die van een volwassene.

Zonder verder in te gaan op de inhoud van deze debatten, had een 'verlichte opvoeding' twee belangrijke uitgangspunten. Allereerst moest onderwijs een belangrijkere rol spelen en dus worden verbeterd, niet in de minste plaats voor meisjes. De *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (1784) zou hierin een prominente rol opeisen. Beter onderwijs moest het gewone volk verheffen – de volksklasse moest economisch veel actiever worden – en men kon er meteen een portie vaderlandsliefde in slijten. Ten tweede zou in de opvoeding van kinderen straf een ander doel en karakter krijgen. Een straf moest meer zijn dan alleen een sanctie (vergelding), maar moest tot doel

hebben toekomstige vergrijpen te voorkomen (correctie). In plaats van het lijdzaam ondergaan van een fysieke straf konden kinderen beter een leerzame taak- of werkstraf uitvoeren. Moderne opvoeders vonden lijfstraffen pedagogisch minder effectief of zelfs schadelijk voor het kind. In de verlichtingspedagogiek kwam zo een humanisering van straffen op gang. Juist omdat men gewend was weeskinderen hardhandig aan te pakken, is de strafcultuur in weeshuizen uitermate geschikt om verlichtingsinvloeden te meten.

De opvoeders van de weeskinderen

Leiden had, na een langdurige bloei van de textielindustrie, in de achttiende eeuw te kampen met steeds grotere financiële problemen. Grote groepen hadden de stad verlaten op zoek naar economische kansen elders. Van degenen die bleven had ongeveer de helft problemen om rond te komen.[14] Een van de gevolgen was dat in de textielstad van weleer de armenzorg versplinterde. De stedelijke overheid stimuleerde de Waalse, lutherse en in 1760 ook de roomse armbesturen om eigen (financieel zelfstandige) weeshuizen op te richten.

Het gereformeerde Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (verder: het weeshuis) was met een bezetting variërend van 300 tot soms meer dan 500 kinderen veruit het grootste weeshuis. Tot de fusie in 1774/6 bestond het uit twee aparte huizen: het Heilige Geest-Weeshuis voor kinderen tot en met twaalf jaar en het Arme Kinderhuis voor de oudere kinderen tot en met vijfentwintig jaar. De fusie betekende overigens niet het einde van de financiële problemen. In 1789 richtte de vroedschap een fonds voor de redding van het weeshuis op, waarin zij *f* 10.000 stortte.[15]

Binnen het weeshuis had de zogenaamde 'binnenvader' de algehele leiding, ook over opvoedkundige zaken. Je zou kunnen zeggen dat het personeelsbestand, vooral de getalsverhouding personeel/kind, een afspiegeling was van de 'kwaliteit' van het huis. In het welgestelde Amsterdamse Burgerweeshuis werkten in 1756 vijf onderwijskrachten op ongeveer 400 kinderen.[16] In het Leidse weeshuis werkten één onderwijzer en twee 'opzegmeesters'. In economisch slechte tijden moesten vooral kleinere weeshuizen vacatures onvervuld laten. Soms liet men grote weeskinderen taken overnemen, bijvoorbeeld als kindermeisje of als assistent van de schoolmeester. In Leiden voerde (in 1731) een door het stadsbestuur aangestelde schooltoezichthouder onderwijsinspec-

Groepsportret door Niels Rode van de regenten van het weeshuis uit de periode 1788-1790.

ties uit in weeshuizen en op armenscholen.[17] Zonder schriftelijk overlevering van binnenvaders of schoolmeesters is over hun omgang met de kinderen, over hun pedagogische competenties, nagenoeg niets bekend.

Beleidsmakers en eindverantwoordelijk waren regenten, van wie de meesten afkomstig waren uit de stedelijke middenklasse. In Holland gold de regel dat ieder jaar één regent door een nieuwe moest worden vervangen, maar de stedelijke overheid kon hier eigenlijk zelf over beslissen.[18] De functie van weeshuisbestuurder was de minst aanzienlijke van de regentenfuncties, de onderste trede op de trap naar een politieke loopbaan. In Amsterdam bleven jonge regenten zo kort mogelijk betrokken bij de weeshuizen om zo snel mogelijk politieke carrière te maken in het stadsbestuur.[19] In Leiden waren stijgingskansen veel kleiner en bleven sommige regenten tien, twintig en zelfs dertig jaar bij de wezenzorg betrokken. Er lijkt in Leiden daardoor ook een

grotere afstand te bestaan tussen stadsbestuurders en weeshuisbestuurders. De vroedschap ergerde zich soms aan het onvermogen van de regenten om zelf beslissingen te nemen.[20]

Eigenlijk bemoeiden de regenten zich alleen direct met onderwijs en opvoeding bij de examinering van weesjongens en de beoordeling en uitvoering van strafzaken. Voor het overige lieten zij zich maar zelden in de weeshuizen zien. Zo was het in het weeshuis gebruikelijk dat de regenten de schoolmeester met tien van de beste jongens op de regentenkamer lieten komen om de vorderingen van de kinderen te laten zien 'gevoegd bij elk schrift eene notitie waarop uijtgedrukt staat wat deeze jonge zo van Psalmen, Vraagen ofte anders meer al van buijten kan, ten einde de meesters Regenten daar uijt van derzelver vorderingen kunnen oordelen'.[21] Omdat de bedoeling was om te zien welke jongens klaar waren voor een ambacht, was deze regeling voor meisjes kennelijk niet nodig. Voor het overige staan de notulenboeken vol met strafzaken. Ernstige straffen werden door de regenten zelf ten uitvoer gebracht.[22]

Als beleidsmakers van de pedagogische praktijk speelden regenten dus een sleutelrol. Velen werden na 1750 actief in allerlei nieuwe culturele genootschappen die zich verdiepten in filosofie, literatuur, natuurwetenschappen, theologie, landbouw, economie, enzovoorts. Een groot aantal regenten was meteen na de oprichting in 1778 al lid geworden van de 'Oeconomische Tak'[23] in Leiden.[24] Leden rekenden zichzelf tot de verlichte burgerij en uitten in de loop van de eeuw steeds vaker kritiek op bestaande maatschappelijke en politieke verhoudingen.[25] Velen keerden zich tegen de Oranjes en ook Leiden ontkwam niet aan de politieke strijd tussen 'conservatieve' orangisten en 'verlichte' patriotten. Tijdens een bezoek van de prins in 1766 was het al tot rellen gekomen, waar ook weeskinderen bij betrokken waren.[26] In Nederland ontketenden patriotten de zogenaamde Bataafsche Revolutie, die met hulp van Franse troepen inderdaad slaagde. Het predikaat revolutie is enigszins misleidend, want het kon in sommige delen van Nederland wel anderhalf jaar duren voordat alle orangistische elementen waren verwijderd. Het zoeken naar de juiste graad van democratisering had tijd nodig.[27] In Leiden duurde het tot het voorjaar van 1796 voordat alle oranjegezinde regenten ontslagen waren.

In de genootschappenbeweging, waar dus ook Leidse weeshuisbestuurders deel van uit maakten, kreeg een nieuw burgerideaal gestalte. Dit ideaal kende

een sterke kennisgerichte component, maar ook een morele. De nieuwe modelburger was wetenschappelijk en cultureel onderlegd, beschikte over goed ontwikkelde verstandelijke vermogens en gedroeg zich deugdelijk. Gold een dergelijk burgerschapsideaal ook voor weeskinderen? Hoe was het gesteld met het onderwijs en de opvoeding in het Leidse weeshuis? En vooral, in hoeverre gingen moderne pedagogische ideeën een rol spelen?

Onderwijsverbeteringen

Waarschijnlijk was nergens in West-Europa de toegang tot onderwijs zo laagdrempelig als in de Lage Landen. Desondanks zagen grote groepen kinderen nooit een schoollokaal van binnen. Feitelijk is er niet veel bekend over het onderwijs op het platteland, maar kinderen die de dorpsscholen bezochten werden vaak vroegtijdig van school gehaald om mee te helpen het gezinsinkomen te verdienen. Welgestelde burgers gaven hun eigen kinderen vaak zelf onderwijs of huurden een particuliere onderwijzer in. In elk geval stuurden zij hun kinderen niet graag naar een drukke volksschool. In economisch moeilijke tijden puilden zogenaamde armenscholen uit, maar ook hier gold dat ouders hun kinderen het liefst zo snel mogelijk aan het werk zetten.

De garantie op onderwijs was voor alle Nederlandse weeskinderen tot op zekere hoogte gewaarborgd. Godsdienstonderwijs behoorde tot het kerncurriculum, maar daarnaast leerden kinderen belangrijke vaardigheden als spellen, lezen en schrijven. Werkgevers die graag goedkope weesjongens in dienst namen, verlangden niet zelden dat zij ook konden rekenen. In de hoogconjunctuur van de zeventiende eeuw werkten ook grote groepen meisjes in de Leidse textielindustrie en het is waarschijnlijk dat zij toen ook leerden schrijven en misschien zelfs rekenen. Er bestond een directe correlatie tussen onderwijs en arbeidsvraag. Hieruit volgt dat het weeshuisonderwijs in economische laagconjunctuur aan kwaliteit inboette. Voor Leiden lijkt dit na circa 1730 inderdaad op te gaan. Een aanwijzing in die richting is het afschaffen van schrijfexamens voor meisjes van het weeshuis na 1733. Nadien werden alleen de beste jongens geëxamineerd.[28] Meisjes bleven vaker steken in laaggeschoold textielwerk en deden voornamelijk huishoudelijk werk binnen het weeshuis. De Schoolinspectie van de Waalse diaconieschool rapporteerde in 1735 een 'deplorabele toestand' van het onderwijs door een

continu geldgebrek om in de noodzakelijke schoolbehoeften te kunnen voorzien.[29] Niet alleen leed het onderwijs door een tekort op de weeshuisbegroting, ook leed het onder een wegvallende vraag naar geschoolde arbeid in de stad. Toch deden regenten werkelijk alle mogelijke moeite om met name de weesjongens bij een goed bekend staande vakman als leerling te plaatsen en tal van later gerespecteerde meesters binnen aanzienlijke gilden waren van origine weeskind.

De vraag rijst dus of verlichte ideeën over onderwijs, ondanks economische tegenwind, verandering brachten in het leertraject, in het onderwijsniveau, op de leerstof? Stelde men hogere eisen aan onderwijzers en leerlingen en stegen de kansen voor meisjes op gelijkwaardig onderwijs?

Omdat godsdienstonderwijs in het volksonderwijs centraal stond, hadden de *psalmen*, de *Evangeliën en Epistelen* en de *Spreuken van Salomon* en bijbelse leesboekjes als *De historie van Joseph* en *De historie van David* een belangrijke plaats. In de zeventiende eeuw ondergingen sommige een herdruk, om de protestantse leer te benadrukken.[30] Misschien wel het meest gebruikte, in elk geval het belangrijkste, lesboek was de *Heidelbergse Catechismus*, die als leidraad moest dienen voor de zondagse catechismuspreek. Vanaf de Reformatie stonden dergelijke boeken op de boekenlijsten van alle volksscholen. Kinderen leerden de hele zeventiende en achttiende eeuw spellen en lezen uit de kleine en grote *ABC-boekjes*. Voor het spel-, lees- en schrijfonderwijs waren het *Oprechte onderwijs van de letterkonst* (1602) van C.D. van Niervaert en *De trap der Jeugd* (1640) van de Leeuwardense onderwijzer C. de Gellier zeer populair. Na de negende trap volgde nog niveau tien met rekensommen en elf met 'verscheydene stichtelijke ende leerrijke rijmspreukjes'. Er bestond tot het einde van de achttiende eeuw weinig diversiteit in Nederlandse schoolboeken, ook al liet bijna elke stad of regio eigen uitgaven drukken.[31]

Aan het einde van de achttiende eeuw maakten schoolboekjes een belangrijke ontwikkeling door, bijvoorbeeld omdat scholen vakken als aardrijkskunde en geschiedenis aan het vakkenpakket toevoegden. Een nieuw spel- en leesboekje, getiteld *Het Vaderlandsch AB Boek,* van J.H. Swildens (1781) was populair bij de verlichte burgerij, maar zover ik weet kwam dit niet in het weeshuis terecht. Wel schafte men andere nieuwe schoolboekjes aan. Voor de schrijfexamens na 1797 gebruikten de kinderen een nieuwe *Trap der jeugd*,

Het weeshuis aan de zijde van de Oude Rijn. Tekening door Jacob Timmermans, 1788. (RAL)

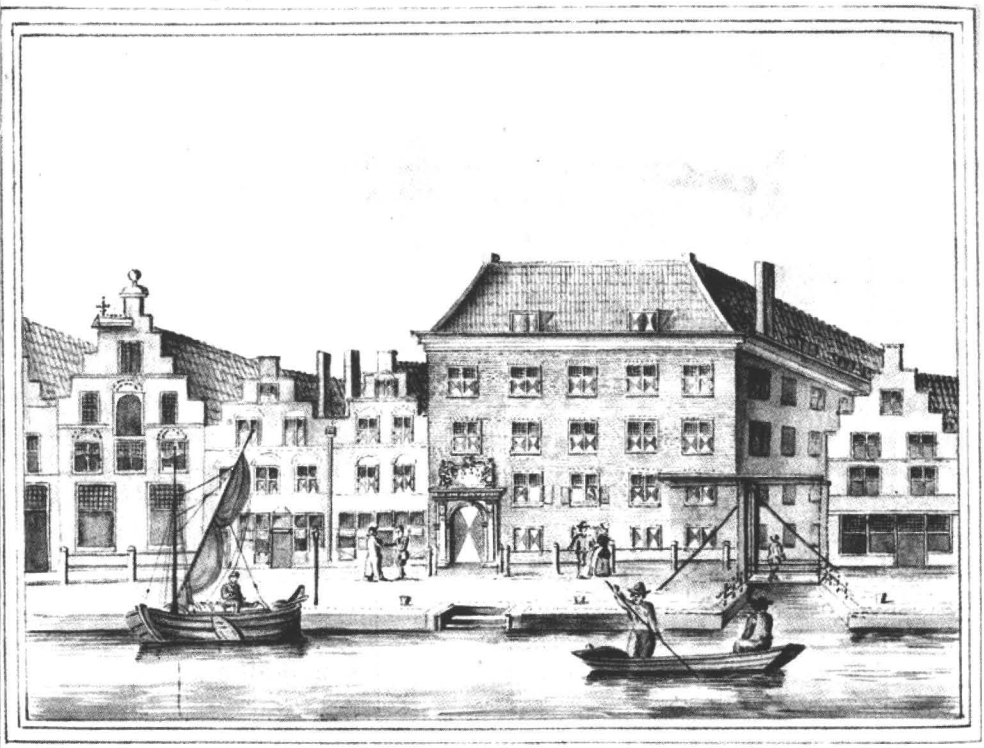

een schoolboek uitgegeven door het Nut.[32] In 1800 beval de Schoolcommissie om het boekje 'Enige vragen en antwoorden van Wagenaar en Martinet' aan te schaffen en ook nog 'eenige gebeden, berijmde psalmen en gedichtjes uit nieuwe boekjes'.[33] Wagenaar en Martinet waren twee invloedrijke exponenten van de Nederlandse Verlichting. Hun boekjes waren in de vertrouwde vraag- en antwoordvorm opgesteld en behandelden de 'Vaderlandsche historie' en 'kennis der natuur'. Waarschijnlijk schaften veel Nederlandse scholen deze boekjes aan.

Een tweede aanwijzing van verbeterd onderwijs in de weeshuizen blijkt uit de hogere eisen die men aan nieuwe onderwijzers ging stellen. In oudere sollicitatiebrieven (van voor 1787) verzekerden kandidaat-schoolmeesters les te kunnen geven in de 'spel en leeskunde'. In 1796 zochten de regenten

iemand die kon rekenen en ook 'tekenen en de gronden der Nederduitse taal kent'.[34] Men kon niemand vinden met de juiste kwalificaties – dit zegt al iets over de ambities van het weeshuisbestuur – zodat de baan ging naar Jan Pont, die in Hoorn als schoolmeester 'aanmerkelijke vorderingen gemaakt en veel lust heeft zich verder te bekwaamen tot onderwijzer', zo verzekerde M. Boelhouwer in zijn meegestuurde aanbevelingsbrief. Een waarborg voor een zekere onderwijskwaliteit was een examen dat schoolmeesters aflegden bij het Leidse Schoolhoudersgilde.[35]

Ook de prestaties van de kinderen moesten worden verbeterd, vooral die van de meisjes, voor wie de schrijfexamens rond 1733 waren afgeschaft.[36] Met de teloorgang van de textielindustrie werd het voor weesmeisjes steeds moeilijker om buitenshuis aan het werk te komen. De noodzaak om te kunnen schrijven viel weg. Dit veranderde in 1788 toen een einde werd gemaakt aan het onderscheid tussen jongens- en meisjesonderwijs. Ieder kind deed mee aan de algemene examens, bestaande uit vier toetsen, in januari, april, juli en oktober'.[37] Men ging per leerling de ontwikkeling bijhouden door 'in een boekje te noteeren al de namen der kinderen, alsmede hun ouderdom, en hoeverre dezelve zijn gevorderd in spellen, leezen of schrijven'.[38] Op de bewaard gebleven lijsten zijn die vorderingen voor jongens én meisjes opgetekend. Ook waren de schrijfmeesters gehouden (artikel 8 van het weeshuisreglement) 'op den eersten maandag van de maand maart te komen vernemen wanneer regenten verkiezen de schriften der kinderen te examineren'.[39] De oudere instructies uit 1762 hadden betrekking op de schriften van alleen de jongens. In 1801 deden vijfenveertig meisjes niet alleen belijdenis van het geloof, een voorwaarde om het huis te kunnen verlaten, maar op drie na konden ze allen lezen én schrijven.[40] Meisjes wilden waarschijnlijk ook zélf graag leren schrijven, zodat ze bijvoorbeeld nieuwjaarsbrieven konden versturen aan familie en vrienden.

De ongelijke behandeling van jongens en meisjes bleef in de kansen op vervolgonderwijs wel bestaan. Niettemin bleek uit de doorstromingskansen voor jongens dat het onderwijs in de weeshuizen van behoorlijk niveau was. Uit alle weeshuizen, dus ook die uit de Waalse, lutherse en roomse huizen, ging een aantal naar de in 1786 opgerichte technische school, bekend als het genootschap *Mathesis Scientiarum Genitrix*. De minimumleeftijd was twaalf jaar. Het schoolbestuur liet jaarlijks maximaal acht jongens uit het weeshuis

Plattegrond van de 'kerk-en-school' in de vleugel aan de noordzijde van de binnenplaats, door Gerrit van der Laan (?), 1735 (AHGW).

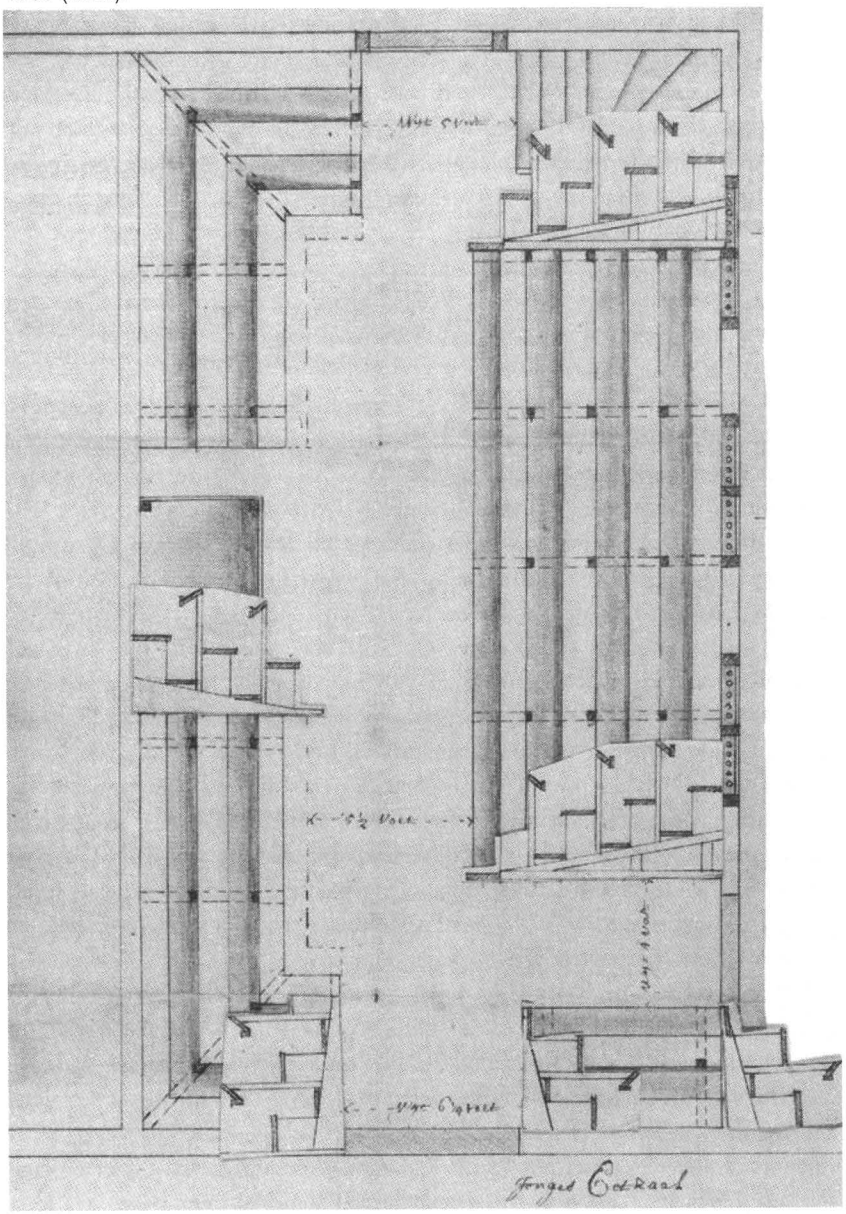

toe en vier uit elk ander weeshuis.[41] Het rekenonderwijs in het weeshuis was hierop afgestemd, want steeds acht jongens legden een rekenexamen af.[42] De kinderen moesten hierna ook slagen voor een toelatingsexamen op de nieuwe school. Zij moesten kunnen lezen, schrijven en rekenen, waaronder 'de tafel van Multiplicatie' kennen.[43] De mogelijkheid om 'middelbaar onderwijs' te volgen, paste duidelijk in de verlichtingsgedachte en een nieuw burgerschapsideaal dat kinderen aan hun eigen, arbeidzame, toekomst moesten bouwen. Natuurlijk bleef godsdienstonderwijs belangrijk, maar een vakopleiding en een maatschappelijke 'carrière' kwamen centraal te staan. Door een krappe arbeidsmarkt was de technische school voor de regenten een prima alternatief om jongens te plaatsen.

Hoe nu moeten de onderwijsverbeteringen gekwalificeerd worden? Allereerst stel ik vast dat het nogal voorbarig is om het weeshuisonderwijs als statisch en van een laag niveau neer te zetten. Zo zegt Ingrid van der Vlis in *Weeshuizen in Nederland* (2002) op pagina 32: 'voor de twintigste eeuw was het ondenkbaar dat wezen via onderwijs hogerop konden komen'. Deze vaststelling is, gelet op de doorstroming van weesjongens naar de technische school, pertinent onjuist. Er zijn eerder aanwijzingen dat weeskinderen langer en beter onderwijs genoten dan de grote volksmassa. Het lijkt erop dat het rekenonderwijs in particuliere scholen op een lager peil stond.[44] Spectaculaire veranderingen binnen het schoolse onderwijs bleven, tot de komst van de eerste onderwijswet in 1806, eigenlijk in heel Nederland uit. In Duitse gebieden, waar Filantropijnen compleet nieuwe onderwijsinstituten (ook weeshuizen) oprichtten, kon men *from scratch* verlichtingsideeën in de praktijk uitproberen. Niettemin was de Nederlandse variant van de Verlichting ook in het Leidse weeshuis voelbaar, zoals is gebleken uit het onderwijspeil, verbeterd meisjesonderwijs, algemene schrijfexamens voor jongens en meisjes en 'middelbaar' beroepsonderwijs voor jongens.

De invloed van de Verlichting op het onderwijs geeft nog geen zicht op andere aspecten van de opvoeding. Directe informatie omtrent de omgang van regenten en personeel met de kinderen ontbreekt in de archieven, maar de wijze waarop opvoeders kinderen corrigeerden, de strafcultuur, kan inzicht geven in het vigerende en veranderende kindbeeld. Naast onderwijsverbeteringen zouden een humaner strafbeleid en de invoering van andersoortige straffen de invloed van verlichtingspedagogiek demonstreren.

Veranderingen in de strafcultuur

Het toelaatbare gedrag van weeskinderen lag in weeshuisreglementen vast. Tot op zekere hoogte waren overtredingen nodig om de bestaande regels te kunnen (her)formuleren. De ironie van regels is dat ze vergeten worden als ze niet worden overtreden. De binnenvader van het Woerdense burgerweeshuis kende in 1791 het reglement niet meer, wist niet meer hoe hij de kinderen onder controle moest houden, wat resulteerde in anarchie.[45] Ook een strafcultuur moest worden doorverteld, uitgelegd en toegepast.

Er bestond eigenlijk in alle Nederlandse weeshuizen eenzelfde hiërarchie van strafmaten. Het is goed om even te vermelden dat opvoeders lijfstraffen uitdeelden op lichtere vergrijpen of als aanvulling op zwaardere delicten. Op de kleinste misdrijven deelde men 'slaag' uit met de hand, een plak of een roede, in iets zwaardere gevallen bijvoorbeeld op een ontblote rug of blote billen. Pijnlijker en dus doeltreffender, zo vond men, was geseling met een balein of bullepees. Zowel slaag als geseling kon ook op een houten paard worden uitgevoerd. In Leiden heette een dergelijk toestel een schrobbelbank, waarop kinderen werden vastgebonden. Behalve lijfstraffen was het oproepen van schaamte bij de delinquent, via publieke tentoonstelling, een blok aan het been of eenzame opsluiting een straf voor zwaardere misdrijven. Vrijheidsstraffen, juist op momenten dat andere kinderen vrij waren, vonden de kinderen zélf zeer zwaar.[46] Als men binnenshuis uitgestraft was, klopten regenten bij het Gerecht aan om kinderen in het Gravensteen, de Leidse gevangenis, op te sluiten. Afdoende om van hardnekkige recidivisten af te komen was het 'naar zee sturen' met een schip van de VOC of WIC, al kon een weesjongen die dit overleefde bij terugkomst een verzoek indienen voor een tweede opname. De ultieme straf was uitzetting uit het huis, waarmee een kind al zijn uitgaansrechten verspeelde.[47]

Zeker in weeshuizen was de relatie tussen opvoeder en kind, zonder natuurlijke liefdesband, er een van gezag en gehoorzaamheid. Anders dan de 'zachte hand' waarmee Nederlandse ouders hun kinderen kennelijk disciplineerden, traden regenten hard op tegen ongehoorzame weeskinderen. Deze simpele vaststelling maakt weeshuizen in het bijzonder geschikt om verlichtingsinvloeden te meten. Met de Verlichting groeide namelijk de afkeer van bepaalde opvoedingsmiddelen, met name lijfstraffen. Aan het in kaart

brengen van de strafcultuur in weeshuizen zit een aantal haken en ogen, voornamelijk omdat alleen het verhaal van de opvoeder is opgetekend. Ook ontbreekt in de verslagen van de regenten niet zelden een motivatie of schuldbekentenis van het kind, wat een onderzoek naar het 'wegen' van straffen bemoeilijkt. Voor dit betoog is de strafafweging echter minder van belang dan de uiteindelijke strafoplegging.

Ik beperk me tot twee categorieën delicten: diefstal en onzedelijk gedrag. Tot de laatste behoorden alle vormen van seksuele omgang, maar ook 'vloeken en sweeren, dobbelen, tabakrooken, sterken drank drinken, het loopen in kroegen en oneerlijke huijzen of dansschoolen, het vegten en slaan en alle andere ongebondentheeden'.[48]

Voor een weeskind was stelen een zeer risicovolle onderneming. Betrapt kon de dief zijn of haar hele uitzet verliezen die bij 'het uijtgaen' hoorde. Zo moest in 1746, na de diefstal van twee zilveren gespen, Pieter van den Berg 'uijt het huijs gaan zonder eenig uijtzet'.[49] Vooral op stelen van de werkgever (of een andere burger) stond deze zwaarste straf. Voor kinderen die minder waardevolle spullen als kaarsen, servies- of kledingstukken stalen, putte men uit een arsenaal aan straffen, variërend van een blok aan het been, eenzame opsluiting in het kolhuis, slaag en geseling. Lijfstraffen deelde men ten overstaan van de andere kinderen uit. Inspelen op het schaamtegevoel beschouwde men als pedagogisch zeer nuttig.

Pas helemaal aan het einde van de eeuw leek de tijd voor verandering aangebroken. In februari 1797 waren, na het voorlezen en uitdelen van 'slaag op de schrobbelbank in de meisjeseetzaal' aan Cornelia Rijke, alle andere kinderen 'wel aangedaan doch zeer bedaart' achtergebleven. Weeshuisregent David du Mortier deed een opmerkelijk voorstel om te onderzoeken 'of er geen mogelijkheid zou zijn om alle lijfelijke straffen in het vervolg af te schaffen'. De notulist heeft er gelukkig aan toegevoegd dat de regent werken van ene 'Salsman' had gelezen. Hiermee doelde hij op Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811), een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Duitse filantropijnen. Net als Rousseau, de geestelijk vader van de filantropijnen, vond Salzmann de vrije natuur het belangrijkste 'leerboek' in de opvoeding.[50] Anders dan Rousseau hechtte hij grote waarde aan een uitgebreid stelsel van belonen en straffen, maar belangrijker nog was de communicatie tussen opvoeder en elk individueel kind. Om te kunnen communiceren, moesten

De schrobbelbank van het weeshuis,
18e eeuw.

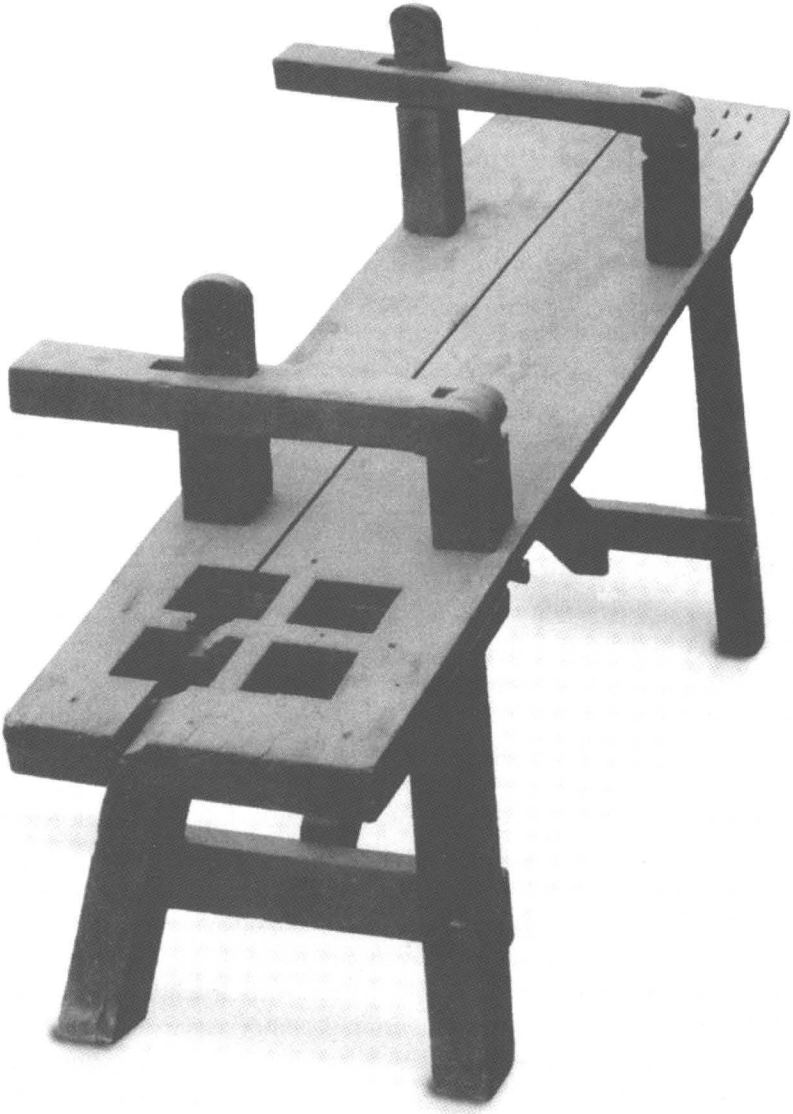

kinderen mondig worden en leren een eigen oordeel te vormen.[51] Fouten die kinderen begingen, kwamen niet zelden voort uit foute input van de opvoeders, zo vond Salzmann.[52] Als Du Mortier hierdoor was geïnspireerd, betekende dit dat regenten en personeel zich anders zouden moeten opstellen. Een adviescommissie zou het voorstel in concrete plannen omzetten.

Hoewel dit traject in de archieven helaas niet is te volgen, is het resultaat wel zichtbaar. Ten eerste voerde men vrijheidsstraffen in op een nieuw ingericht kamertje (in de archieven ook 'het kamertje' genoemd), waar de kinderen vaak een taak- of werkstraf moesten uitvoeren. Zo liet men kinderen kledingstukken maken of verstellen, waarmee zij hun misdrijf 'compenseerden'. Maria Nieuwenburg had in 1796 een deel van haar eigen weeskleren bij de lombard beleend, wat als diefstal werd aangemerkt. Zij moest '8 dagen op het kamertje zitten en die 8 dagen 4 paar kousen afbreien en over 8 dagen vrouw De Haas in presentie der regentessen excuus vragen'.[53] Ten tweede kon op een oprechte verontschuldiging vergiffenis volgen of een verlichting van de strafmaat. Na een diefstal van vier duiten uit de winkel van zijn werkgever had Jan de Koning in het voorjaar van 1797 'zich zo meesterlijk verontschuldigt' dat hij na een bekentenis en een belofte tot beterschap niet acht maar drie dagen in het kolhuis moest doorbrengen.[54] Een derde aanpassing, die bepaald niet als 'verlicht' moet worden gezien, was de plaatsing van twee schandtafels in de eetzaal, waaraan schuldig bevonden kinderen moesten eten. Soms plaatsten de opvoeders een bord op de tafel, waarop de aard van het misdrijf was geschreven.[55] Nadrukkelijk inspelen op het schaamtegevoel was een beproefde methode.

Ondanks (misschien wel dankzij) het spectaculaire voorstel bleef het bij een kortstondig experiment en op alleen de allerkleinste vergrijpen schrapte men lijfstraffen. Salzmann had ook een belangrijke boodschap voor de opvoeders om de eigen pedagogische aanpak en competenties onder de loep te nemen.[56] Wij zouden dat nu zelfreflectie noemen. Helaas zwijgen de archieven hierover, maar uit niets blijkt dat men werk maakte van deze aanbeveling. In 1797 traden er twee 'hervormingsgezinde' regenten af (genoemde Du Mortier en Van der Reijden) en viel men terug in een kennelijk diepgewortelde disciplineringscultuur. Zo besloot men Maartje Mieog, die dat jaar uit de fooienpot had gestolen, onder meer 'op de zogenaamde schrobbelbank ernstig te doen straffen'.[57]

'Waarschouwing' tegen baldadig gedrag.

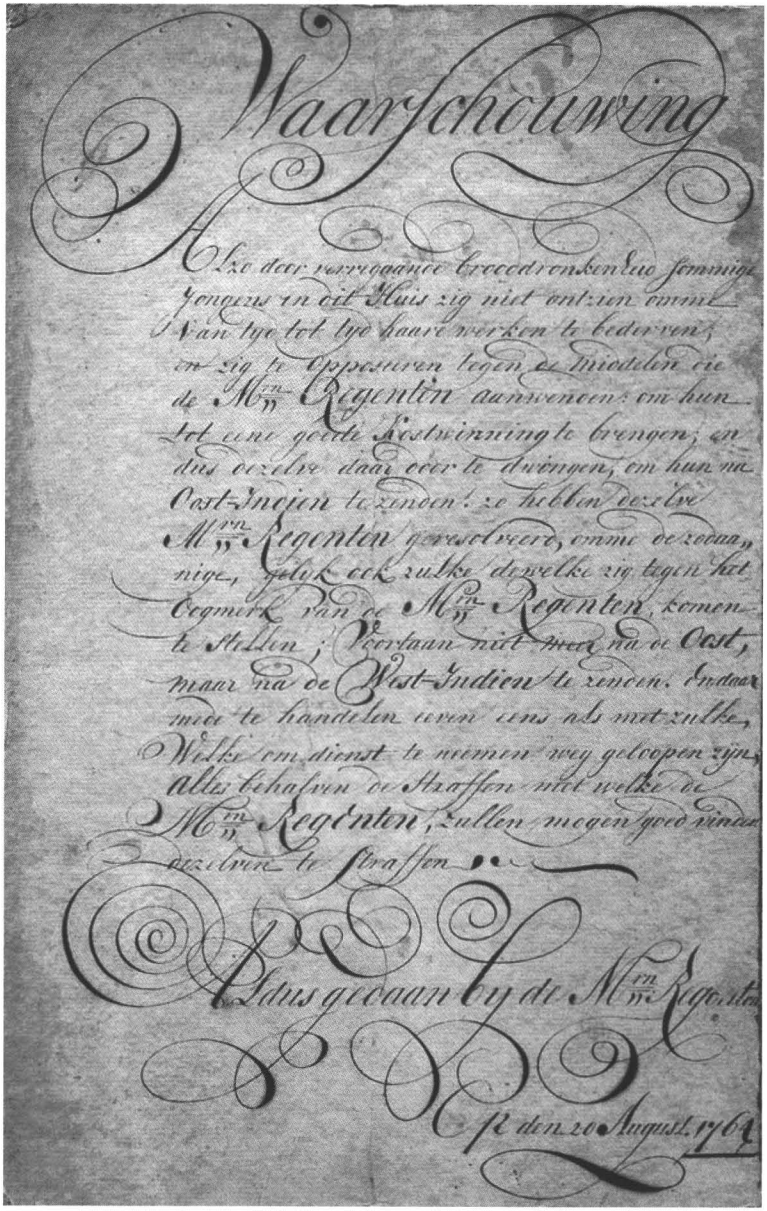

Waarschouwing

Alzo door verregaande brooddronkenheid sommige
Jongens in dit Huis zig niet ontzien omme
Van tyd tot tyd haare werken te bederven;
en zig te Opposeeren tegen de Middelen die
de Mrn Regenten aanwenden: om hun
tot eene goede Kostwinning te brengen; en
dus dezelve daar door te dwingen, om hun na
Oost-Indien te zenden: zo hebben dezelve
Mrn Regenten geresolveerd, omme de zodaa-
nige, gelyk ook zulke dewelke zig tegen het
Oogmerk van de Mrn Regenten, komen
te stellen; Voortaan niet meer na de Oost,
maar na de West-Indien te zenden. En daar
mede te handelen even eens als met zulke,
Welke om dienst te neemen weg geloopen zyn,
alles behalven de Straffen met welke de
Mrn Regenten, zullen mogen goed vinden
dezelven te straffen.

Aldus gedaan by de Mrn Regenten

Op den 20 August. 1764

Binnen de tweede categorie van overtredingen viel een groot aantal onzedelijke handelingen, waarvan seksuele de meest ernstige. Op het bezoeken van herbergen en andere drinkhuizen stond een pak slaag en acht dagen kolhuis.[58] In 1785 vaardigde het stadsbestuur keur 162 in aangepaste vorm uit, met strengere straffen bij een tweede misstap.[59] Vooral na de politieke omwenteling in 1795 bestraften regenten de verstoring van de openbare orde strenger door kinderen het anders vrije weekend, dat wil zeggen zaterdag- en zondagmiddag, binnen te houden.[60] Gedurende de jaren 1797 en 1798 was de invloed van de 'patriottische' regenten merkbaar op de kleinere onzedelijke misdragingen als vloeken, tabak roken en dronkenschap. Acht dagen kolhuis werden drie dagen en soms volgde slechts een reprimande en werd het ongehoorzame kind met een opdracht heengezonden om 'elk voor zich zelven de keuze te neemen [...] om alle euveldaden, vooral de dronkenschap te vlieden'.[61] Zo experimenteerden regenten met vrijheidsstraffen, werkstraffen en vermaningen. Ook probeerden de opvoeders kinderen een zeker verantwoordelijkheidsgevoel bij te brengen.

Durfden regenten ook met andersoortige straffen te experimenteren als het ging om de ernstigste onzedelijke misdrijven, die van de 'vleeselijke conversatie' (de indertijd gebruikelijke term voor seksueel contact)? De vigerende zedelijke moraal gold voor een ieder, zonder aanziens des persoons. Het bewaken van zedig gedrag was altijd al een populair onderwerp in de pedagogische adviesliteratuur van de Republiek. Seksuele gevoelens moesten tot de huwelijksnacht in toom worden gehouden, vooral door een controle op de emoties. Hierna beschouwde men het gezin als een waarborg van de publieke moraal, een veilige haven voor de bijna heilige drie-eenheid van liefde, seks en voortplanting.[62] Eigenlijk wezen alle vroegmoderne pedagogen uitdrukkelijk op de oncontroleerbare gevaren van emoties, waarvan 'de begeerte' wel de meeste angst inboezemde. Die gevaren leefden zowel in het bewustzijn bij calvinisten (elk kind was slecht, belast met de erfzonde) als in dat van verlichte denkers (elk kind was van nature goed, maar bezat nog onvoldoende redelijke vermogens om dit gevaar de baas te zijn). Er zaten hoe dan ook grote risico's aan seksualiteit en de Verlichting zorgde voor een zekere verkramping (of verpreutsing).[63] Die kwam vooral voort uit de erkenning van verlichtingsdenkers voor de natuurlijke staat van het kind. Een kind groeide op tot adolescent en volwassene, maar vragen omtrent seksualiteit werden maar moei-

lijk openlijk gesteld. Behalve mogelijke veranderingen in de strafpraktijk zou iets van die verkramping ook een aanwijzing zijn dat verlichtingspedagogiek in de weeshuizen terechtkwam.

In de meeste weeshuizen in Nederland leefden jongens en meisjes streng gescheiden van elkaar. Een scheiding die de hele achttiende eeuw in het Leidse weeshuis werd gehandhaafd. In 1744 was Hendrick Boon meerdere malen 'in de meijde saal' gesignaleerd en had bovendien 'impertinente antwoorden telkens gegeven'.[64] Hij werd zonder pardon uit het huis gezet, de zwaarst mogelijke straf omdat het kind hiermee een dak boven zijn hoofd verloor, net als alle rechten die bij het 'uijtgaen' hoorden. Omdat de normale uitgaansleeftijd voor kinderen vijfentwintig jaar was, was de kans groot dat zich onder hen een aantal amoureuze stellen bevond, met alle risico's van dien. In sommige huizen konden kinderen een verzoek bij de regenten indienen 'om te verkeeren'[65] – wat overigens niet betekende dat men seksuele handelingen toestond – maar in Leiden was dit niet mogelijk. Voorhuwelijkse seks was overigens voor alle Nederlandse burgers strafbaar, ook voor stellen die verkering hadden of verloofd waren.[66] De enige manier om een (deel van de) straf te ontlopen was een bruiloft. In weeshuizen kon hierop een uitzondering worden gemaakt voor een door een weesjongen zwanger geraakt burgermeisje. Zij kon een verzoek indienen dat haar van een huwelijksplicht ontsloeg.[67]

Al in de zeventiende eeuw gold in het weeshuis dat een zwanger meisje 'met roede om den hals en een pop in de arm door de zaal wandele' en (vanaf 1733) vervolgens 'het huijs uijt geschopt met de voed'.[68] Gemiddeld genomen was per jaar het aantal zwangerschappen in het weeshuis op de vingers van één hand te tellen. Dit lijkt niet veel, maar op een totaal van hooguit vijftig meisjes ouder dan veertien jaar, was het besluit in 1775 om andersoortige straffen uit te delen verklaarbaar.[69] De nogal opmerkelijke nieuwe aanpak begon ermee om 'allen de kinderen nogmaals ernstig aanmanende zig kuisch, eerbaar en voorzigtig te gedragen [om zo] als waardige meedeleden der Burgerlijke Maatschappij onergerlijk in rust en vreede door te brengen'.[70]

Verlichting? Uit de oproep tot deugdelijk gedrag sprak in elk geval een zeker optimisme. Men liet de jongelingen zélf een keuze maken, zij het dat er anders 'zodanige middelen' zouden volgen.[71] De nieuwe benadering leek te helpen. Als het aantal opgetekende zwangerschappen klopt met het aantal

werkelijke, dan raakten in 1775/6 nog twee meisjes zwanger en hierna tot 1786 niet één![72] Deze 'stilte' werd overigens nogal pijnlijk verstoord door schoolmeester Gerrit van Beekum die op Nieuwjaarsdag 1787 bekende dat hij gemeenschap had gehad met het weesmeisje Sara Kopij. Hij beloofde met haar te trouwen, mocht zij blijken zwanger te zijn,[73] maar of die belofte een einde maakte aan de roddelpraat is zeer de vraag. Directe aanwijzingen van verlichtingsinvloeden, zoals het voorstel van Du Mortier tot afschaffing van lijfstraffen, ontbreken. In toespraken die regenten voor de kinderen hielden, riepen ze de kinderen op 'om zelven de keuze te neemen zig deugdelijk te gedragen', maar vooral komt de zeer paternalistische gezagsverhouding aan het licht. De afstand tussen opvoeder en kind leek eerder groter dan kleiner te worden. Tot praktische veranderingen van de strafcultuur kwam het nauwelijks.

Het disciplineringsbeleid dat regenten voerden, was vooral een reactie op wat zich in de publieke ruimte afspeelde. Zoals de inrichting van het onderwijssysteem sterk samenhing met de economische vraag naar geschoolde kinderen, zo veranderde de cultuur van disciplinering vooral door veranderingen op maatschappelijk terrein. In de politiek onrustige jaren 1787 en 1788 werden weesmeisjes met opzet zwanger om zich zo het huis uit te laten zetten. Zochten ze elders avontuur of hadden ze politieke idealen? Hun motivatie is niet bekend, maar voor weggelopen kinderen waren avontuur en politieke strijdbaarheid de belangrijkste redenen om de vlucht te nemen.[74] In elk geval was uitzetting geen afschrikwekkende straf meer, zodat besloten werd om zwangere meisjes in de eetzaal ten overstaan van de andere kinderen te laten uitkleden, waarna zij 'met een pop op den arm [zullen worden] tentoongesteld en publicelijk *buijten* [mijn cursief] de poort gebragt'. Een openbare tentoonstelling gold ook voor jongens die meisjes zwanger hadden gemaakt.[75] Tentoonstelling van zwangere meisjes met een pop op de arm was weliswaar niet nieuw, maar buitenshuis wél. De keuze om kinderen publiekelijk te vernederen stond nogal haaks op modernere opvattingen omtrent disciplinering, zoals het aanleren van schuldbesef en een eigen (individuele) verantwoordelijkheid. Kennelijk bleef het laten voelen van schaamte een zeer krachtig pedagogisch wapen.

Kortom, op zedelijke delicten vonden geen verlichte strafexperimenten plaats, ook niet in 1797. Per saldo bleef de strafmaat dezelfde, namelijk ten-

De nieuwe binnenplaats van het weeshuis, gebouwd in 1776. (Foto H. Jonker, 1933)

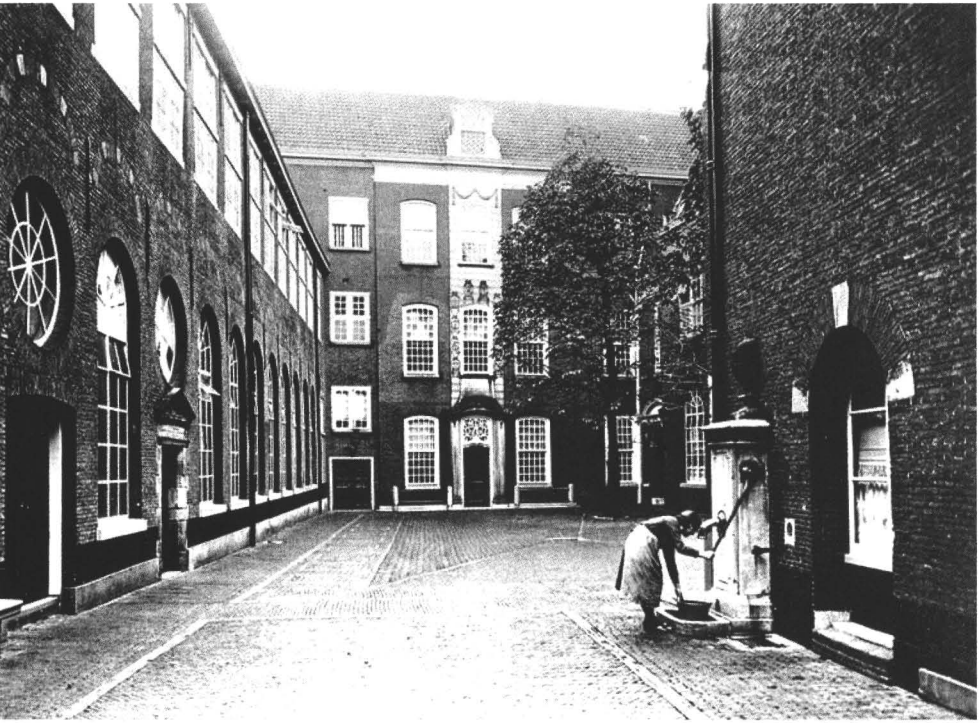

toonstelling, hierna opsluiting of uitzetting. Nieuw, maar zeker niet 'verlicht', was de tentoonstelling in de publieke ruimte. Een nieuwe methode om zwangerschappen van weesmeisjes tegen te gaan, was het verlagen van de uitgaansleeftijd van vijfentwintig naar twintig jaar, zoals dat in 1795 gebeurde.[76] Hoewel in de notulenboeken dit besluit niet wordt beargumenteerd, kan het te maken hebben met nieuwe opvattingen omtrent de rechten van het kind. In 1797 werd in Nederland de minimumleeftijd om te mogen stemmen (ook) verlaagd van vijfentwintig naar twintig jaar.[77] De erkenning dat een kind volwassen was geworden, klonk ook door in de aanspraak op de 'redelijke vermogens' van de weeskinderen om zo ongewenste neigingen zelf te leren bedwingen.[78] Het aanleren van zelfbeheersing was voor filantropijnen een belangrijk onderdeel van de opvoeding.[79] Tegelijkertijd benadrukten regenten de gezagsverhouding tussen hen en de kinderen, wat een meer

gelijkwaardige communicatie, ook betoogd door verlichtingspedagogen, feitelijk onmogelijk maakte.

Conclusie

De Verlichting bracht in de ideeën over pedagogiek een aantal belangrijke vernieuwingen met zich mee. Dit artikel is het resultaat van de vraag in hoeverre die ideeën van invloed waren op de praktijk. Ik heb erop gewezen dat in de gematigd christelijke cultuur radicale pedagogische theorieën op weinig bijval konden rekenen. Nederlandse Verlichtingsdenkers grepen terug op het werk van de oude Cats en maakten van onderwijs en opvoeding een nationale zaak. De geschiedenis van de Nederlandse pedagogiek kenmerkt zich door pragmatisme, veel meer dan door idealisme. Misschien dat daarom publicaties van de Filantropijnen in Nederland veel werden gelezen, omdat juist zij nieuwe ideeën (vooral van Rousseau en Locke) praktisch maakten. In het Duitse taalgebied richtten zij splinternieuwe onderwijscentra en opvoedingsinstituten op. Hun invloed op de Nederlandse opvoedingspraktijk verdient nog veel meer aandacht.

De archieven van het Leidse weeshuis maakten het mogelijk de pedagogische praktijk redelijk goed te documenteren, zij het via de stem van de regent of regentes, niet die van het kind. Behalve een sterke correlatie met maatschappelijke, politieke en economische factoren, zoals tussen de arbeidsvraag naar kinderen en het onderwijsprogramma, voerden regenten onder invloed van de Verlichting hervormingen door binnen het onderwijsprogramma en de strafcultuur.

Pas na de patriottische winst in 1795 zijn verlichtingsinvloeden duidelijk aantoonbaar, maar eerdere ontwikkelingen binnen het weeshuisonderwijs typeer ik als 'verlicht'. In 1786 was het onderwijspeil kennelijk al zo hoog dat weesjongens aan een vervolgopleiding aan de technische school konden beginnen. Ook een breder kerncurriculum en algemene examens vanaf 1788 brachten het onderwijs op een hoger plan, zeker ook voor meisjes. Feitelijk waren dit onderwijsverbeteringen ondanks economische tegenwind, maar vanuit de gedachte dat beter onderwijs, betere kansen bood op een zelfstandige toekomst. Hoewel ik dit niet heb kunnen aantonen, doet deze ontwikkeling sterk denken aan de onderwijsdoelstellingen van het Nut. De resul-

taten van dit specifiek Leidse onderzoek staan haaks op de stelling dat weeskinderen geen kansen zouden hebben zich maatschappelijk op te werken.

De meest directe aanwijzing van 'de Verlichting in het weeshuis' was het spectaculaire voorstel in 1797 om alle lijfstraffen af te schaffen. Dit plan was kennelijk zo spectaculair dat het slechts tijdelijk op lichtere vergrijpen werd uitgeprobeerd. Ook toen men terugviel op het oude gebruik van lijfstraffen, bleven een strenge vermaning en een taak- of werkstraf deel uitmaken van het arsenaal aan straffen. Een straf moest, meer dan voorheen, een positieve uitwerking hebben op het gedrag van kinderen. De vraag is of regenten en personeel dat uitgangspunt kenden (of erin geloofden), net als de vraag of hun kijk op het kind veranderde door nieuwe verlichtingsgeluiden. Uit niets blijkt dat regenten en regentessen reflecteerden op hun eigen pedagogische competenties. In plaats van een meer gelijkwaardige communicatie tussen opvoeders en kinderen, een boodschap van Salzmann, benadrukte men (in toespraken) de paternalistische gezagsverhouding. Deze nieuwe strengheid aan het einde van de eeuw kwam voort uit de angst voor oncontroleerbare driften bij opgroeiende kinderen. Een angst die ongetwijfeld werd aangewakkerd door wat regenten in nieuwe adviesliteratuur hadden gelezen. Seksualiteit bleef een onbespreekbaar taboe.

Zo sluiten de bevindingen omtrent de pedagogiek in het Leidse weeshuis aan bij de veronderstelling dat de Verlichting in Nederland maar moeilijk veranderingen teweegbracht. Specifiek onderzoek naar pedagogische verschuivingen in andere weeshuizen moet nog plaatsvinden en kan meer licht werpen op de invloed van verlichtingsidealen op de praktijk. Weeshuisarchieven kunnen de geschiedenis van de Nederlandse pedagogiek nog een grote dienst bewijzen.

Noten

1 A. Baggerman, R. Dekker, 'Opvoeding en onderwijs in de late 18de eeuw: theorie en dagelijkse praktijk', *Holland* 37, 3 (2005) 175.

2 E.P. de Booy, 'Naar school. Schoolgaande kinderen in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 94, afl. 1 (1981) 427-441. Zes jaar later schreef zij samen met P.Th.F.M. Boekholt *Geschiedenis van de school in Nederland*, dat nog altijd als een standaardwerk van de onderwijsgeschiedenis wordt beschouwd.

3 J.J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006) 159-169.

4 Ibidem, 68. Hier tegenover stelt L.F. Groenendijk, 'Piëtistische opvoedingsleer in Nederland. Balans van een kwarteeuw historisch-pedagogisch onderzoek', *Pedagogiek*, 22, 4 (2002) 329 dat 'het vroomheidsoffensief om kerk en samenleving onder theocratisch beslag te brengen succesvoller was dan men op grond van boetepreken en klaagschriften zou moeten aannemen'.

5 M. Prak, *Het raadsel van de Gouden Eeuw* (Nijmegen, Amsterdam 2002) 37.

6 W. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005) 49-59, 325.

7 Verlichtingsgeluiden (een positief kindbeeld, erkenning van het kind, vormingsideaal, gematigde omgang) zijn al waar te nemen bij de zestiende-eeuwse humanisten. In de pedagogische werken van Erasmus sprak een groot geloof in de maakbaarheid van het kind, via onderwijs.

8 A. Baggerman, R. Dekker, 'Verlichting, revolutie en kindbeeld in Nederland. De periode rond 1800 als keerpunt', *Justitiële verkenningen* 31, 5 (2005) 13.

9 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 19-21, 54-56, 72. In de politieke geschiedenis noemt men de typisch Nederlandse variant liever de Nederlandse Verlichting (1750-1800), omdat er een nieuw maatschappelijk middenveld (genootschappen en een publieke opinie) ontstond: een verlichte *civil society*. De Nederlandse Verlichting was een nationale zaak.

10 Los, *Opvoeding tot mens en burger,* 26-31, 134-140.
11 Ibidem, 175-178, 317. Van Sas, *De metamorfose van Nederland* 72, 120, 388.
12 Dekker, *Het verlangen naar opvoeden,* 186-199. In de achttiende eeuw populair soort periodieken waarin de figuur van een 'spectator' (toeschouwer) wordt gebruikt om maatschappelijke, godsdienstige en letterkundige zaken te behandelen, hoofdzakelijk in essayvorm. Het bekendste Nederlandse voorbeeld is *De Hollandsche Spectator* van Justus van Effen.
13 J. van Eijnatten, 'Paratexts, bookreviews and Dutch literary publicity. Translations from German into Dutch, 1760-1796', *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 25 (2000) 95-127.
14 R. Sluijter en A. Schmidt, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in: R.C.J. van Maanen, S. Groenveld (red)., *De geschiedenis van een Hollandse stad,* deel 2 *1574-1795* (Leiden 2003) 116-118. Waarschijnlijk had 20 procent van de Leidse bevolking extra bijstand nodig.
15 Regionaal Archief Leiden (voortaan RAL), Stadsarchief Leiden 1574-1816, (voortaan: SA II) inv.nr. 10442. Kees van der Wiel, *Dit kint hiet Willem. De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden 2010) 100.
16 S. Groenveld, Th.R.M. Willemse en J. Dane (red.), *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum 1997) 91-103.
17 RAL, SA II, inv.nr. 6404. 'De inspectoren zullen omtrent alle drie maanden op tijd en wijle, na haar goedvinden onder malkander te beramen de stads-scholen, en zulks zoo wel in 't winteravond-school, als daghschool, onverwagt gaan visiteren, om te zien, of volgens de lijst het compleet getal der scholieren praesent is. En dan voorts om te onderzoeken zoo in het gemeen, of den schoolmeester zijne instructie ook in allen stucken punctuëlijk is nagekomende, als wel specialijk om den selven schoolmeester te ondervragen na het gedrag, en vordering der scholieren, gelijk mede om zig de preuven van derselver bequaamheden in de religie, 't Psalmsingen, leesen, schrijven.' Groenveld (*Wezen en boefjes,* 202) stelt ten onrechte dat er in de achttiende eeuw nog geen onderwijsinspectie bestond.
18 Groenveld, *Wezen en boefjes,* 89-91. Voor het Arme Kinderhuis stelde in 1724 de vroedschap vijf bestuurders voor het leven aan. Binnen drie jaar waren ze evenwel allemaal van het toneel verdwenen. Van de twintig regenten die dit Huis gekend heeft tot de fusie in 1774 bleef de recordhouder 'slechts' 28 jaar aan.
19 A. McCants, *Civic charity in an golden age. Orphan care in early modern Amsterdam* (Chicago 1997) 87-91.
20 RAL, Archieven van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (voortaan: HGAW) inv.nr. 4535. In 1733 verzochten de schepenen de HGW-regenten dringend om zelf 'zorg [te] draage dat de jongens en de meijde beter wierde opgezogt en gestraft [...] want wij kunne ons ook niet altijd ophoude met dit soort saake'.
21 RAL, HGAW, inv.nr. 33, fol. 123.
22 Tijdens de uitgaansceremonie, wanneer zij hun uitzet en een bijbel of ander stichte-

lijk boekje kregen uitgereikt, ontmoetten de kinderen voor de laatste keer de regenten.

23 D. Beckers, *Het despotisme der mathesis: opkomst van de propaedeutische functie van de wiskunde in Nederland* (Hilversum 2003) 138, 139.

24 RAL, HGAW, inv.nr. 32. A. Frijns, 'Het zoet van de macht'. De regenten en regentessen van het Weeshuis in Leiden in de periode 1788-1830', *Leids Jaarboekje* (2004) 80.

25 J. Lenders, 'Van kind tot burger: basisonderwijs en burgerschap in de negentiende eeuw', *Leidschrift* (2005) 20, 10-19.

26 RAL, HGAW, inv.nr. 4538.

27 Van Sas, *De metamorfose van Nederland,* 28-34.

28 RAL, HGAW, inv.nrs. 4513 en 4515.

29 Archieven van het Waalse Weeshuis, inv.nr. 181.

30 H. Bekkering e.a. (red.), *De hele Bibelebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1989) 105-112, 166.

31 P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen, Maastricht 1987) 40.

32 RAL, HGAW, inv.nr. 3745. De twaalfjarige Anthonie Lens schreef: 'Een wrevelige nydigaart, is ieders haat en afgunst waard. Ledigheid. Dat nooit de ledigheid uw kostbren tijd verteere, de luiaart komt tot niets, de vlijtige tot eere'.

33 RAL, HGAW, inv.nr. 3317.

34 RAL, HGAW, inv.nr. 3276.

35 Deze examenregeling bij het Leidse Schoolhoudersgilde gold alleen voor de schoolmeesters van het Gereformeerde Weeshuis en het kleinere Waalse Weeshuis.

36 RAL, HGAW, inv.nrs. 4513 en 4515.

37 RAL, HGAW, inv.nrs. 3317 en 35, fol. 185.

38 RAL, HGAW, inv.nr. 3317.

39 Ibidem.

40 RAL, HGAW, inv.nr. 197 (juli 1801).

41 RAL, SA II, inv.nr. 3356.

42 RAL, HGAW, inv.nr. 3745.

43 RAL, Archieven van het Evangelisch Lutherse Weeshuis, inv.nr. 72.

44 W. Frijhoff, H.P.H. Nusteling, J. van Herwaarden, M. Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) 310-313.

45 Stadsarchieven Woerden, 356 en Vis, *Het weeshuis van Woerden* 129.

46 J.L. Kool-Blokland, *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg* (Middelburg 1990) 463.

47 Groenveld, *Wezen en boefjes,* 222.

48 RAL, HGAW, inv.nr. 4539.

49 RAL, HGAW, inv.nr. 33, fol. 23.

50 R. Biermann, *Die pädagogische Begründung der Belohnungen und Strafen in der*

Erziehung bei Basedow, Campe und Salzmann: ein Beitrag zur Wandlung des Philanthropismus zu einem pädagogischen Individualismus auf dem Hintergrund der Aufklärung (Bochum 1970) 126.

51 I. Weijers, *De creatie van het mondige kind. Geschiedenis van pedagogiek en jeugdzorg* (Amsterdam 2001) 94. Kant beschouwde mondigheid als het algemene doel van opvoeding en cultuur.

52 Baggerman, Dekker, 'Opvoeding en onderwijs', 186.

53 RAL, HGAW, inv.nr. 197, fol. 30.

54 RAL, HGAW, inv.nr. 38, fol. 117.

55 RAL, HGAW, inv.nr. 197 (juni 1798). Op 17 juni 1798 plaatste men in de eetzaal een aparte tafel 'in welker midden een staak gestoken waar aan een zwart bord gemaakt en met witte letteren erop geschilderd DIEVEN TAFEL waaraan dieven voor 8 of 14 dagen zullen moeten eten'.

56 Baggerman, Dekker, 'Opvoeding en onderwijs', 179. 'De opvoeder moet den grond of de oorzaak van alle de gebreken en ondeugden zijner voedsterlingen, in zichzelven zoeken'.

57 RAL, HGAW, inv.nr. 3971. Ook kreeg zij vier weken kolhuis en vier weekenden huisarrest.

58 RAL, HGAW, inv.nr. 4539.

59 RAL, HGAW, inv.nr. 35 en 3966. In de Ampliatie en Alteratie van de 162 Burgerlyke Keure dezer Stad [...] d.d. 9 juli 1785 is bepaald dat kinderen die voor de eerste keer in een herberg werden betrapt 'voor de tijd van acht dagen in een van de correctieplaatsen of kolhuizen in dezelve wees- of godshuizen alhier zullen worden geplaatst'.

60 RAL, HGAW, inv.nr. 197, fol. 13 en 15.

61 RAL, HGAW, inv.nr. 3966.

62 M.P.C. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998) 214.

63 N. Bakker, J. Noordam en M. Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk: 1500-2000* (Assen 2006) 159.

64 RAL, HGAW, inv.nr. 33, fol. 3.

65 Kool-Blokland, *De zorg gewogen,* 467. In het Middelburgse weeshuis stond men verkering wel toe, ook met burgerkinderen. Wel moest binnen enkele maanden een huwelijk volgen. Meisjes hadden het recht om een huwelijksaanzoek te weigeren.

66 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland,* 96.

67 RAL, HGAW, inv.nr. 3967. In 1786 verklaarde Susanna Backus, een meerderjarig burgermeisje, 'vleeschelijk geconverseert te hebben met Marcus van der Steen', een minderjarige weesjongen, maar zij beloofde hem 'nooit na dezen te zullen aanspreeken, moeijen of molesteeren in regten', waardoor Marcus zijn rechten behield.

68 RAL, HGAW, inv.nr. 4533.

69 RAL, HGAW, inv.nr. 35, fol. 25. De regenten voelden zich 'binnen korte genoodzaakt om veele jongens, die meiden uijt dit Godshuis bezwangerd hebben en meiden die

zich door hun en andere personen hadden laten bezwangeren, als onwaardige uijt 't Weeshuijs te zetten, welke straf thans zo wijnig effect heeft, dat dezelve daardoor niet afgeschrikt worden om hun ontugtig gedrag na te laaten'.

70 RAL, HGAW, inv.nr. 3958.

71 Ibidem.

72 RAL, HGAW, inv.nr. 35, fol. 35-179. Alleen de meisjes Leena Kettenes (juni 1775) en Anna Molet (maart 1776) werden zwanger.

73 RAL, HGAW, inv.nr. 3967.

74 RAL, HGAW, inv.nr. 36, fol. 3. Er liepen in 1793 zoveel jongens weg dat regenten besloten 'daar de omstandigheeden van tijt langs hoe critiquer wierden, men best doen zouden deze jongens niet te zoeken'.

75 RAL, HGAW, inv.nr. 3958.

76 RAL, HGAW, inv.nr. 234. J.D. Schmidt, *Weezenverpleging bij de gereformeerden in Nederland tot 1795* (Utrecht 1915) 76-78. In Goes en Woerden konden jongens na hun tweeëntwintigste verjaardag het huis verlaten, meisjes na hun twintigste. In Alkmaar lag die grens tot 1781 op achttien jaar, al vonden regenten dat te jong 'als sullende door onkunde van handwerck op die 18 jaren de stad met bedelaars vervult werden'.

77 Baggerman, Dekker, 'Verlichting, revolutie en kindbeeld', 9-23.

78 RAL, HGAW, inv.nr 316. In 1800 riep een regent de kinderen op tot deugdelijk gedrag 'ten einde den slagtboom der driften, die den toe- en voortgang op de weg der verlichtende deugden onder het menschdom zoo jammerlijk sluit, als met een Herculesknots manmoedig te verbrijzelen'.

79 Baggerman, Dekker , 'Opvoeding en onderwijs' 179-181.

HERMAN AMPTMEIJER

Leidse regenten met elkaar op de vuist

STRIJD OVER DE ARMENZORG IN LEIDEN IN 1848

IN Amerika doen dronken pubers soms het spelletje *chicken-chicken*: twee auto's rijden op elkaar af, op ramkoers. Degene die het eerst uitwijkt, heeft verloren. Soms gaat het fout en wijkt niemand uit omdat beiden denken dat de ander wel zal terugschrikken en botsen de auto's op elkaar, met soms ernstige gevolgen.

Een dergelijk situatie was er in Leiden tussen de deftige heren van de 'Stedelijke Regeering', zoals het stadsbestuur toen genoemd werd, en de al even zo deftige heren van de hervormde kerkenraad. Na een lange reeks van kleine conflicten, waarbij meestal de kerkenraad aan het langste eind had getrokken, ontspoorde de strijd over wie de baas was in Leiden over de armenzorg. Beide partijen dachten dat de ander wel zou terugkrabbelen. Het einde was dat men letterlijk met elkaar op de vuist ging.

De onderliggende oorzaken waren tweeledig en niet beperkt tot Leiden. De eerste was dat de hervormde diaconieën ernaar streefden los te komen van de burgerlijke overheid.[1] De tweede oorzaak was dat sinds het midden van de jaren veertig slechte aardappeloogsten tot forse prijsstijgingen voor het arme deel van de bevolking hadden geleid. Dat legde een zware druk op de armenzorg en veroorzaakte ruzies wie dat moest betalen. Tegelijkertijd leidde dit tot een gespannen sfeer: er was maar weinig nodig om relletjes, of zelfs opstand, te krijgen.

Diaconale wens tot zelfstandigheid

Na de Bataafse omwenteling werd door de provisionele volksvertegenwoordiging op 31 januari 1795 de *Verklaring van de rechten van de mens en de*

burger geproclameerd. Deze bevatte onder andere een strikte scheiding van kerk en staat. In de staatsregelingen van 1801 en 1805 werd dit weer gedeeltelijk teruggedraaid, omdat de overheid grip wilde houden op de kerken.[2] De onmacht om een uitvoerbare regeling voor de burgerlijke armenzorg te treffen was daarvan een belangrijke oorzaak.

In de Nationale Vergadering (de volksvertegenwoordiging vanaf 1 maart 1796 tijdens de Bataafse Republiek) manifesteerden zich drie stromingen: voorstanders van een burgerlijke armenzorg door de staat; voorstanders van een burgerlijke armenzorg door de lokale overheid en voorstanders van kerkelijke en particuliere armenzorg die per definitie op plaatselijk niveau moest worden uitgeoefend.

Verschillende wetsontwerpen om tot een armenzorg door de overheid te komen werden ingediend, maar niet aangenomen, of indien wel aangenomen, niet uitgevoerd. Het verzet van de kerken bleek te sterk. Zo ontstond er een onduidelijke situatie die ook onder koning Willem I voortduurde. Het verzet van de kerken is wel te begrijpen want de armenzorg was een machtig middel van de kerk om greep te houden op de massa van min- en onvermogenden.

In het nieuwe koninkrijk bleef de armenzorg voornamelijk kerkelijk georganiseerd, hier en daar aangevuld met een burgerlijk armbestuur voor groepen die buiten de boot zouden vallen. Wetsvoorstellen om de diaconieën om te zetten in burgerlijke besturen strandden ook onder Willem I en Willem II op kerkelijk verzet, maar anderzijds werd er ook geen besluit genomen om de armenzorg dan maar een kerkelijke zaak te laten zijn. Op de armbesturen werd wel toegezien door plaatselijke en provinciale bestuurders, die de zelfstandigheid behoorlijk inperkten, zeker als er subsidie gegeven werd.

In 1840 stuurde de Utrechtse hervormde diaconie afschriften van de door haar gevoerde correspondentie met het gemeentebestuur rond naar andere diaconieën met het advies zich aan de invloed van het burgerlijk bestuur te onttrekken. Het schrijven vond veel bijval binnen de Hervormde Kerk.[3] In 1844 stelde de hervormde synode een reglement vast waarbij de diaconale armenzorg nagenoeg helemaal los kwam te staan van de burgerlijke overheid. Dit synodebesluit kreeg geen Koninklijke goedkeuring,[4] maar de meeste diaconieën gingen wel in de geest ervan handelen. Al snel kwamen klachten binnen bij de minister: 'Onderscheidene armbesturen hebben sedert eenigen

Plattegrond van het Huiszittenhuis inclusief bakkerij tussen Oude Rijn en Haarlemmerstraat. (Beeldbank RAL, PV 26213).

tijd op de voorgrond geplaatst het sustenu van ongehoudenheid [= het standpunt niet verplicht te zijn] om zich naar de bevelen en voorschriften van de wet van 28 november 1818 of die van het hooger bestuur te gedragen.'[5]

De grootste instelling voor armenzorg in Leiden was het Huiszittenhuis (voortaan: HZH), voor de hervormde, maar ook voor de 'algemene' armen.[6] Kleiner was het rooms-katholieke armbestuur.[7] Verder waren er nog drie zeer kleine kerkelijke armbesturen die gemeentelijke subsidie kregen: de joodse, de lutherse en de oudkatholieke. De overige kerkgenootschappen zorgden zonder subsidie voor hun armen.

Voor de voorstanders van diaconale zelfstandigheid was de situatie in Leiden problematisch door de samenwerking met, en de ondergeschiktheid aan de burgerlijke gemeente in het armbestuur van het Huiszittenhuis.[8] Dit was een eeuwenoude instelling, gehuisvest in het gelijknamige grote gebouwencomplex tussen de Oude Rijn en Haarlemmerstraat (zie kaartje). Hierin waren ook andere instellingen gevestigd die niet ondergeschikt waren aan de regenten van het HZH: de Armenbakkerij en de Vrouwenkraammoeders. De

Armenbakkerij was in 1753 door de vroedschap afgesplitst van het HZH met een zelfstandig bestuur van zes regenten en een eigen boekhouding. Sedertdien kocht het HZH tegen betaling bij die bakkerij het brood voor de bedeling. Vrouwenkraammoeders (ook wel Goemoers genoemd) was een zelfstandige organisatie voor hulp aan armlastige zwangere vrouwen, voornamelijk, maar niet uitsluitend, hervormden. De instelling, opgericht in 1582, bestaat nog steeds.[9] Tot het HZH behoorde naast fondsen ook het Minnehuis aan de Kaarsenmakersstraat.[10]

Inzet van het hierna te bespreken conflict waren drie vragen: Ten eerste, is het Huiszittenhuis een diaconale of een algemene instelling? Ten tweede: indien het HZH een diaconale instelling is, is het HZH dan eigenaar van het hele gebouwencomplex en van de overige bezittingen en fondsen? De eigendomskwestie was ingewikkeld, want het Huiszittenhuis dateert van ver vóór de hervorming. In de discussie over het eigendom werd door beide partijen teruggegrepen op eeuwenoude documenten en testamenten om het eigen gelijk te staven. Voor het gemeentelijk standpunt gebeurde veel historisch spitwerk waarschijnlijk door het raadslid J.A. de Fremery, blijkens een brief van het raadslid prof. C. Cock, die voor de kerkenraad de archieven ingedoken was. Hij schreef: 'Het standpunt van het College, dat wil zeggen De Fremery, is onjuist [...].'[11] De derde vraag ging over de reikwijdte van het gemeentelijk toezicht op de armbesturen.

In de praktijk functioneerde het HZH als een gemengd burgerlijke/kerkelijke organisatie. Het standpunt van de gemeente was dat ze het oppertoezicht over de armenzorg in de stad had en ook dat het hele gebouwencomplex gemeentelijk eigendom was, in gebruik bij de daarin gehuisveste instellingen. In de *Stukken het Huiszittenhuis betreffende* staat onder andere, dat het HZH zich niet beperkte tot de behoeftige ledematen van de hervormde gemeente, maar ook als burgerlijk armbestuur optrad en: 'de omwenteling van 1795 vond hier geen diaconie'.[12] Hiermee werd bedoeld dat de hervormde diakenen alleen maar via het Huiszittenhuis actief waren.

Tot 1848 werd het bestuur van het Huiszittenhuis gevormd door zestien regenten, te weten acht diakenen (de helft van het college van diakenen) en acht stedelijke regenten. De benoeming in een vacature vond plaats door de

Huiszittenhuis, gevel Oude Rijn.
(Beeldbank RAL, PV 26216a).

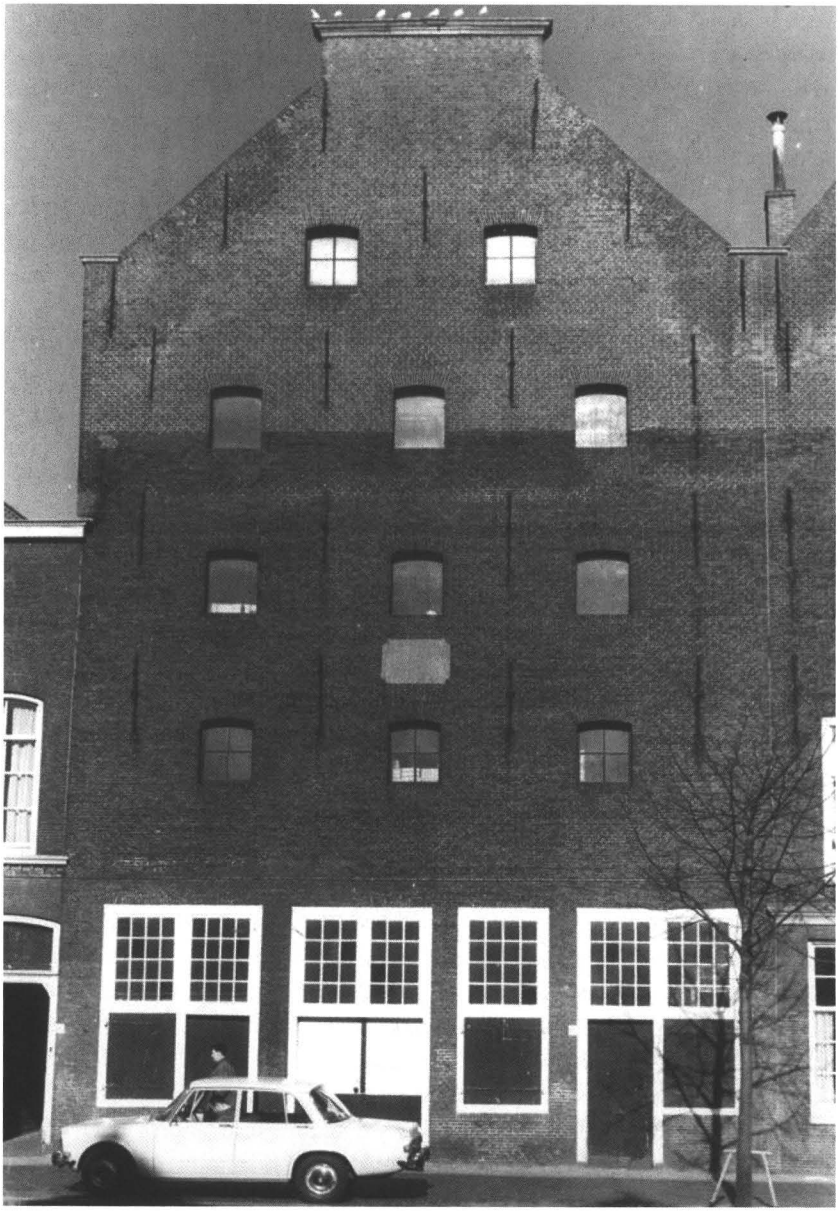

gemeenteraad op voordracht door de zittende regenten. De zestien vormden een hechte groep. Menig stedelijke regent stroomde door als diaken, en moest dan ontslag nemen, om eventueel als diakenregent opnieuw benoemd te worden door de gemeenteraad. Ook het bestuursreglement werd door de gemeenteraad vastgesteld.

De diaconie maakt ruzie

De relatie tussen het stadsbestuur en het college van regenten (en daarmee de diaconie) verslechterde in de jaren veertig. Dat conflict ging geleidelijk over in een ruzie met de hervormde kerkenraad. Het was overigens niet bevorderlijk voor een goede communicatie tussen het college van Burgemeester en Wethouders en de kerkenraad dat drie van de vier leden van het college lidmaat waren van de waalse gemeente (burgemeester P. du Rieu, wethouders P.G. van Hoorn en A.A. Dillié), terwijl wethouder A.O.E. graaf van Limburg Stirum lid was van het hervormde college van kerkvoogden, dat in onmin leefde met de kerkenraad.[13]

In 1842 werd de advocaat N. Sikkel Groos voorgedragen als regent.[14] Normaliter conformeerde de gemeenteraad zich aan de voordracht, maar diens reputatie van scherpslijper maakte dat de raad een ander benoemde. De nieuw benoemde regent vroeg onmiddellijk ontslag en in de vacature werd opnieuw Sikkel Groos voorgedragen. De gemeenteraad, voor het blok gezet, benoemde hem daarop wel, maar beide partijen hielden er een onaangenaam gevoel aan over.[15]

In de daarop volgende jaren kwam de diaconie, gesteund door de kerkenraad, langzaam maar zeker tot de stelling dat het HZH een diaconale instelling was en dat de diaconie eigenaar was van het hele gebouwencomplex. Hoe die eigendom precies zat was de diakenen zelf ook niet duidelijk, want op andere momenten schreven ze dat het goederen betrof die eigendom waren van de hervormde armen, en dat deze daarom door de diaconie dienden te worden beheerd.

Het was in ieder geval geen gemeentelijk bezit, daarover viel niet te discussiëren, dat was gewoon een feit. Als de gemeente daar anders over dacht moest ze maar met bewijzen komen.[16] Dat de praktijk sinds een lange reeks van jaren overeenstemde met het gemeentelijke standpunt verklaarden de

Minnehuis, Kaarsenmakersstraat (voordeur met gevelsteen).
Het gereformeerd Minnehuis op de Kaarsenmakersstraat werd in 1827 door de regenten van het Huiszittenhuis opgericht. (Beeldbank RAL, PV 26311).

diakenen (en later de kerkenraad) uit welwillendheid van hun zijde. Ook het toezicht door de gemeente op de kerkelijke armenzorg werd vanaf 1845 door diakenen van de hand gewezen.

Het was de ruzie over de omvang van de subsidie in 1845 die het conflict in een stroomversnelling had gebracht. Begin 1845 schreven diakenen nog een brief aan B en W om hun erkentelijkheid te uiten dat de gemeente de armbesturen had gedwongen om samen te werken in een commissie voor de gemengde huwelijken.[17] Maar lopende dat jaar werden de brieven van regenten en diakenen aan het gemeentebestuur steeds korzeliger van toon. Op 27 oktober 1845 stuurden de regenten van het HZH een brief – ondertekend door de voorzitter, diakenregent P.J. Zuurdeeg – naar het gemeentebestuur met daarin de volgende passage: 'Het College van Regenten beheert goederen die eigendom zijn van de armen. Er wordt alleen rekening en verantwoording afgelegd aan de gemeente vanwege de stedelijke subsidie.' B en W meldden aan de gemeenteraad dat het beneden hun waardigheid was om hierop te reageren.[18] Hoe kribbig de verhoudingen tussen diaconie en stadsbestuur waren geworden, blijkt ook uit de in 1846 op hoge toon gestelde eis aan de gemeenteraad om Abraham Montagne Iz., hoofd van de secretarie, te ontslaan naar aanleiding van diens oppositie tegen de beroeping van een vrijzinnig dominee.[19]

Ook met de regenten van de Armenbakkerij werd ruzie gemaakt. De relatie tussen beide partijen was al heel lang slecht en dat vertaalde zich in plagerijen. Een vertrek dat in 1753 door de vroedschap was toegewezen aan de Armenbakkerij, werd in 1845 zonder overleg door de regenten van het HZH in beslag genomen. De regenten van de Armenbakkerij deden daarop hun beklag bij de gemeenteraad. Die was in deze fase nog eensgezind. Eind 1846 bracht een commissie, bestaande uit wethouder Van Limburg Stirum en de raadsleden C. Cock, G.P. van Outeren en J.R. Thorbecke, een advies uit aan de raad waarin ze concludeerden dat het HZH en de Armenbakkerij 'twee takken [waren] eenen aan het oppertoezicht der Stedelijke Regeering onderworpen Armeninrichting' en dat B en W de geschillen dienden te beslechten.[20] De brief van B en W waarin de Armenbakkerij in het gelijk werd gesteld, werd door de regenten van het HZH terzijde gelegd. Daarvan werd aan het college van B en W kennis gegeven middels een door Sikkel Groos in gespierde taal ontworpen brief.[21]

In 1846 besloten de regenten van het HZH de rekeningen van de Armenbakkerij niet langer meer te betalen waardoor de bakkerij in financiële moeilijkheden raakte. Het was een drukmiddel om het gemeentebestuur te dwingen meer subsidie te geven. Ook de rekeningen van de stadsapotheek en de stedelijke linnenweverij werden niet meer betaald. Deze handelwijze had succes, want de raad stelde extra subsidie beschikbaar onder voorwaarde dat het HZH de rekeningen van de Armenbakkerij en van de gemeentelijke instellingen zou voldoen. Het stadsbestuur was er echter niet van gecharmeerd om op deze wijze voor voldongen feiten te worden gesteld. De gemeenteraad diende de gemeentebegroting vast te stellen, niet de kerk.

In 1847 werd het gemeentebestuur opnieuw voor het blok gezet. Op 9 september van dat jaar stuurden de regenten een brief dat als ze geen extra budget zouden krijgen voor het einde van die maand, de bedeling voor de rest van het jaar gestaakt zou worden en dat zij de armen zouden doorsturen naar de burgemeester. Ze staakten inderdaad de bedeling.[22] Dat was pas vragen om oproer. Opnieuw gaf het gemeentebestuur toe, regelde extra geld (onvoldoende vonden regenten), en verboden regenten ooit weer zoiets te doen.[23]

Het hongerjaar 1845[24]

Het was wel te begrijpen dat de armbesturen in de jaren na 1844 in financiële problemen kwamen en meer subsidie vroegen. In de periode van 1844 tot 1849 was de voedselsituatie in West-Europa slecht. Dat gold ook voor Leiden. De winter van 1844/45 viel vroeg in, was zeer koud en duurde lang. Een deel van de opgeslagen aardappelenoogst ging door bevriezing verloren.[25] Vervolgens sloeg de aardappelziekte toe (*fytoftora infestans*) waardoor de aardappelen in de grond of vlak na het rooien verrotten.[26] De winter van 1845 op 1846 vormde het dieptepunt. Dat leidde in Nederland wel niet tot zo'n gruwelijke hongersnood als in Ierland, maar wel tot schaarste en prijsstijgingen. En die veroorzaakten op hun beurt weer relletjes. In een aantal steden werden grutterswinkels geplunderd. Het kwam ook tot gewelddadig verzet tegen de uitvoer van levensmiddelen. In Leiden braken op 19 september 1845 rellen uit: 'Een hoop volks, verbitterd over het stijgen van den prijs van verschillende grutterswaren, is voor de huizen van eenige winkeliers in de

Haarlemmerstraat en op de Mare samengeschoold en heeft, onder bedreiging van glazen inslaan en plundering, de vermindering der prijzen geeischt. Werkelijk zijn hier en daar eenige baldadigheden gepleegd en de opgeruimde stemming des volks deed ergere toneelen verwachten.'[27] De politie en het garnizoen herstelden de rust en de betreffende huizen werden onder militaire bewaking gesteld. De daaropvolgende dagen waren er rellen in andere Hollandse steden. In Delft werd zelfs geschut opgesteld.[28] De historicus W.J.J.C. Bijleveld heeft omstreeks 1900 een bejaarde gesproken die zich wist te herinneren dat een Oegstgeestse landarbeider, uit nieuwsgierigheid aanwezig bij een opstootje in Leiden, werd opgepakt en tweeëneenhalve week in de cel zat.[29]

In een circulaire van de Gouverneur (= Commissaris des Konings) van Zuid-Holland werden maatregelen voorgesteld, maar aan de gemeentebesturen werd de keuze overgelaten welke ze wilden nemen.[30] Burgemeester Du Rieu benoemde een commissie uit de gemeenteraad.[31] Die bracht binnen een week rapport uit met de onthutsende mededeling dat 24.000 zielen in Leiden hulp nodig hadden. En dat op een bevolking van nog geen 40.000! Hiervan werd de helft bedeeld en met de armbesturen (diaconieën en Huiszittenhuis) werden afspraken gemaakt om de voedselverstrekking aan de bedeelden te vergroten. Aan de overige 12.000 inwoners – niet zo arm dat ze in aanmerking voor de bedeling kwamen, maar wel min- of minder vermogend – moest de gemeente een helpende hand toesteken. De raad stelde een krediet beschikbaar en dezelfde commissie als hiervoor – nu uitgebreid met wethouder Van Limburg Stirum en het raadslid J.C. Bucaille – kreeg opdracht de plannen te realiseren. De gemeentearchitect Salomon van der Paauw en een aannemer gingen voortvarend te werk. Begin december 1845 was in het Catharina Gasthuis aan de Aalmarkt een soepkokerij ingericht.[32] Deze soepkokerij was ingericht naar de ideeën van B.J. graaf van Rumford (1753-1814).[33] Op 1 december begon deze Rumfordse Soepkokerij met de levering van dagelijks 5.000 porties warme soep die tegen matige prijzen werden verkocht.[34] Ook de soepkeuken van het Huiszittenhuis startte op 1 december met de verstrekking van voedsel. Een dag later volgde die van de roomskatholieken, in Sint Maarten.[35] Door verstandige, grootschalige inkoop van de grondstoffen waren er prijsvoordelen te behalen. Ook omdat de soepkokerij geen winst hoefde te maken en eventuele verliezen door de gemeente

Huiszittenhuis, gevel Haarlemmerstraat (het Soephuis).
Hierin zijn nu twee winkels gevestigd, Oudshoorn serviezen en de Free Recordshop. Nadat de diaconie in 1853 de beschikking kreeg over het complex werd op de verdieping een diaconieschool voor haveloze kinderen gevestigd.
(Beeldbank RAL, PV 30650.4) .

werden aangezuiverd kon de prijs laag gehouden worden. Daarbij kwam nog dat het gebruik van een stoomketel om op stoom te koken een besparing gaf op het gebruik van steenkolen.[36] De gemeentelijke soepkeuken vroeg *f* 0,07 per portie van 1¼ kan (kan = liter), het HZH vroeg *f* 0,05 per portie.[37]

De gemeentelijke soepkokerij werd dus niet ondergebracht bij de bestaande soepkokerij in het HZH, in de soephuizen aan de Haarlemmerstraat. Die hadden een capaciteit van 1.800 à 2.000 porties per dag en werkten al op vol vermogen. Wel leverde het Huiszittenhuis aan de diaconie van de lutherse gemeente, maar dat ging om geringe hoeveelheden. Ook de rooms-katholie-

ke soepkokerij beschikte niet over reservecapaciteit. Zij leverde dagelijks 1.600 porties. Toch is het tekenend dat de gemeenteraad er niet voor koos om de bestaande soepkokerijen uit te breiden.

De jaren 1846 en 1848 kenden opnieuw slechte aardappeloogsten. De Leidse raad nam gedurende een aantal jaren telkens weer het besluit om 's winters de soepkokerij open te stellen. In het voorjaar van 1847 waren de prijzen van levensmiddelen zo hoog dat de raad het besluit nam per 22 maart de stedelijke opcenten op de rijksaccijnzen op rogge (het 'gemaal') op te schorten. Elders in Nederland braken ernstige relletjes uit.[38] Gelukkig viel de graanoogst dat jaar mee en ook de import uit Duitsland pakte gunstig uit, zodat de prijzen daalden. De gemeente haastte zich de opcenten op de accijns weer te heffen.[39] Bij Koninklijk Besluit werd eind september een landelijke dankdag voor het gewas in de kerken uitgeschreven.[40] Het duurde echter nog enige jaren voordat het aanbod van aardappelen zich tegen normale prijzen had hersteld. Het Gemeenteverslag over 1851 meldt over 1850/1851: '[...] terwijl de groote aanvoer van aardappels, die voor het grootste gedeelte het voedsel der behoeftige klasse uitmaken, dit artikel steeds voor lage prijzen verkrijgbaar stelde.'[41]

De toestand in de jaren veertig werd nog verergerd omdat het ook slecht met de fabrieksnijverheid ging in Leiden. Dalende inkomsten voor de laagstbetaalden, verminderde giften voor liefdadigheid (want ook de meer gegoeden kregen met de crisis te maken) en stijgende prijzen van de eerste levensbehoeften, dit alles leidde tot hogere kosten voor bijstand te verlenen door armbesturen. De regenten van het HZH vroegen bij herhaling om meer subsidie van het gemeentebestuur. Dat verhoogde de subsidie wel, maar volgens de regenten onvoldoende. De gemeenteraad weigerde nog meer bij te dragen en stelde dat in deze uitzonderlijke tijd maar op de beleggingen moest worden ingeteerd. Door de crisis vielen de belastingopbrengsten toch al tegen en om in deze zware tijden de belastingen te verhogen was niet acceptabel.

De regenten weigerden om in te teren op hun beleggingen, ja sterker nog, ze hadden in het voorjaar van 1844 ingetekend op de 'vrijwillige' staatslening van minister F.A. van Hall en wilden dat onder geen beding ongedaan maken. Deze lening was een geslaagde poging van de minister om de staatsfinanciën te saneren, met als stok achter de deur dat hij met een gedwongen staatslening zou komen, als er niet voldoende 'vrijwillig' werd ingetekend.

Maar de recalcitrante houding van regenten was niet vanwege dit dreigement maar omdat ze deel uitmaakten van het relatienetwerk van Van Hall.

Politieke stromingen

In maart 1844 werd Thorbecke door Provinciale Staten van Zuid-Holland op een tussentijdse vacature gekozen als lid van de Tweede Kamer.[42] In december van dat jaar diende hij met acht andere Kamerleden een voorstel in voor een ingrijpende herziening van de grondwet (het zogenaamde voorstel der Negenmannen). De Tweede Kamer weigerde op 31 mei 1845 het te behandelen. Korte tijd later (juli 1845) werd Thorbecke, tot verbijstering en verontwaardiging van zijn aanhangers, niet herkozen als lid van de Tweede Kamer. Hardnekkige geruchten deden de ronde dat de regering Van Hall druk had uitgeoefend op de statenleden.[43]

De Leidse kiezers lieten merken ongelukkig te zijn met deze behandeling van Thorbecke. In november 1845 werd Thorbecke met een ruime voorsprong op andere kandidaten in de Leidse raad gekozen. Professor C.J. van Assen meende dat Leiden daarmee een politieke geloofsbelijdenis had afgegeven. Hij was daar niet blij mee, hij had een hekel aan Thorbecke.[44]

Totdat de landspolitiek hem opnieuw riep was Thorbecke actief in de Leidse raad.[45] Met zijn geestverwanten hield hij zich bezig met openbaarheid van bestuur en financiën. Een ander belangrijk onderwerp voor Thorbecke was de relatie van het stadsbestuur met de armbesturen, en dan met name het Huiszittenhuis. Hij werd regelmatig benoemd in raadscommissies die advies moesten uitbrengen over brieven van de HZH-regenten.

Onder indruk van de revolutionaire woelingen in 1848 in Europa bekende koning Willem II zich abrupt tot een radicale grondwetsherziening in Nederland en op 17 maart toog een commissie (de oude Negenmannen), met Thorbecke als voorzitter, aan het werk. Op 11 april werd het concept de koning aangeboden en een paar dagen later werd het in gedrukte vorm verspreid. De regering Schimmelpenninck trad af. Tot verbazing van velen werd Thorbecke niet geroepen om in de nieuwe regering plaats te nemen. Thorbecke zelf was woedend.[46] Andere leden van de grondwetscommissie werden wel minister. Opnieuw was Thorbecke door het conservatieve establishment de voet dwarsgezet.

In de daarop volgende maanden werd er publiekelijk druk gediscussieerd. Veel petities werden naar de Kamer gestuurd om het grondwetsontwerp aan te passen, met name in antiroomse zin. Dat gold ook voor een aantal petities uit Leiden. Tot ongenoegen van Thorbecke werd de grondwet inderdaad op een aantal punten aangepast. Meer dan hij gewild had zou nu afhangen van de uitwerking in gewone wetten, bijvoorbeeld de regeling van het armbestuur. Thorbecke stond bij deze discussies aan de zijlijn. Hij was geen minister en geen lid van de Kamer. Hij werd in september zelfs niet door Provinciale Staten gekozen als lid van de Dubbele Kamer.

Eén van de nieuwe ministers, oud-Negenman Dirk Donker Curtius, onderkende in een Kamerdebat drie politieke stromingen en typeerde ze als de partij van het behoud, de partij van de gematigde vooruitgang (waartoe hij zichzelf rekende) en de partij van de snelle vooruitgang. Hij sprak het niet uit, maar met die laatste partij bedoelde hij Thorbecke *cum suis*. En met snelle vooruitgang bedoelde hij *te* snel. Die driedeling onder de benamingen: conservatief, conservatief/liberaal en liberaal wordt sindsdien in de geschiedschrijving veel gebruikt, onder andere door W. Bleijie in zijn analyse van de politieke samenstelling van de Leidse gemeenteraad vóór en na de verkiezingen van 1851.[47]

Maar die driedeling wordt vertroebeld door een ander politiek strijdpunt: was Nederland een protestantse natie? De voorstanders van deze gedachte, de *grootprotestanten,* wilden een bevoorrechte positie voor het protestantisme en met name voor de grote Hervormde Volkskerk. Daarbij hoorde een grote macht voor de Oranjevorst die het protestantse Nederland moest beschermen. De meeste grootprotestanten waren conservatief of gematigd liberaal maar er waren ook mannen die op economisch terrein radicaal liberaal waren en tegelijk grootprotestants. Een voorbeeld is de Leidse wethouder Ab. Hartevelt Jz., fervent vrijhandelaar en tot twee keer toe (1846 en 1852) indiener van een vooruitstrevende herziening van het plaatselijk belastingstelsel (beide keren in de raad afgestemd) en alom een liberaal genoemd werd. Maar in 1848 was hij de eerste ondertekenaar van een adres aan de Tweede Kamer om de ontwerpgrondwet van Thorbecke in antiroomse zin te herzien.[48]

Landelijk liep Thorbecke telkens weer tegen het conservatieve en meestal hervormde, grootprotestantse establishment aan. Thorbecke was briljant maar te radicaal (een gevaarlijke combinatie) en hij hoorde ook niet bij de

bestuurlijke elite. Hij was een beetje een parvenu voor de standsbewuste heren die de dienst uitmaakten, en dan ook nog luthers.

Hoewel de leiding van de Leidse hervormde gemeente zeker tot dat establishment hoorde liep de politieke strijd in Leiden langs andere scheidslijnen dan landelijk het geval was omdat de liberalen in de Huiszittenhuiskwestie met een deel van de Leidse conservatieven optrokken. Maar het is begrijpelijk dat Thorbecke zowel voor Leiden als voor de landspolitiek naar bondgenoten zocht. Hij vond ze, zoals we zullen zien.

Gevecht op 3 juni 1848

Op 28 december 1847 maakten de diakenen een fout. Alle zestien regenten namen met een brief aan de gemeenteraad ontslag per 31 december. De 29e werd die brief in de raad behandeld en daarmee was het ontslag definitief. Diakenen waren daarom te laat met een nadere mededeling dat ze alleen maar ontslag genomen hadden als benoemd door de gemeente en dat ze als diaken namens de kerk regent bleven.[49] De gemeenteraad ontkende het recht van de kerk om regenten te benoemen, maar stelde dat de acht diakenen door de gemeente opnieuw geïnstalleerd konden worden. Ter vervanging van de acht stedelijke regenten benoemde de raad uit zijn midden tijdelijk acht nieuwe regenten. Toen de burgemeester op 31 december vergezeld van de acht raadsleden bij het Huiszittenhuis arriveerde, troffen ze daar de diakenen aan die weigerden de sleutels en administratie beschikbaar te stellen. De gemeentedelegatie kon weer naar huis. Dat was niet de eerste keer dat zoiets gebeurde. Een paar dagen eerder was een door de raad benoemde onderzoekscommissie niet binnengelaten. Diakenen begrepen dat ze nu te ver waren gegaan en schreven dezelfde avond een brief dat ze 'desnoods' en 'provisioneel' wel met de acht raadsleden wilden samenwerken.[50]

Midden 1848 kwamen de ontwikkelingen in Leiden tot een climax. De gemeente die nog steeds de fictie hooghield – lijnrecht tegenover de opvatting van de kerkenraad – dat het HZH een gemengde instelling was, had een nieuw reglement ontworpen dat tegemoet kwam aan enkele verlangens van de diaconie. De diakenregenten, nu optredend als leden van de kerkenraad, weigerden het nieuwe reglement in ontvangst te nemen en zich opnieuw te laten installeren. Ze wilden ook geen stedelijke regenten meer.

Met enige moeite werden er door het college uit de burgerij acht stedelijke kandidaat-regenten gevonden ter vervanging van de acht raadsleden die op 29 december 1847 tot tijdelijk regent waren benoemd.[51] De gemeenteraad benoemde de regenten en gaf het college van B en W opdracht om ze in het HZH te installeren. Er stemden slechts twee raadsleden tegen.

Op 3 juni trokken burgemeester en wethouders in gezelschap van de gemeentesecretaris in twee koetsen naar het Huiszittenhuis om de stedelijke regenten te installeren. Ze werden voorafgegaan door twee stadsbodes en gevolgd door de commissaris en de directeur van politie en acht agenten. Aangekomen op de binnenplaats van het HZH werden ze opgevangen door vier diakenen die het college naar de vertrekken in de Armbakkerij brachten en zeiden dat in de vergaderzaal van regenten een kerkenraadsvergadering werd gehouden. B en W togen even later toch naar die vergaderzaal, lieten aankloppen waarop de deur werd geopend en traden binnen. En achter het college volgde de politie. In de zaal troffen zij niet alleen de acht diaken-regenten aan, maar ook zeven andere leden van de kerkenraad, stuk voor stuk zeer hoog geplaatste burgers. De heren – drie dominees en vier ouderlingen – liepen echter rokend rond in de zaal, dus zo ernstig werd de verklaring dat het een kerkenraadsvergadering was niet genomen. De drie dominees waren: A. Verwey Bz., voorzitter van de brede kerkenraad,[52] H. Fangman, secretaris van de brede kerkenraad en J. Tichler. De vijf ouderlingen waren in het dagelijks leven: J.F.C. Moltzer, griffier van de rechtbank, R. Jesse, apotheker, W.H.D. Suringar, rector van het Stedelijk Gymnasium en de theoloog professor J.F. van Oordt (tevens commandant van het corps studenten-rustbewaarders).[53]

Vlak na de politie verscheen ook ouderling professor A.H. van der Boon Mesch. Zijn komst baarde opzien bij het college, want Van der Boon Mesch was behalve ouderling ook raadslid. Hiermee had hij de code doorbroken dat raadsleden zich aan een eenmaal genomen raadsbesluit dienden te conformeren.[54]

'Zijne verschijning was treffend en deed de Burgemeester een oogenblik aarzelen. [Van der Boon Mesch] bezwoer hem bij al wat heilig was, als lid des Stedelijken Raads, als Ouderling, als Hoogleraar, als ingezetene, dat hij toch geene gewelddadige handen mogt laten slaan aan mannen [met grote verdiensten voor het heil der armen].'[55]

Op de vraag van dominee Verwey met welk recht de burgemeester handelde,

Spotprent uit de studentenalmanak 1849. Op het middenstuk van de prent is het gevecht afgebeeld terwijl het vuurtje aangewakkerd wordt door iemand in toga. Bij het conflict waren meerdere togadragers betrokken: behalve Thorbecke nog twee hoogleraren, drie dominees, advocaat Sikkel Groos en de griffier van de rechtbank. De prent is niet gesigneerd, waarschijnlijk van de hand van Alexander Ver Huell. (Beeldbank RAL PV, 65038).

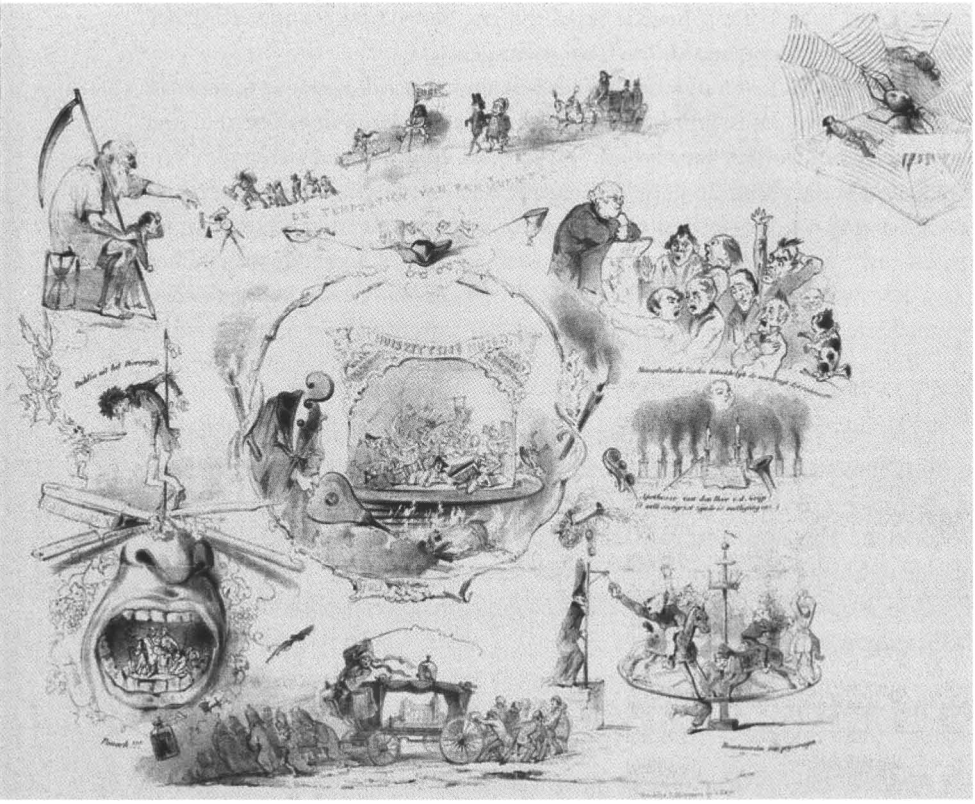

kwam het antwoord, 'dat men in geene discussien kon treden of zoals 't door een der wethouders werd uitgedrukt, met geene praatjes te maken had maar handelen moest'.[56] De burgemeester vroeg professor Van der Boon Mesch in welke hoedanigheid hij aanwezig was. Zijn antwoord was als lid van de kerkenraad. Daarop verzocht de burgemeester de niet-diakenen – en met name Van der Boon Mesch – weg te gaan zodat de acht stedelijke regenten konden worden geïnstalleerd. Toen ze dat weigerden kreeg de politie opdracht hen te verwijderen. Ook toen wilden ze niet meewerken dus dat werd vechten, ook omdat sommige diakenen zich ermee bemoeiden en tenminste ook één wethouder: 'Hier pak aan!' De hoge hoed van ouderling Van der Boon Mesch werd 'dierlijk beschadigd'. De jas van textielfabrikant, diaken Zuurdeeg, over

diens hoofd getrokken, scheurde waarbij diens 'horologieketting verbrijzeld' werd. Hij werd blootshoofds (sic!) op straat gezet.[57]

Uiteindelijk verlieten ook de diakenregenten het pand, nadat ze te verstaan hadden gekregen dat ze konden meewerken (dus zich laten installeren) of met geweld zouden worden verwijderd. 'Het woord voor de daad nemende', vertrokken ze zodat alleen de stedelijke regenten achterbleven. Op de Oude Rijn werd het nog een heel kabaal toen de eerste kerkenraadsleden die er uitgezet waren een vlammend betoog hielden voor de toegestroomde omstanders: 'Ziet hoe uw leraars behandeld worden!'[58] Maar ook de kerkenraadsleden waren bang voor opstootjes en ongeneigd om opstandigheid aan te moedigen. Bij nader inzien maanden zij de bevolking tot kalmte en om te vertrouwen op het oordeel van de rechter.

Nadat alle leden van de kerkenraad het pand hadden verlaten, installeerde de burgemeester de acht stedelijke regenten. Drie van hen bedankten meteen al voor de eer, zodat de gemeenteraad op 6 juni drie nieuwe regenten moest benoemen. Een van hen was bierbrouwer Jan Montagne, de broer van gemeenteklerk Abraham. De boycot van zijn bedrijf (brouwerij De Posthoorn op de Oude Vest) door kerkenraadaanhangers betekende bijna zijn faillissement.[59]

Na het gevecht

De opschudding in de stad was groot. Het corps studenten-rustbewaarders dat zich beledigd voelde door de behandeling van zijn commandant, professor Van Oordt, besloot tot ontbinding over te gaan, na eerst demonstratieve acties te hebben overwogen. De kerkenraad was meteen na het gevecht een publiciteitsoffensief begonnen. Een circulaire met een oplage van 4000 exemplaren werd in de stad verspreid. Er werden brieven naar de landelijke pers gestuurd. Een open brief met een veroordeling van het gedrag van het college van B en W werd ter ondertekening bij de uitgever van de *Leydsche Courant* neergelegd.[60] Deze brief met de namen van 69 ondertekenaars werd vervolgens in die krant afgedrukt, en dat terwijl de burgemeester grootaandeelhouder was![61] (Het *Leidsch Dagblad* bestond nog niet.) Een tweede petitie, die opriep tot bezadigdheid en grootmoedigheid door beide partijen, kreeg 44 handtekeningen. De verhoudingen in de stad waren verziekt: 'families in

Burgemeester Paulus du Rieu (1791-1857) volgens sommigen een zachtmoedig mens, volgens anderen een slappeling en volgens de kerkenraad een machtswellusteling. Hij was raadslid vanaf 1824, wethouder Financiën vanaf 1834, burgemeester van 1843 tot 1851. Firmant van het familiebedrijf (commissionairs in wol), lid en voorzitter van de Kamer van Koophandel, via zijn vrouw aandeelhouder van de *Leydsche Courant*; lid van Provinciale Staten, Ridder Nederlandse Leeuw.
(Beeldbank RAL, PV 60291).

onmin, vrienden die elkaar ontwijken, in vele collegiën tweedracht, twisten, hatelijkheden, zelfs bij de leesgezelschappen'.[62]

De academische senaat betuigde in een verklaring haar leedwezen over de handelwijze van B en W (onder de uitgeworpen kerkenraadsleden hadden zich twee hoogleraren bevonden!). De kerkenraad diende klachten in bij Gedeputeerde Staten, de minister van Hervormde Eeredienst, bij hogere kerkelijke organen en vroeg de officier van justitie tot strafvervolging van het college over te gaan.

Burgemeester en wethouders daarentegen volstonden in eerste instantie met een uitgebreide beschrijving van het gebeuren aan de gemeenteraad.[63] Die keurde in ruime meerderheid de handelwijze van het college goed. De stemming was acht tegen zes, maar burgemeester en wethouders onthielden zich van stemming en van de vijf afwezige raadsleden vermoed ik op basis van later stemgedrag dat slechts twee van hen tegenstemmers zouden zijn geweest. Dat betekent dat in de raad een meerderheid van 15 tegen 8 het

college steunde. De gemeenteraad kon natuurlijk weinig anders dan instemmen want hij had zelf opdracht gegeven aan het college.

In de publiciteit lag de verhouding anders. Het merendeel van de brochures en de ingezonden stukken in de beginperiode was pro kerkenraad. Alleen ambtenaar Montagne schreef in juli acht ingezonden stukken in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (*NRC*) waarin de handelwijze van de gemeente werd verdedigd.[64]

Begin 1849 publiceerde een raadscommissie bestaande uit J.R. Thorbecke, L.C. Luzac en N. Olivier) de zogenaamde *Stukken het Huiszittenhuis betreffende,* een brochure met driehonderd pagina's bewijsmateriaal.[65] Door zijn grondigheid (Thorbecke was de penvoerder van de commissie) werden veel mensen overtuigd van de juistheid van het gemeentelijk standpunt. Die brochure verscheen pas in 1849 omdat Thorbecke zijn handen vol had gehad aan het ontwerpen van een nieuwe grondwet.

De periode na het gevecht werd met name gekenmerkt door rechtszaken. De kerkenraad diende een *Klagt* in bij de officier van justitie van de plaatselijke rechtbank, mr. D. Tieboel Siegenbeek, met het verzoek om tot strafvervolging over te gaan. Dat werd afgewezen. De kerkenraad vroeg herziening van zijn besluit. Afgewezen.[66] Tegen deze weigering ging de kerkenraad in beroep bij het Provinciaal Gerechtshof in Den Haag. Afgewezen. Hierna een verzoek aan de officier van justitie Tieboel Siegenbeek voor een uitgebreider vooronderzoek. Afgewezen. Hiertegen beroep bij het Provinciaal Gerechtshof. Afgewezen. Hiertegen een protest bij de president van het Gerechtshof. Afgewezen. De toonzetting van het weigerende antwoord klinkt wat korzelig. De kerkenraad wendde zich tot de Hoge Raad. Deze benoemde een commissie uit zijn midden die moest bemiddelen. Het is dan voorjaar 1849.

Alsof de hierboven genoemde procedures niet voldoende waren diende de kerkenraad ook een strafklacht in tegen de smid Bertrand die in opdracht van B en W de turfschuren en kasten in het Huiszittenhuis had opengebroken. (De diakenen hadden hun sleutels niet afgegeven.) Afgewezen.

In december dienden ze een strafklacht in tegen B en W die, ter uitvoering van een raadsbesluit, de diakenregenten van het Minnehuis in de Kaarsenmakersstraat met behulp van de politie had vervangen door drie regenten uit de gemeenteraad. Afgewezen. Voorts dienden ze een verzoek in om gratis te

mogen procederen, in twee instanties afgewezen maar door de Hoge Raad toegewezen.

Mislukte bemiddeling

Hogere bestuursorganen probeerden een oplossing te vinden. Het begon met Gedeputeerde Staten. Die stuurden een delegatie van drie leden om te bemiddelen. Een samenvatting van het gesprek op 7 augustus 1848 met de kerkenraad is opgenomen in het 'Roode Boek' van diaken Zaalberg (zie bronnen). De eerste helft van het gesprek was een klaagzang hoe slecht de kerkenraadsleden behandeld waren. De tweede helft bestond uit een tirade tegen Abraham Montagne over diens handelwijze bij de benoeming van de vrijzinnige ds. Rutgers van der Loeff en over een recente publicatie van zijn hand over de gemeentebegroting.

In het voorjaar van 1848 was Montagne's handleiding tot de gemeentelijk begroting verschenen.[67] De stedelijke begrotingen waren sinds kort openbaar en in deze handleiding werd van elke begrotingspost vermeld op welk wettelijk voorschrift of raadsbesluit deze berustte. Omdat alle gemeentelijke begrotingen volgens hetzelfde model moesten worden opgesteld was de handleiding van landelijke betekenis. Bij de toelichting van begrotingspost 66: 'subsidies en alimentatiegelden aan godshuizen', had Montagne, hoofd van de gemeentesecretarie, braaf de gemeentelijke versie over de status van het Huiszittenhuis opgeschreven. De kerkenraad nam hem dit hoogst kwalijk. Het was al een blijk van hoogmoed dat een ondergeschikte ambtenaar een handleiding had geschreven, maar uit de passages over het Huiszittenhuis bleek ook nog eens diens kwaadaardigheid. Het bewees dat Montagne achter het gebeuren van de derde juni had gezeten.[68]

De kerkenraadsleden wilde nadenken over de voorstellen van de commissie van Gedeputeerde Staten. In de brief die ze vervolgens schreven bleken ze onverzoenlijk. Ze weigerden iedere bemiddeling en namen alleen genoegen met een capitulatie van de gemeente. Gedeputeerde Staten betreurden de houding van de kerkenraad en over dit onbegrip was de kerkenraad weer verontwaardigd.[69] In de daaropvolgende maanden werd er nog een vergeefse bemiddelingspoging gedaan door de ministers van Binnenlandse Zaken en die van Hervormde Eeredienst. Weer later had bemiddeling door de Hoge Raad meer succes.

De zwarte piet

Merkwaardig is dat, hoewel het college van B en W niet uit Thorbecke-liberalen bestond, maar uit conservatieven, evenals de ruime meerderheid van de raad, de strijd bijna meteen transformeerde in pro en contra Thorbecke. Zo schreef prof. C.J. van Assen aan G. Groen van Prinsterer: 'Thorbecke is in aller ogen de man die in den Raad den burgemeester heeft opgestookt.'[70] En achter Thorbecke en de burgemeester stond de kwade genius Abraham Montagne Iz., die iedereen zou hebben opgestookt.[71] Montagne reageerde hierop: 'dat het grootste dwaasheid moet genoemd worden te veronderstellen dat de Regeering [= B en W], dat de heer Thorbecke zich konde laten gebruiken [...] door een ondergeschikte ambtenaar.'[72]

Had Thorbecke de burgemeester opgestookt? Die vraag kan wel beantwoord worden, al was de beeldvorming belangrijker dan de werkelijkheid. Als bij 'opstoken' gedacht wordt aan onderonsjes op sociëteit 'Amicitia', of iets dergelijks, dan is het antwoord 'nee'. Thorbecke was echter wel enkele keren lid geweest van raadscommissies die advies uitbrachten over ingekomen brieven van de kerkenraad over het Huiszittenhuis. (Het was in die tijd de gewoonte dat voor alles wat in de gemeenteraad aan de orde kwam en de dagelijkse gang van zaken overschreed een raadscommissie *ad hoc* werd benoemd om advies uit te brengen.) De adviezen van die commissies met Thorbecke als penvoerder waren helder over het eigendomsrecht en het recht, ja de plicht van de gemeente om toezicht uit te oefenen. En ook duidelijk was de stelling dat als de raad een besluit nam, het college de plicht had het uit te voeren. Bijvoorbeeld in het advies van maart 1848 klinkt wrevel door over de slappe houding van B en W.[73] De adviezen in 1848 werden weliswaar door drie liberalen uitgebracht (Thorbecke, Luzac en Olivier), maar in de voorgaande jaren maakten ook gestaalde conservatieven als prof. Cock deel uit van dit soort commissies *ad hoc* over het Huiszittenhuis. Voorts moet men bedenken dat het advies van zo'n commissie in de raad werd besproken en dat de raad telkens het advies met een ruime meerderheid overnam, vóór 1848 zelfs unaniem. De tegenstemmende minderheid in de raad die pro-kerkenraad was in de eerste helft van 1848, bestond uit niet meer dan twee, soms drie personen. De radicale liberalen in de Leidse gemeenteraad deden mee in een conflict binnen de conservatieve elite in de stad over wie er de baas was

Pamflet tegen Thorbecke en Montagne. De beginletters van de regels vormen de naam Thorbecke. De ondertekening *M..e* is een plaagstoot naar Abraham Montagne. (Beeldbank RAL, bibliotheek 28337p).

Don Gratuit van den Duivel.

Toen de Satan in zijn woede,

't **H**elgedruisch der heksen moede,

Oorlog door Euroop ging stoken,

Rijdend op zijn adder-ros,

Braakt hij in een toga-dosch,

Eén, die 't vuur het best kan poken;

Christuskerk zou 't eerst aan 't rooken.

Knettrend blaakt een helfournuis,

't **E**erst in 't LEYDSCH HUISZITTENHUIS!

M . . . . . e.

over de armenzorg. De historicus P.J. Blok formuleerde het goed: 'de in meerderheid conservatieve raad liet zich graag voorlichten door Thorbecke.'[74] Wat Blok niet vermeldde was dat dit conflict al escaleerde voordat Thorbecke raadslid (eind 1845) werd.

Burgemeester Paulus du Rieu, volgens iedereen een zachtmoedig man en vóór zijn burgemeesterschap een bekwame wethouder van Financiën, ervoer het gevecht als een persoonlijke ramp. Toen kort daarna ook nog zijn vrouw overleed, was hij gebroken en vroeg hij de koning ontslag.[75]

De politieke gevolgen

De verbittering bij de hervormde kerkenraad en zijn aanhang was onbeschrijflijk groot en bleef nog jarenlang voortduren. Er waren echter ook groepen die vonden dat de kerkenraad zijn verdiende loon had gekregen. Roomsen, dissenters (= leden van niet hervormde, protestantse kerkgenootschappen), liberalen en merkwaardigerwijze ook de orthodox hervormden. De Leidse kerkenraad was in meerderheid vrijzinnig, dan wel voorstander van leervrijheid en dus niet populair bij deze groep, die handhaving van de belijdenisgeschriften wilde. Ook het verzet tegen de van God gegeven overheid viel slecht bij de orthodoxie.[76]

Gezien het beeld dat de verontwaardiging algemeen was en dat Thorbecke de schuldige was, kwam het als een grote verrassing (ook bij hemzelf) toen Thorbecke op 1 december 1848 in het kiesdistrict Leiden/Zoeterwoude/Voorschoten met een acceptabele meerderheid gekozen werd. En dat terwijl hij in het district een tegenstander van formaat had: D. Gevers van Endegeest. Hoe viel dat te verklaren?

Thorbecke's opvattingen over het staatsburgerschap en over de scheiding tussen kerk en staat brachten met zich mee dat hij geen bevoorrechting van de hervormde kerk, of van het protestantisme in het algemeen wilde. Roomskatholieken moesten volwaardige staatsburgers zijn en hun kerk moest door de staat even gelijkwaardig worden behandeld als de overige kerken. Daarmee kwam hij in conflict met de aanhangers van de idee van Nederland als protestantse natie met een speciale, bevoorrechte rol voor de grote hervormde volkskerk. Voor de hervormde, conservatieve notabelen die in Nederland de dienst uitmaakten was Thorbecke niet alleen onaanvaardbaar omdat hij een

radicale liberaal was, maar ook omdat hij een 'papenvriend' was. Misschien was hij wel stiekem rooms! Zijn rol in het conflict bevestigde het beeld dat Thorbecke een vijand was van de hervormde kerk en dat werkte ook landelijk door.

De roomsen zagen in Thorbecke met zijn grondwet van 1848 eerder een 'verlosser' uit een situatie van achterstelling.[77] In dat revolutiejaar besloten enkele vooraanstaande katholieken van boven de Moerdijk voorzichtig hun electoraal gewicht in de schaal te werpen en Thorbecke te steunen. Naar buiten toe werd de indruk gewekt dat het om een actie van het dagblad *De Tijd* ging, maar de dienst werd uitgemaakt door het 'Warmonds groepje' met als belangrijkste personen: F.J. van Vree, sinds 1842 president van het grootseminarie in Warmond (in 1853 zou hij bisschop van Haarlem worden) en C. baron van Wijkerslooth, wijbisschop van Curium, wonend in Oegstgeest.[78] *De Tijd* publiceerde enige weken voor de verkiezing een programma waaraan kandidaten moesten voldoen om door deze roomse krant aanbevolen te worden.[79]

Het was geen zwaar programma: eerlijke en gulle toepassing van de grondwet, lagere census, bezuiniging door vereenvoudiging en omwerking van het belastingstelsel om de lagere volksklassen te verlichten. *De Tijd* wilde een verklaring hebben van haar onbekende kandidaten of ze deze punten onderschreven. Een verklaring van Thorbecke zelf was overbodig, aldus de krant. De Leidse advocaat, raadslid en Thorbecke-aanhanger N. Olivier zorgde ervoor dat die verklaringen van liberale kandidaten er kwamen en *De Tijd* publiceerde een lijst van aanvaardbare kandidaten. De verkiezingen pakten, zoals gezegd, inderdaad goed uit voor de liberalen. De positie van het gematigde kabinet Donker Curtius/De Kempenaer werd onhoudbaar. De koning was begin 1849 genoodzaakt een kabinet Thorbecke te accepteren. Thorbecke bedankte daarop als kamerlid voor het kiesdistrict Leiden. In de vacature werd de felle liberaal J.A. de Fremery gekozen, opnieuw met steun van de roomsen.[80]

Volgens de nieuwe grondwet moest er een wet op de armbesturen komen. Op 3 oktober 1851 werd het wetsontwerp bij de Tweede Kamer ingediend. Het was gebaseerd op de principes die Thorbecke al ten tijde van het Huiszittenhuis-conflict had verkondigd. Geen uitvoering door de overheid, maar wel strenge controle en oppertoezicht. Het ontwerp van minister

Thorbecke voor die armenwet werd fel bestreden. Met name hervormde kerkenraden en armbesturen, maar ook andere protestantse kerkgenootschappen kwamen in het geweer. Ook de rooms-katholieke pers was niet te spreken over de ontwerparmenwet.[81] De protestbeweging begon rustig: elke zittingsdag kwam een tiental adressen (= bezwaarschriften) bij de Kamer binnen. Maar toen de Kamerleden terugkwamen van het kerstreces lag er een verse stapel van 247 bezwaarschriften, waaronder een van de brede kerkenraad van de Leidse hervormde gemeente. In de daarop volgde dagen zwol de stroom van bezwaarschriften aan en Thorbecke nam zijn wetsontwerp terug. Enkele maanden later diende hij een enigszins gewijzigd voorstel in, maar opnieuw kwam een kerkelijke protestbeweging op gang. Het wetsontwerp werd zelfs niet meer behandeld in de Kamer, want in april 1853 werd aan Thorbecke de grootprotestantse rekening gepresenteerd.

De paus had besloten in Nederland de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen en had dit in tamelijk onheuse taal geformuleerd. De protestanten zagen de brandstapels al opgericht. De Aprilbeweging die tegen deze paapse stoutigheid in actie kwam, betekende het einde van het eerste kabinet Thorbecke, toen koning Willem III in een toespraak in Amsterdam zei met de beweging te sympathiseren en afstand te nemen van de grondwet. Thorbecke nam ontslag. Het voor sommigen onverwachte resultaat van de Aprilbeweging was dat de bisschoppen wel kwamen maar dat de armenwet van Thorbecke er niet kwam, want het volgende kabinet (minister J.G.C. van Reenen) ontwierp een andere armenwet waarbij het primaat volledig bij de kerkelijk en particuliere armenzorg kwam te liggen. Die wet werd aangenomen in de Kamer en zou meer dan een halve eeuw meegaan. Onder het regime van deze wet werd wel gefaseerd een einde gemaakt aan de gemeentelijke subsidies. Dat was niet zo zeer een liberaal als wel een orthodox-confessioneel stokpaardje. Als de kerk onberispelijk was in het geloof en in handhaving van de belijdenis, dan kwam het geld vanzelf wel, van de gelovigen. In de Leidse gemeenteraad stemden de liberalen overigens, 'in het belang der armen' tegen de lagere subsidie.[82]

Het einde van het conflict in Leiden

Het leek in 1848 dat het gemeentebestuur had gewonnen, maar deze uitkomst was helemaal niet de bedoeling geweest. Niet alleen werkten de diake-

Het Minnehuis aan de Herengracht. is door een aantal Leidse notabelen (met name de familie Hubrecht) gefinancierd en bestuurd en mocht onder geen beding onder het gezag van de Huiszittenhuisregenten gebracht worden. (Beeldbank RAL, PV 26401.2).

nen voortaan niet meer mee, maar ook de inkomsten van het Huiszittenhuis in de vorm van giften en collectes in de kerk vielen weg. B en W probeerden wel in dit gemis te voorzien door huis-aan-huis collectes, maar de opbrengst was lager dan de vroegere kerkelijke collectes. Vanaf de kansels was dan ook niet opgeroepen om mild te geven. Het gemeentebestuur was daardoor genoodzaakt nog meer subsidies te verstrekken. Bovendien verloor het stadsbestuur één cruciale procedure: het Grootboek Nationale Schuld weigerde de

rente uit te keren op de beleggingen van het Huiszittenhuis.[83] Zodoende moest er een nog groter beroep worden gedaan op de stadskas.

De kiezers stelden een belastingverhoging voor de armenzorg niet op prijs waardoor de positie van het gemeentebestuur op termijn onhoudbaar werd. Bij de raadsverkiezingen van 1851, toen het electoraat werd uitgebreid, werd wethouder 'Hier pak aan' Dillié niet herkozen.[84] Wethouder Van Hoorn was inmiddels overleden, burgemeester Du Rieu was niet meer herkiesbaar, maar wethouder graaf van Limburg Stirum werd met nagenoeg algemene stemmen herkozen als raadslid en door de koning als burgemeester benoemd. Op basis hiervan en van uitspraken die hij als voorzitter van de gemeenteraad deed over de wenselijkheid een overeenkomst met de kerkenraad te bereiken, vermoed ik dat hij in 1848 binnen het college geen voorstander is geweest van de harde lijn. Slechts een enkele keer werd hem door een kerkenraadsman in de raad het verwijt gemaakt dat hij bij het handgemeen aanwezig was geweest, maar die aantijging werd dan snel gesust.

Het resultaat van de verkiezingen van 1851 was een raad samengesteld uit twee radicale vleugels met een grote middengroep die een oplossing wilde. Tekenend was de titel van een compromisvoorstel dat een raadscommissie in 1852 indiende: 'Over het wegnemen van de financiële ongelegenheden waarin de Stedelijk Kas gebracht is.'[85] Dit voorstel werd in november aangenomen en was de basis voor de overeenkomsten in 1853 waarbij het conflict werd opgelost. Deze oplossing kwam in feite neer op capitulatie. Het Huiszittenhuis, de Armenbakkerij en het Minnehuis werden met alle fondsen en bezittingen aan de diaconie overgedragen, met uitzondering van het gebouwencomplex van het HZH.

Een eerdere schikking in 1851, waarmee de gemeenteraad en kerkenraad hadden ingestemd, was mislukt omdat twee liberale raadsleden (De Fremery en Olivier) het raadsbesluit met succes voor vernietiging voordroegen bij Gedeputeerde Staten als strijdig met de wet. Het ging om de overdracht van het onroerend goed. Dat werd nu opgelost door de eigendomsvraag in het midden te laten. De diaconie kreeg de vrije beschikking over het complex. In 1960 werd de eigendom pas geregeld, 100 jaar later! De diaconie werd toen formeel eigenaar.

Uiteindelijk kwam er dus in 1853 een akkoord, maar ondanks alle mooie woorden, niet in een sfeer van verzoening, maar juist van leedvermaak bij de

kerkenraad omdat Thorbecke – op dat moment nog net minister – het Koninklijk Besluit over de schikking contrasigneerde (= de ministeriële medeondertekening).[86]

Iedereen was blij. Alleen Montagne sputterde nog dat 'een Gemeentebestuur niet bevoegd is zich aan de plicht der armenzorg te onttrekken door opheffing en overdracht aan derden van het armbestuur, zolang de kerkelijke liefdadigheid ontoereikend is'.[87]

De situatie in de gemeente Leiden liep vooruit op het systeem van de armenwet van minister Van Reenen, met inbegrip van de afbouw van de gemeentelijke subsidies. Mogelijk ging Leiden nog wat verder dan die wet door zich helemaal los te maken van de armenzorg.

Een delegatie uit de kerkenraad ging in mei 1853 op audiëntie bij de koning om hem te bedanken.[88] Tot grote tevredenheid, zowel van de Leidse bezoekers, als van de koning, was enkele weken eerder het eerste kabinet Thorbecke gevallen. Volgens de aantekeningen van de delegatie liet de koning na het Leidse dankwoord in een uitvoerig betoog het achterste van zijn tong zien: 'dat hij blij was dat hij nu de vrijheid had, dat hij niet meer onmondig was [...] anders had hij wel eerder ingegrepen. Het is meer dan tijd dat een regering van list en bedrog plaats maakt voor een regering van waarheid. Het afgetreden kabinet was er een van list en bedrog.'[89] De delegatie deelde de koning mee dat ze zich hadden aangesloten bij de nieuwe kiezersvereniging Vaderland en Oranje. Ook een delegatie uit de raad ging die dag de koning bedanken. De koning was zeker in een goede bui, dezelfde dag nog benoemde hij de Leidse burgemeester tot kamerheer in buitengewone dienst.

Bronnen

Regionaal Archief Leiden, Stadsarchief, Handelingen Raad. Tot 1851 zijn er alleen maar besluitenlijsten met stemverhoudingen. Alleen als een tegenstemmend raadslid aantekening vroeg, werd zijn naam genoteerd als tegenstemmer. Van het recht op aantekening werd slechts spaarzaam gebruik gemaakt.

Regionaal Archief Leiden, Diaconiearchief, inv. nr. 529: Het 'Roode Boek' van broeder Zaalberg. In het diaconiearchief bevindt zich een boek met een rode omslag waarin diaken H. Zaalberg voor eigen gebruik een groot aantal documenten en gespreksnotities heeft overgeschreven. Het boek was beroemd in kringen van de diaconie. Voor zover ik dat heb kunnen nagaan zijn de afschriften correct.

Bibliotheek Regionaal Achief Leiden, 28300d, *Stukken het Huiszittenhuis betreffende, uitgegeven op last van den raad der Stad Leyden, door de daartoe benoemde raadscommissie* (Leiden februari 1849). Thorbecke was van deze commissie de penvoerder. De andere leden waren mr. N. Olivier en C.J. Luzac. Deze brochure bevat een uitgebreide inleiding en een groot aantal documenten. Er is nog een brochure 'Stukken het Huiszittenhuis betreffende' (voorjaar 1848), opgesteld door dezelfde raadsleden als hierboven, maar als bijlage bij een advies aan de raad. Het aantal documenten is veel geringer. Een exemplaar bevindt zich in het archief van de kerkenraad.

Bibliotheek Regionaal Achief Leiden 28329d, Er bestaat ook *Nadere stukken het Huiszittenhuis betreffende* met dezelfde typografie als de *Stukken*. Dat was een plagerij van aanhangers van de kerkenraad in de gemeenteraad.

Noten

1 De diaconie is een zelfstandig orgaan van de plaatselijke protestantse kerk. De financiën zijn streng afgescheiden van de kerkelijke fondsen die beheerd worden door de kerkvoogden (in Leiden bij de hervormden gemeentecommissie genoemd). Diakenen maken samen met ouderlingen en dominees wel deel uit van de algemene (ook wel: brede) kerkenraad, die bijvoorbeeld over het beroepen van dominees gaat. In Leiden hielden diakenen voorafgaande aan een algemene kerkenraadsvergadering een voorbespreking; gewoonlijk stemden ze daardoor in de kerkenraadsvergadering unaniem (stemdwang). Door het grote aantal diakenen (in Leiden 16) hadden ze hierdoor veel macht.

2 Emo Bos, *Soevereiniteit en Religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten.* (Hilversum 2009), 57-64.

3 P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen / Djakarta 1955) 163.

4 Volgens het Koninklijk Besluit van 7 januari 1816, vaststelling van het Algemeen Reglement voor het bestuur van de Hervormde Kerk, was die goedkeuring nodig om dit soort synodebesluiten rechtsgeldig te laten zijn.

5 De gouverneur van Utrecht op 31 maart 1845 in: A.J.C. Rüter (red.), *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1848, derde deel periodieke rapporten 1844, 1845* (Utrecht 1950) 222. Uit de andere provincies kwamen vergelijkbare signalen.

6 A. Montagne Iz., *Handleiding tot kennis der plaatselijke begrootingen, bijzonder van die der stad Leyden.* (Leiden 1848) 86: 'Armen die tot geene godsdienstige gezindheid behooren of geene geloofsbelijdenis hebben afgelegd.' Hieraan moet worden toegevoegd: of die nog tekort in Leiden wonen.

7 Hoewel de katholieken ongeveer 40 procent van de Leidse bevolking uitmaakten, was slechts ruim 23 procent van alle bedeelden van die gezindheid, tegenover ongeveer 70 procent hervormde bedeelden. G.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden 1750-1854* (Hilversum 1994) 159. Pot baseerde zich op een onderzoek van H.D. Tjalsma.

8 Het woord 'huiszitten' is vergelijkbaar met het woord 'landlopen'. Vanuit het

Huiszittenhuis werden de huiszittende armen bedeeld.

9 Marije Groos en Ed van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot de Bakkerij* (Leiden 2001) 19-20.

10 Er waren *twee* gereformeerde (= hervormde) minnehuizen in Leiden. Een bejaardenhuis op de Middelweg (later Herengracht), opgericht in 1783 door particulieren met de bepaling dat het onder geen voorwaarde ondergeschikt mocht zijn aan de regenten van het Huiszittenhuis. Het andere tehuis, in de Kaarsenmakersstraat, werd in 1825 door de regenten van het HZH opgericht.

11 Amicebriefje aan een lid van de kerkenraad. Kerkenraadsarchief. Dit archief is niet geordend, summier beschreven en slecht toegankelijk.

12 *Stukken het Huiszittenhuis betreffende* (zie bronnen), 8-10

13 Dr. J. Riemens, *Honderd jaar kerkelijk leven in de Ned. Herv. Gemeente te Leiden (1840-1940)* [Leiden 1948].

14 Sikkel Groos werd in 1851 raadslid en wethouder. In deze laatste functie werd hij na een jaar al vervangen, toentertijd een uniek voorval.

15 A. Montagne Iz., *Huiszittenhuis.*(Rotterdam 1848) 5.

16 'Roode Boek' (zie bronnen) document XXIV, besprekingsverslag 20 januari 1848.

17 Besluiten B en W januari-juni 1845, 4-7 en bijlage 10-14. De tevredenheid van de hervormde diakenen zal ook wel ingegeven zijn doordat het rooms-katholieke armbestuur hiermee onder druk gezet werd. Dat onttrok zich aan de bedeling als de kinderen niet rooms opgevoed werden. De afspraak was echter dat de kerkelijke gezindheid van de man bepalend was voor welk armbestuur verantwoordelijk was.

18 Besluiten B en W 1846, 1. De brief van Zuurdeeg: bijlage 13.

19 Handelingen raad 17 december 1846 en bijlage 160. De raad weigerde de brief te bespreken. Hierop stuurden de regenten een nieuwe brief, scherper van toon. Vervolgens besloot de raad tot een nietszeggend antwoord. Handelingen raad 2 januari 1847. De raadsleden C.W.H. van Kaathoven en P.H. baron Taets van Amerongen waren voorstanders van het ontslag van Montagne. Samen met prof. A.H. van der Boon Mesch en prof. C. Cock vormden ze na 1847 de harde kern van de kerkenraadpartij in de gemeenteraad.

20 Handelingen raad 1846, bijlagen 122 en 126.

21 Diaconiearchief, notulen diakenen 9 februari 1846. Notulen B en W 1846, bijlage 77.

22 Besluiten B en W 5 oktober 1847, rapport van de directeur van politie.

23 De briefwisseling uit deze periode is integraal opgenomen in brochure 3 (=3A), auteur onbekend, *Over het inhouden van subsidie, de bakkerij en de door de stads-regering verlangde afschrijving van kapitalen, enz. (Uitgegeven vanwege Leden van Mrn. Regenten der Huiszitten en Diaconiearmen).* (Leiden, 5 juni 1848). De brief aan de raad van 9 september met het dreigement de bedeling te stoppen staat op pagina 9.

24 De titel is een hommage aan Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1949) waarin deze marxistische historicus een relatie legde tussen de hoge graanprijzen en de revolutionaire woelingen (Beeldenstorm) in de Nederlanden.

25 *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849. Derde Deel: periodieke rapporten 1844, 1845. Jaarverslag van de Gouverneur van Zuid-Holland*, 185 en 192.
26 Fytoftora is een schimmelinfectie die in warm en vochtig weer goed gedijt.
27 *Algemeen Handelsblad* 22 september 1845.
28 *Algemeen Handelsblad* 25 september 1845.
29 W.J.J.C. Bijleveld, *Verscheidenheden uit de omgeving van Leiden* (Leiden 1951) 120.
30 Handelingen raad 15 september 1845. De circulaire is afgedrukt in *Algemeen Handelsblad* 16 september 1845.
31 Handelingen raad 15 september 1845. Leden van deze onderzoekscommissie werden: wethouder Abr. Hartevelt en de raadsleden C. Leembruggen en J. van Heukelom.
32 In de periode 1799-1812 was er in het Catharinagasthuis een spijskokerij, uitgaande van de Stedelijke Werkinrichting, gevestigd. Hiervoor werd jaarlijks gecollecteerd. Toen dat onvoldoende opbracht, werd de spijskokerij gesloten. Zie hiervoor de mededeling in de *Leydsche Courant* van 9 oktober 1818. De Stedelijke Werkinrichting komt ter sprake in Frank van Deijk, 'Breien voor het leger. De Leidenaar Dirk Weijers (1784-1857) en zijn geprivatiseerde werkverschaffing aan minvermogenden', *Jaarboek voor sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2002) 101. In dit artikel wordt echter niet ingegaan op de spijskokerij.
33 Graaf van Rumford had een studie gemaakt over de samenstelling en bereiding van maaltijdsoepen voor armen, soldaten en gelijksoortige groepen. Soep had de voorkeur boven een vaste maaltijd. Zij was makkelijker te bereiden in grote hoeveelheden, makkelijker uit te delen en de voedzame waarde van water moest niet worden onderschat. Het klopt natuurlijk wel dat het gebruikte water veel organische stoffen bevatte. Alle riolen loosden immers op de grachten. Voor een uitgebreide beschrijving van een soepkokerij die twee eeuwen heeft bestaan: *Spijzig de armen. Rumfordse soep in Dordrecht, 1801-2001*, themanummer *Jaarboek 2002 van de Vereniging Oud-Dordrecht* (Dordrecht 2002).
34 Door het tekort aan goede, betaalbare aardappelen was afgeweken van de voorschriften van Rumford. De samenstelling was nu vlees, gort, selderie (-knol), zout en peper. Het eerste verslag van de Leidse soepkokerij is te vinden in Handelingen raad 1846, bijlage 177.
35 Herhaalde advertenties in de *Leydsche Courant* van november 1845.
36 Het stoomtoestel werd geleverd door de Leidse smid en koperslager J.L. Creyghton. Het was een nieuwigheid om op deze wijze soep te koken. In de daarop volgende jaren werd ook elders (onder andere Haarlem en Dordrecht) gebruikgemaakt van een stoomtoestel van Creyghton voor de soepbereiding.
37 Rapport van de commissie van advies uit de raad, bijlage 268 van de Handelingen raad 1845.
38 Ik beperk mij opzettelijk tot de berichtgeving in de *Leydsche Courant:* op 2 juli hongeroproer in Groningen; op 2 augustus aardappelrellen in Zutphen, Arnhem en Nijmegen. Ik heb geen rellen in Leiden gevonden.

39 Advertentie van B en W in de *Leydsche Courant* 30 juli 1847.
40 *Leydsche Courant* 22 september 1847.
41 *Gemeenteverslag over 1851*, 32.
42 In de periode voor 1848 werd de Tweede Kamer door Provinciale Staten gekozen en de Eerste Kamer door de Koning benoemd. Zuid-Holland koos zes Kamerleden en bij een Dubbele Kamer, voor de behandeling van een grondwetswijziging in tweede lezing, nog zes leden extra.
43 *Algemeen Handelsblad* 19 juli 1845.
44 Groen van Prinsterer, *Schriftelijke Nalatenschap. Briefwisseling tweede deel 1833-1848. Bewerkt door Dr. C. Gerretson, voltooid door Drs. J.La. van Essen* (Den Haag 1964) (= *RGP* grote serie 114) 703. Brief van C.J. van Assen aan Groen van Prinsterer van 6 oktober 1845.
45 Thorbecke nam 8 augustus 1850 ontslag als raadslid. Dat was laat, hij was toen al een tijd minister en wonend in Den Haag. De burgemeester had hem eigenlijk van het raadslidmaatschap vervallen moeten verklaren!
46 Dr. J.C. Boogman, *Rondom 1848* (Bussum 1978) 55.
47 W. Bleijie, 'Gemeentewet 1851: een nieuw begin', in: drs. J.A. van Doorn-Beersma en drs. D.J. Faber (red.), *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 15-22.
48 *Arnhemsche Courant* 20 juni 1848. Dit bericht is uitgebreider dan het bericht in de *Leydsche Courant* van dezelfde datum.
49 Volgens Montagne (*Huiszittenhuis,* 21*)* was dat ook niet hun bedoeling geweest maar waren ze teruggefloten door de voorzitter van de kerkenraad, ds. A. Verwey.
50 'Roode Boek' document XIX, brief van 31 december 1847.
51 Niemand stond te springen want er waren onaangenaamheden (geen leveranties en orders meer, om over erger te zwijgen) te verwachten met de kerkenraad. (De regenten moesten hervormd zijn.) Maar ook het gemeentebestuur gebruikte zijn economische macht en dreigde met sancties. Kerkenraadsarchief, brief 28 april 1848 van diaken P.J. Zuurdeeg aan ds. Abr. Verwey, voorzitter van de kerkenraad.
52 Verwey was ook voorzitter van het classicaal bestuur en president van de landelijke synode en daarmee de hoogste functionaris van de Hervormde Kerk in Nederland!
53 Opgericht in maart 1848 om op te treden tegen revolutionaire woelingen. Ongeveer 200 studenten waren lid van dit corps. *Leydsche Courant* 31 maart 1848. Er waren in 1848 ook nog twee corpsen rustbewaarders uit de burgerij.
54 Handelingen raad 5 juni 1848, aanval van J.A. de Fremery op A.H. van der Boon Mesch. De Fremery vond dat Van der Boon Mesch hierom ontslag moest nemen.
55 Kerkenraadsarchief, klacht door de kerkenraad ingediend op 7 juni 1848 bij de officier van justitie met het verzoek tot strafvervolging.
56 'Roode Boek' (zie bronnen), document LIII, brief van de brede kerkenraad aan de minister van Hervormde Eeredienst, ongedateerd afschrift [=juni 1849].
57 Bibl. RAL 28328p, J.F. van Oordt, *Het vonnis van de arrondissementsrechtbank te*

Leiden [...] beschouwd en in al zijn gronden getoetst. (Leiden 1849) 17.

58 *NRC* 12 juni 1848, niet ondertekende brief.

59 Dit is de verklaring voor de vreemde omzetting van De Posthoorn in een N.V., zoals beschreven door Marco Daane. 'De bierbrouwerij De Posthoorn', in: E.J. Weterings (red.), *Leids Fabrikaat 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven.* (Leiden 1999) 32-34. Sympathisanten van Montagne regelden een oplossing voor het dreigende faillissement.

60 Twaalf hoogleraren, acht dominees, negen oud-dominees en nog veertig anderen.

61 *Leydsche Courant* 9 juni 1848. (Het *Leidsch Dagblad* bestond nog niet.)

62 Niet ondertekende brief in *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)* 15 juli 1848.

63 Ook afgedrukt in de *Leydsche Courant* 7 juni 1848.

64 Serie van acht brieven in de *NRC* van 6 tot 20 juli 1848, gebundeld in de brochure *Huiszittenhuis, door A. Montagne, Iz. Al wat openbaar maakt is licht* (Rotterdam augustus 1848). Bibl. RAL, 28311 port.

65 Zie onder bronnen.

66 Mogelijk speelde dit een rol bij de gereserveerde houding van wethouder H.P.C. Stoffels, in 1848 een der uitgeworpenen, toen hij Tieboel Siegenbeek in november 1858 moest installeren als burgemeester van Leiden.

67 Bibl. RAL, 18707d.

68 Brief diaken P.J. Zuurdeeg in de *NRC* 8 augustus 1848 (ook verschenen als brochure). Voorts het verslag van het gesprek van diakenen met de delegatie van Gedeputeerde Staten. 'Roode Boek', documenten LXI en LXII.

69 'Roode Boek', documenten LX tot en met LXV.

70 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling tweede deel.* Brief 8 juni 1848. (nummer 887).

71 Artikel in de *Kerkelijke Courant* 28 juni 1848, overgenomen in *NRC* 1 juli 1848.

72 Montagne, Huiszittenhuis, 1.

73 Handelingen raad 6 maart 1848.

74 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* Deel IV (Den Haag 1918) 126.

75 Koninklijk Besluit van 6 juli 1851, inwilliging ontslagaanvraag van burgemeester Du Rieu. Op 31 juli 1851 zei locoburgemeester A.O.E. van Limburg Stirum in de raad dat zaken waren blijven liggen wegens treurige huiselijke omstandigheden van de afgetreden burgemeester.

76 Mr. C.M. van der Kemp, een van de 'Zeven Haagsche heren', een orthodox-hervormde groep rondom Groen van Prinsterer, schreef in een brochure dat het gedrag van de kerkenraad onordelijk, onwettig en onchristelijk was (Bibl. RAL, 28323 port.).

77 *De Tijd. Dagblad voor Noord-Holland,* had cijfermateriaal verzameld over de ondervertegenwoordiging van rooms-katholieken in overheids- en ambtelijke functies en publiceerde de overzichten van maart tot november van dat jaar.

78 A.C.J. Commissaris, *Geschiedenis van de emancipatie der katholieken in Nederland van 1795 tot 1903* (Groningen 1931), 96 vgl.

79 *De Tijd,* 16 november 1848.

80 Toen er in 1851 opnieuw Kamerverkiezingen werden gehouden was Leiden onderdeel geworden van een veel groter kiesdistrict en werd De Fremery niet herkozen.
81 Melief, *Strijd om de armenzorg*, 204.
82 *De Gemeentestem* 14 november 1853, met een uitgebreid verslag van de begrotingsbehandeling.
83 In 1797 besloot de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek tot een samenvoeging van de gewestelijke schulden tot één nationale schuld. Voor de administratie hiervan werd in 1815 bij het ministerie van Financiën het Grootboek van de Nationale Schuld ingesteld. Ook nieuwe staatsleningen werden hier ingeschreven. Het Grootboek werd beheerd door directeuren die er onder andere op moesten toezien dat rentebetalingen aan de rechthebbenden gebeurden.
84 *'s Gravenhaagse Nieuwsbode* 26 november 1851, ingezonden stuk: 'A. Dillié, die men zegt, dat niet in den nieuwen Raad herkozen is, omdat het wethouderlijk "Pak aan!" op 3 juni 1848, den weldenkende kiesgerechtigden nog steeds als een dissonant in de ooren klinkt.' Het stuk is onder het pseudoniem 'Herman'. Mogelijk gaat het om H.R. de Breuk.
85 Handelingen raad 13 oktober 1852. De commissie bestond uit burgemeester A.O.E. van Limburg Stirum, wethouder Ab. Hartevelt en het raadslid prof. J. Bake.
86 Diaconiearchief, inv.nr. 438, Notulenboek diakenen, plechtige vergadering van 17 mei 1853: Toespraak van ex-ouderling Moltzer: '[...] en hoe de man door wiens invloed de derde juni 1848 onuitwischbaar in de geschiedrollen van Leyden staat aangetekend, in april 1853, met eigen hand, het Koninklijk Besluit heeft moeten contrasigneren.'
87 Uitvoerige serie artikelen in *De Gemeentestem* over de situatie in Leiden en het wetsontwerp over de armenzorg van minister Thorbecke, 13 december 1852 tot en met 21 maart 1853. Het citaat is uit het artikel van 7 februari.
88 Een delegatie uit de kerkenraad (samen met een delegatie van de gemeenteraad) was eind 1851 ook al op audiëntie geweest bij de koning om diens hulp in te roepen.
89 'Roode Boek' document CXXXVIII. Verslag van de audiëntie 20 mei 1853.

PETER OTGAAR

Het Nederlandsch Opvoedingshuis te Leiden, 1865-1866

Inleiding

In een van zijn verhalen laat de schrijver Simon Carmiggelt (1913-1987) de vader van een twintigjarige dochter zeggen: 'Ach meneer, een opvoeder is een stakker die in het duister tast.' Dat moet ook de feministe, schrijfster en spiritiste Elise van Calcar-Schiotling hebben gedacht toen zij in 1865 overging tot de stichting van het Nederlandsch Opvoedingshuis, een instelling waarin meisjes van gegoede huize konden worden opgeleid tot 'een vrouwelijk leven in de ruimste zin'.[1] Om dit rekbare begrip wat minder elastisch te maken, gaf zij in een van haar vele brochures een uiteenzetting van wat de deftige meisjes in zo'n huis konden verwachten. Zij zouden worden opgeleid tot goede stopsters, kapsters, strijksters, naaisters, modistes, wasvrouwen, bakers en stijfsters, linnenmeisjes, kameniers, juffrouwen van adsistentie, bonnes, gouvernantes, kindermeisjes, catechiseerdames, corsettenmaaksters, suikerbaksters, teeken- en muziekonderwijzeressen.[2] Het hele gamma van het toenmalig huisvrouw- en moederschap, al klinkt 'juffrouw van adsistentie' ons wat dubieus in de oren; Elise zal er ongetwijfeld geen escortdame mee bedoeld hebben, maar een apothekersassistente of verpleegster.

Wat vreemd genoeg in bovenstaande opsomming ontbreekt, is de opleiding tot gewoon onderwijzeres, terwijl dit toch de bedoeling was van het Opvoedingshuis.

Elise van Calcar-Schiotling

Eliza Carolina Ferdinanda Schiotling werd in 1822 in Amsterdam geboren als dochter van de ongehuwde moeder Anna Carolina Fleisch Hacker (ook Fleischhacker). Zes jaar na de geboorte van Elise trouwde zij met Johannes

Elise van Calcar jong.

Schiotling, de vermoedelijke vader van het kind. Bij deze gebeurtenis echtte hij het meisje, waardoor dit voortaan als Elise Schiotling door het leven kon gaan. Al vrij snel bleek dat de kleine Elise, zoals zij werd genoemd, zeer begaafd was. Haar enige probleem was het alfabet: ze had grote moeite met de spelling van woorden. Omdat dyslexie nog niet was uitgevonden, verzon moeder Schiotling een spelmethode om haar dochter woorden te laten lezen, zodat Elise een gang naar orthografische specialisten bespaard bleef. Toen zij geen moeilijkheden meer had met de Nederlandse taal, ontwikkelde zij – mede door haar zwakke gezondheid, waardoor zij vaak aan huis was gekluisterd – een leeshonger die niet te stuiten was. Hiertoe werd zij ook aangemoedigd door haar vader die als freelance vertaler veel met boeken in aanraking kwam. Of zij door die leeswoede tot haar grote liefde, het onderwijs, is gekomen, valt niet na te gaan. In elk geval gaf zij vrij vroeg te kennen onderwijzeres te willen worden. Ze studeerde zo hard dat ze al op de onwaarschijnlijk jonge leeftijd van zestien jaar slaagde voor het examen hulponder-

Elise van Calcar
op latere leeftijd.

wijzeres. Helaas kon zij het door lichamelijke ongemakken niet opbrengen hele dagen in het klaslokaal aanwezig te zijn. Daarom werd zij gouvernante bij een adellijke familie, waar ze ongetwijfeld beter tot haar recht kwam.

Zoals vrijwel ieder opgroeiend kind kreeg ook Elise twijfels over het verschijnsel godsdienst. Van huis uit Nederlands Hervormd voelde zij zich rond haar twintigste aangetrokken tot de afscheidingsbeweging van dominee Hendrik de Cock. Omdat eigengereidheid Elise niet vreemd was, moet zij in De Cock een voorbeeldfiguur gezien hebben. Al snel bleek dat een verkeerde keus. Zij kon zich absoluut niet vinden in Calvijns *Decretum Horribile*, waar De Cock cum suis voorstanders van waren. Na deze poging probeerde zij haar geestelijk heil te vinden bij de beweging van het Réveil. Hoewel ook de voormannen van deze beweging niet wars waren van rechtzinnigheid, voelde Elise zich toch ertoe aangetrokken. Waarschijnlijk heeft Isaac da Costa, een van de kopstukken van het Réveil, daarbij een grote rol gespeeld. Hij was het die haar aanried niet alleen boeken te lezen, maar ook te schrijven. Dat zij

zijn raad ter harte heeft genomen, blijkt uit de grote hoeveelheid artikelen, kinderboeken en romans die vanaf 1842 van haar hand verschenen. Dit bracht niet alleen geld in het laatje, wat hard nodig was omdat de steenbakkerij van haar man Herman van Calcar, met wie zij in 1853 was getrouwd, niet rendabel was, maar ook omdat zij daardoor bekend raakte bij zulke belangrijke instellingen als bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Belangrijker misschien nog dan haar ontmoeting met Da Costa was die met de Duitse pedagoge Bertha von Marenholtz-von Bülow. Zij was met deze volgelinge van de bekende Friedrich Fröbel in aanraking gekomen door toedoen van een andere Réveil-man, Otto Gerhart Heldring. Elise raakte onmiddellijk in de ban van Fröbels opvattingen over onderwijs. Nu lag dat niet geheel en al aan 's mans inzichten. Alles wat in de negentiende eeuw op pedagogisch gebied uit Duitsland kwam, was meer dan welkom in Nederland. Dit viel niet bij iedereen in even goede aarde. De bekende historicus en kenner van de vaderlands folklore Jan ter Gouw klaagt in zijn boek *De Volksvermaken* dat de Hollandse pedagogen hun wijsheid uit Duitse boeken hebben geput. Driekwart eeuw, zo vervolgt hij zijn tirade, heeft men in Nederland van Duitse meesters willen leren hoe kinderen moesten worden opgevoed en onderwezen, ja zelfs hoe de kleinen moesten spelen.[3]

Elise trok zich weinig aan van dergelijke uitlatingen. Vanaf 1860 begon zij op grote schaal propaganda te maken voor de onderwijsmethode van Fröbel. Ze gaf in den lande cursussen aan onderwijzeressen, richtte in 1863 het tijdschrift *De Hoop der Toekomst* op en durfde het aan om voordrachten te gaan houden, wat in brede lagen van de bevolking nog altijd onbetamelijk werd geacht voor iemand van het zwakke geslacht. Of zoals zij zelf zei: 'Ik weet dat ik op de uiterste grens sta van hetgeen een vrouw past.'[4] Of zij dit echt meende of dat deze uitspraak sociaal wenselijk was, valt niet na te gaan. Ze ging in ieder geval stug door met het houden van voordrachten en lezingen. Aanvankelijk alleen in Amsterdam, maar al vrij snel ook in de rest van het land. Begin 1864 zou Leiden aan de beurt zijn, maar de lezing die zij zou houden voor de Leidse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen ging niet door omdat zij het onwaarschijnlijk hoge honorarium van *f* 150 vroeg.[5] Ze ging ervan uit dat de Maatschappij een intekening zou openen waarop belangstellenden voor *f* 1 konden

'Voordragt' 1 maart, *Leidsch Dagblad* 24-2-1865.

VOORDRAGT

OVER

OPVOEDING EN ONDERWIJS

DOOR

Mevrouw ELISE VAN CALCAR,

op Woensdag 1 Maart 1865, des avonds te *half acht* ure,

in de GEHOORZAAL op de Breedestraat.

Toegangsprijs *f* 1.

Toegangkaarten zijn te verkrijgen bij de HH. SCHREUDER EN VAN BAAK, en des avonds aan de Gehoorzaal.

inschrijven. Dit alles in de overtuiging dat er in de Minervastad toch wel 150 personen gevonden konden worden.[6] De organisatoren hadden eerder aan een cadeau van *f* 25 gedacht en een gratis retourtje Wassenaar (haar toenmalige woonplaats)–Leiden per rijtuig.[7]

Een jaar later, op 1 maart 1865, waren er in de Stadsgehoorzaal wel voldoende toehoorders die ademloos luisterden hoe een persoon van het vrouwelijk geslacht onbevangen en vrijuit praatte over de grondslagen der menselijke ontwikkeling.[8] Weliswaar in gekuiste taal, maar tevens boeiend, 'wegslepend' en soms geestig sprak zij over de middelen die werden gebruikt tot de allereerste ontwikkeling van het kind,[9] aldus een bericht in de *Leydsche Courant*. Onnodig te zeggen dat de voordracht een grote lofzang was op de methode Fröbel. De steller van dit bericht besloot zijn epistel met een oproep aan alle bestuurders en bestuurderessen van bewaarscholen, weeshuizen en opvoedingsgestichten over te gaan tot de werkwijze van de Duitser en deelde verder mede dat iedereen in Wassenaar welkom was om Elise te raadplegen. Tevens kon de geïnteresseerde dan een bezoek brengen aan het depot van de weduwe Van Eysden waar speelgaven – de term die Fröbel gebruikte voor leermiddelen – in voorraad waren.[10]

Al lijkt het niet waarschijnlijk dat de toehoorders 's anderendaags massaal in hun rijtuig zijn gesprongen om bij bovengenoemde weduwe voor hun kroost speelgaven in te slaan, de steller van het bericht in de *Leydsche Courant*,

remonstrants dominee J.H. Maronier, legde met zijn bespreking wel de kiem voor een tweede lezing. Zijn enthousiaste stuk had zoveel losgemaakt bij de Leidse bovenlaag dat er vergaderingen werden uitgesteld om Elise ten tweede male te horen.[11] Dit gebeurde op 5 april met als onderwerp 'Fröbel als leidsman en opvoeder der vrouw'. Een talrijk publiek luisterde op die woensdagavond aandachtig naar de voorvechtster van een nieuwe onderwijsmethode voor kleine kinderen. Belangrijker dan dit alles misschien was haar mededeling dat zij reeds lange tijd rondliep met het plan in Leiden een opvoedingsschool te stichten waar meisjes vertrouwd werden gemaakt met het gedachtegoed van Fröbel, zodat zij die onmiddellijk konden toepassen op de 'kleinkinderschool' die in hetzelfde gebouw zou komen.

Om de inwoners van Leiden warm te krijgen voor een dergelijke onderneming, plaatste dominee Maronier in de *Leydsche Courant* van 26 april een tweede ingezonden bericht waarin hij alvast een tipje van de sluier oplichtte. Hij noemde de namen van het bestuur en meldde dat dit bestuur binnen een paar weken een circulaire zou verspreiden waarin de inwoners van Leiden tot krachtige medewerking zouden worden opgewekt.[12] Zoals te doen gebruikelijk hadden niet de minsten uit de Leidse samenleving hun naam eraan verbonden. De circulaire was ondertekend door de hoogleraren J.T. Buys, R.T.H.P.L.A. van Boneval Faure, W.F.R. Suringar en M.J. de Goeje. Ook de wethouders P.J. de Fremery en C.W. Hubrecht hadden hun naam onder de gedrukte brief geplaatst. Dit gold tevens voor de gemeenteraadsleden J.B. de Moen en P. du Rieu. In zulk een illuster gezelschap mocht de burgemeester natuurlijk niet ontbreken, zodat ook de naam D. Tiboel Siegenbeek op de circulaire prijkte. De teneur van de brief liet niets aan duidelijkheid te wensen over. Er was al veel verbeterd in het lager onderwijs, hoewel er nog veel te wensen was. Op de bewaarscholen was het volgens de ondertekenaren nog altijd een puinhoop. Degenen die daar voor een klas stonden, dachten alleen aan bewaren en zoethouden en deden geen enkele poging het jonge kind enigszins te vormen. Sommige kinderen speelden de hele dag zonder dat lichaam en geest enige oefening kregen. Andere kleintjes moesten zo snel mogelijk wennen aan orde en regelmaat en dienden op een handklap van de onderwijzers te exerceren als een bataljon soldaten. Dit alles onder allerlei onbeduidende bewegingen en grimassen. Het resultaat van dit alles was een troep vermoeide, overspannen, lome en suffige kinderen.[13]

Tweede 'Voordragt' 5 april, *Leydsche Courant* 5-4-1865.

VOORDRAGT

DOOR

Mevrouw ELISE VAN CALCAR,

op Woensdag 5 April 1865, des avonds te half acht ure,

in de GEHOORZAAL.

Toegangsprijs: voor één Heer *f* 1,

voor ééne Dame - 0.50.

Onderwerp: FRÖBEL, *als leidsman en opvoeder der vrouw.*

Bewijzen van toegang zijn te verkrijgen bij de HH. SCHREUDER & VAN BAAK en des avonds aan de Gehoorzaal.

Hoewel veel mensen met nobele bedoelingen de overdrijving niet schuwen, hadden de heren niet helemaal ongelijk. Wie de verslagen van onderwijsinspecteur Hendrikus Wijnbeek leest,[14] kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de Romeinen er niet ver naast zaten met hun uitspraak *Quem dei odere, pedagogum facere* (Wie de goden haten, maken zij onderwijzer). Natuurlijk, er waren genoeg hardwerkende onderwijzers die in slechte gebouwen onder moeilijke omstandigheden onder het motto 'Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst' hun pupillen iets trachtten bij te brengen. Maar er waren ook lapzwansen die thuis in bed pijp lagen te roken met als excuus dat zij door een aandoening op krukken liepen.[15] Dat kun je voor de klas ook, moet Wijnbeek hebben gedacht toen hij de man de les las. Aan zulke toestanden moeten Buys cum suis hebben gedacht toen zij in hun brief voor hervorming pleitten. En aan wie kon zoiets beter worden toevertrouwd dan aan die begaafde vrouw die zich al zeven jaar had verdiept in de materie van het kleuteronderwijs? Zij zou in het bestuur worden bijgestaan door D. Bierens de Haan, F.B. Coninck Liefsting, J. Kneppelhout, J.J. Del Baere (ook gespeld Delbaere), P.C. Lezwijn en B.W. Wttewaal. Alweer niet de minsten uit het Leidse wereldje van kunst, wetenschap en bestuur.

Begin

Op de dag dat de circulaire verscheen, 12 mei, werd ook de eerste bestuursvergadering gehouden. President werd D. Bierens de Haan. P.C. Lezwijn ver-

Advertentie in *Leidsch Dagblad* 20-2-1865.

Eene volledige handleiding voor het

Papier vlechten,

door Mevrouw ELISE VAN CALCAR, is onder den titel: *„Wat men uit strookjes papier al vlechten kan"* (opgehelderd door 8 gekleurde platen,) voor slechts 90 cents in elken boekwinkel verkrijgbaar. Uitgaaf van K. H. SCHADD te Amsterdam.

klaarde zich bereid penningmeester te worden, terwijl F.B. Coninck Liefsting tot secretaris werd benoemd, zij het voor korte tijd. Dit vanwege zijn drukke werkzaamheden op ander gebied. Naar een behuizing hoefde het bestuur niet meer om te kijken. Enige tijd voor 12 mei was het pand Breestraat, wijk IV, nr. 241 (nu nr. 80) voor *f* 10.000 aangekocht. De vorige eigenaar was akkoord gegaan met *f* 3.500 aanbetaling en een hypotheek van *f* 6.500 tegen $4^1/_2$ procent rente.[16] Het pand bleek met zijn drie ineenlopende zalen, ruime achterkamer, idem keuken, bergplaatsen en zeven ruime kamers boven, uitstekend geschikt om er een school van te maken.[17] Omdat Elise wilde dat de school in september zou beginnen, was enige haast geboden met de inrichting, het aanstellen van geëxamineerd personeel en eventuele reparaties.

Nog voordat het pand aan de Breestraat was aangekocht, was het bestuur op 13 april al bijeen gekomen om de statuten vast te stellen.[18] In 22 artikelen werd vastgelegd dat de Vereeniging zich ten doel stelde de verwezenlijking van de opvoedkundige ideeën voorgesteld door mevrouw Elise van Calcar tot verbetering van de vrouwelijke opvoeding in huis en school (artikel 1).

Dit alles voor meisjes uit de beschaafde burgerstand. De beschaafde meisjes kregen daartoe onderwijs in lezen, schrijven, vormleer, geschiedenis, aardrijkskunde, kennis der natuur, zingen, tekenen, gymnastiek en handwerken, maar vooral in opvoedings- en gezondheidsleer, zoals artikel 10 verwoordde. Beschaving alleen was bij de aanstaande kwekelingen echter niet genoeg. In artikel 9 werd uitdrukkelijk gesteld dat de meisjes alleen zouden worden toegelaten na onderzoek van aanleg en geschiktheid. Welgestelde, beschaafde, maar domme meisjes, die in overvloed in Nederland aanwezig moeten zijn geweest, hadden dus geen kans. Intelligente meisjes uit de heffe des volks al helemaal niet.

Het pand van het Opvoedingshuis (later Breestraat 80), circa 1865.
(Foto: collectie Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis)

De rest van de statuten behelsde een aantal technische zaken, zoals de aflossing der aandelen (die wij nu obligaties of renteloos voorschot zouden noemen), de opvolging van Elise (mocht deze drijvende kracht achter de vereniging wegvallen) en de regeling van het lidmaatschap. Geïnteresseerden konden op drie manieren lid zijn: als medestichter, waarvoor een renteloos voorschot van minimaal *f* 100 gegeven diende te worden; als donateur, met als eis een gift ineens van *f* 50; en als gewoon lid, hetgeen bereikt werd na betaling van *f* 10 per jaar (artikel 8).

Behalve deze praktische punten moest vooral artikel 3 van de statuten worden uitgewerkt. Daarin stond onder andere dat er een bewaar- of voorbereidingsschool aan de inrichting verbonden zou worden. Omdat ook deze in september moest beginnen, diende er enige haast gemaakt te worden met de reglementen. Tijdens de vergadering op 1 juni werd deze zaak geregeld. Op 26 augustus, net op tijd dus, werd het reglement aangenomen en vastgesteld door het bestuur. Naast de gebruikelijke bepalingen, zoals de regeling van het schoolgeld, *f* 20 per jaar en *f* 5 ineens voor schoolbehoeften, lestijden en vakanties (artikelen 10, 11 en 12), werd in drie artikelen de nadruk gelegd op gezondheid. Zonder pokkenbriefje kwamen de kleintjes de school niet in. Dat gold ook voor peuters met hoofdzeer of besmettelijke huidziektes. Ook wanneer kinderen afkomstig waren uit een gezin waar een besmettelijke ziekte heerste, bleef de ingang van de school gesloten (artikelen 5, 6, 7).

Een en ander was overigens niets bijzonders. In het reglement voor de 'Armen-Schoolen binnen de gemeente van Leyden' staat in artikel 10 dat kinderen die een der scholen willen bezoeken, gezond moeten zijn en met 'geene besmettelijke kwalen besmet mogen zijn'.[19]

Verreweg het belangrijkste artikel was nummer 14. Hierin werd uitvoerig ingegaan op wat de kleinen te wachten stond. In feite is dit artikel een korte weergave van de methode Fröbel. De ouders van de kleuters die de moeite namen dit artikel door te nemen, konden lezen dat de oefeningen en bezigheden zo ingericht waren dat lichaam en geest op natuurlijke wijze gelijktijdig ontwikkeld werden. Dit gebeurde onder meer door oefening der zintuigen, vooral van de tastzin, het gezicht en gehoor en door oefening der spieren. Verder kregen de kinderen te maken met vergelijking en onderscheiding van tastbare voorwerpen, vermeerdering en vermindering daarvan als inleiding tot de getallenleer, de eerste ontwikkeling van bewustheid

van plaats, betrekking tot andere mensen en verdeling van tijd. Aan dit redelijk overladen programma werden nog oefeningen van geheugen, voorstellingsvermogen en schoonheidsgevoel toegevoegd. Het alfabet en de voorbereiding tot lezen werd de leerlingen aangeleerd met legstokjes om letters te vormen. Ten slotte werd de door Fröbel bij ieder kind veronderstelde creativiteit geprikkeld door het leggen van mozaïeken, figuren en het vouwen en vlechten van papier. Dit alles onder begeleiding van kinderspelen en zang.

Wie dit aanbod overziet, komt snel tot de conclusie dat de bezigheden vrijwel allemaal affectief zijn. Waarom zou je kinderen van drie tot zes jaar lastigvallen met cognitieve zaken, moet Elise gedacht hebben. Eerst spel en later pas het harde leren. Desondanks liep het niet storm met aanmeldingen voor de bewaarschool. Omdat het fenomeen open dag in 1865 nog niet als lokmiddel bestond, plaatste zij in de *Leydsche Courant* van 16 augustus maar weer eens een oproep om vooral moeders uit de beschaafde stand op te porren hun kinderen niet thuis te houden en toe te vertrouwen aan kindermeisjes die maar al te vaak zelf onopgevoede kinderen waren of misschien wel goed met de was konden omgaan, maar van de tere kinderziel geen kaas hadden gegeten. En er lag nog een ander gevaar op de loer. Jonge kinderen die de hele dag thuisbleven, werden bemoeiziek en neuswijs. Daardoor verdween ontijdig bij deze alles beoordelende redeneer-mannetjes en vrouwtjes het liefelijk engelenbeeld der bekoorlijke kindsheid. De kleintjes gaan zich vervelen en dat wekt wrevel en gekrakeel en de onbestierde behoefte aan bezigheid slaat tot baldadige vernielzucht over, aldus de briefschrijfster. Al zit er in het laatste wel een kern van waarheid, veel van de opmerkingen zijn nogal overdreven. Alsof kinderen uit de beschaafde stand geen speelgoed kregen! Bovendien hadden volwassenen uit de *upper class* nogal eens de gewoonte Frans met elkaar te praten in aanwezigheid van kinderen. Die moeten dan wel zeer voorlijke wijsneusjes zijn geweest om daar iets van te begrijpen.

In dezelfde aflevering van de krant plaatste het bestuur van de vereniging een advertentie met wat zakelijker mededelingen. De school zou tegen 11 september beginnen. Ouders die hun kind geplaatst wensten te zien, werd verzocht een schriftelijke opgave te zenden met daarbij een uittreksel uit het geboorteregister. Ook kwekelingen konden zo door hun ouders aangemeld worden. Toelating geschiedde door een examen.

Half augustus leek het erop dat niets een zegetocht van de methode Fröbel in Leiden en Nederland in de weg stond. Elise van Calcar-Schiotlings wens was in vervulling gegaan. Volgens haar biografe werd het al snel een bron van verdriet. 'De dodelijke kiem die in de boezem der Vereeniging sluimerde, ontwikkelde zich snel en dreigde de gezonde levenskracht te verstikken', aldus Sikemeier, daarbij wijselijk in het midden latend wie die kiem was, de directrice of het bestuur.[20]

Moeilijkheden

Wie de correspondentie tussen Elise Schiotling en het bestuur en die van de bestuursleden onderling doorleest, krijgt vrij snel de indruk dat de laatsten alleen met de stichting van het Nederlandsch Opvoedingshuis akkoord zijn gegaan uit bewondering en ontzag voor de manier waarop Elise haar overtuiging wist uit te dragen. Verder twijfelden de heren aan veel, zo niet alles, vooral aan het financieel inzicht en de organisatorische bekwaamheid van de directrice. 'Ik zal U niet behoeven te verzoeken dit schrijven (wat de details betreft) geheim te houden voor Mevrouw Van Calcar. Zij moest het mij eens kwalijk nemen dat ik geen hoogen dunk van haar administratieve talenten heb, terwijl ik inderdaad deze merkwaardige vrouw veel te hoog acht dan dat ik haar in de verste verte zou willen grieven.'[21] Aldus een gedeelte uit een brief van J.J. de Kanter, lid van het bestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Middelburg.[22] De brief geeft een goed inzicht in het doen en laten van Elise Schiotling. Zij had in 1864 in Middelburg in een Nutsvergadering een lezing gehouden, die zo bij het talrijke gehoor was aangeslagen dat dat bestuur van het Nut enthousiast had gereageerd op haar plan te Wassenaar een opvoedingshuis te stichten. Spoedig echter bleek dat zij een warhoofd was. Zij wilde *f* 40.000 en beriep zich op de heren Santhagens, D. van Limburg Brouwer en enkele heren in Amsterdam die haar plannen kenden en de uitvoering zo goed als op zich genomen hadden. De Kanter wilde wel eens weten hoe de zaken er in Amsterdam voorstonden en vertrok naar de hoofdstad. Hij kwam van een koude kermis thuis. De heer Santhagens zei hem alleen uit achting voor mevrouw Van Calcar en haar uitstekende verdiensten beloofd te hebben haar zaak door voorspraak en invloed te ondersteunen. Verder kon hij gezien zijn leeftijd en maatschappelijke posi-

tie niets doen. Hij verwees De Kanter door naar de heer Kappeyne, rector van het gymnasium. Deze begon een korte correspondentie met de Zeeuw die tot niets leidde. Enigszins misnoegd begon hij na het fiasco in Amsterdam een briefwisseling met Elise, waar hij niet veel wijzer van werd. Er kwam van haar kant geen enkele uiteenzetting van haar plan met begroting en winst- en verliesrekening. Ze kon zelfs niet meedelen waar het opvoedingshuis moest komen. Het deed er niet toe, aldus Elise, of dat in Den Haag, Wassenaar of Leiden het geval was. Het enige waar zij duidelijk in was, bestond uit haar wens 'eenige aandeeltjes van mijn Zeeuwse vrienden te krijgen'. Aangezien de namen van die vrienden ontbraken, kon De Kanter niets ondernemen. Wanhopig over deze wel erg simpele manier om aan geld te komen, liet het Nutsbestuur de zaak op zijn beloop, maar wel met het plan die weer op te pakken wanneer duidelijk was waar en hoe en op welke voorwaarden mevrouw Van Calcar haar plan tot stand zou brengen.

Pas in de Paasweek van 1865 ontving De Kanter een pak met 300 stuks inschrijvingsbiljetten van Elise. Omdat er op de dagtekening van zijn brief aan de secretaris in Leiden nog vrijwel niets was geretourneerd, kon hij alleen maar hopen dat alles goed zou komen.

Dat het gebrek aan geld ook de directrice niet lekker zat, blijkt uit een bedelbrief die zij op 13 maart 1865 zond aan Johannes Kneppelhout, beter bekend onder zijn schrijversnaam Klikspaan.[23] Een nogal pathetisch onder woorden gebracht zelfbeklag voert de boventoon in dit epistel. Omdat haar geduld en moed in het laatste jaar ten dode toe gemarteld waren, hoopte zij op krachtige hulp van de heer en mevrouw Kneppelhout, niet voor niets de beschermengelen van de stad. Na een opsomming van de inrichting der toekomstige school en een rake schildering van de ellendige toestanden in de bestaande bewaarscholen – soms 42 kinderen per zes el in het vierkant, dus op zes vierkante meter samengeperst – vroeg zij het echtpaar onomwonden het huis dat zij op het oog had (een ander pand dan Breestraat Wijk IV nr. 214) voor haar te bekostigen wanneer het kapitaal niet door de inschrijvers gefourneerd kon worden. Waarschijnlijk om hem nog verder te paaien, liet zij in haar brief achteloos de namen van HM de Koningin en Prins Frederik vallen, die hun medewerking hadden toegezegd. Doe nu ook wat, smeekte zij de Kneppelhouts. Uit Amsterdam had ze niets te verwachten. 'Gewoonlijk heb ik al opgemerkt', zo besloot zij, 'als men zo heel diep graaft en alles en

alles wil weten, wat ik zelf nog niet weet, dan graaft men naar pretenties om niets te doen en daar zit ik dan, brandende van werklust, als een schip bij windstilte op zee, door de meerminnen vastgeklonken en ik wacht en wacht en de tijd en kracht vervliegt in de smartelijkste werkeloosheid.'

Of Kneppelhout de ietwat duistere nautische metafoor nu wel of niet heeft begrepen, hij reageerde onmiddellijk. Hij stuurde Elise vanuit zijn woonstede De Hemelsche Berg te Oosterbeek een telegram waaraan zij, gezien haar antwoord van 18 maart, 'een van de aangenaamste momenten mijns levens te danken heb'.[24] Ongetwijfeld had hij haar geldelijke steun toegezegd. Hij staat voor *f* 300 op de lijst der contribuanten en is daarmee een van de gulste gevers, slechts overtroffen door de *f* 400 van het Koninklijk Huis en het onwaarschijnlijk hoge bedrag van *f* 2.000 geschonken door juffrouw A. Loopuit te Schiedam, oprichtster van een Fröbelschool aldaar.

De lijst van intekenaren en begunstigers laat zien dat het pionierswerk van Elise Schiotling in het hele land indruk had gemaakt. De geldschieters komen lang niet allemaal uit Leiden. Dat er bedragen kwamen uit een dorp als Sommelsdijk, is niet zo verwonderlijk. Elises man was daar burgemeester geweest vóór hij die post in Wassenaar kreeg. Een aantal Sommelsdijkers heeft zich waarschijnlijk moreel verplicht gevoeld enige guldens af te schuiven. Maar ook Texel en Cortenge zijn vertegenwoordigd, wat toch wel enige verbazing mag wekken.

Ondanks de forse gift van juffrouw Loopuit en andere weldoeners ging het financieel slecht met het Opvoedingshuis. In zijn jaarverslag van 21 februari 1866 deed de penningmeester daar een boekje over open.[25] Hij had de ontvangsten en uitgaven in tweeën gesplitst. De eerste rekening bevatte de inkomsten uit bijdragen en giften en de uitgaven voor de aankoop van het huis, de aanschaf van meubilair, schoolbehoeften, etc. De tweede rekening was die der huishouding. De inkomsten daarvan kwamen uit de kost- en entreegelden der kwekelingen, de school- en entreegelden van de kinderen der bewaarschool en de jaarlijkse contributie van de gewone leden. Hieruit moesten de tractementen van het onderwijzend personeel, de dienstboden, belasting en renten en alle huishoudelijke uitgaven betaald worden. De ontvangsten van de eerste rekening bedroegen per 1 februari *f* 9.289,91. Omdat de uitgaven *f* 7.963,39 bedroegen, bleef er dus een voordelig saldo van *f* 1.325,97 over.[26]

Dat leek wel aardig, aldus P.C. Lezwijn, maar er stond nog een post van *f* 6.429 open, onder meer voor reparaties aan het huis. De tweede rekening zag er ogenschijnlijk beter uit. In november 1865 was op grond van de inkomsten en uitgaven van de twee maanden daarvoor een begroting opgesteld die een vermoedelijk tekort van *f* 335 opleverde. Tijdens de presentatie op de vergadering van 21 februari kondigde Lezwijn aan dat er een batig saldo van *f* 756,91 was. Hij voegde er onmiddellijk aan toe dat dit gebakken lucht was. De grond- en personeelslasten moesten nog betaald worden. Vóór 1 maart diende hij nog drie maanden loon te betalen aan de onderwijzeressen en de huishoudster. Daarbij kwamen ook nog de *f* 650 die Elise eiste als vergoeding voor de onkosten die zij maakte. Over dit bedrag is veel te doen geweest. Na veel vijven en zessen was het bestuur akkoord gegaan met een vergoeding. Er was echter geen bedrag vastgesteld en de penningmeester had van het bestuur ook geen machtiging gekregen dit bedrag uit te betalen. Hoe Elise aan een bedrag van *f* 650 was gekomen, volgens haar de helft van haar werkelijke kosten, wordt duidelijk uit een brief van 12 januari 1866 gericht aan een Weledelgeboren heer en Geachte Vriend.[27] Meer dan waarschijnlijk is dat Kneppelhout, met wie zij in druk contact stond. Bovendien waren in januari 1866 de verhoudingen tussen Elise en het bestuur zo verslechterd dat zij Coninck Liefsting cum suis het liefst voor rotte vis had uitgescholden en zeker niet haar geachte vriend had genoemd.

'Ik heb mij verplicht gezien een rijtuig aan te schaffen en moet paard en koetsier huren voor elke tocht naar het Opvoedingshuis', zo begint zij de verantwoording van haar onkosten. Dat had haar aardig wat tijd gekost, omdat zij vanaf 14 augustus meer in Leiden had gebivakkeerd dan thuis in Wassenaar. Verder had zij al het drukwerk, aankondigingen in kranten en brochures betaald. Ook de frankering van de drukwerken had een flinke aanslag op haar portemonnee betekend. Het bestuur had nogal lauw gereageerd op haar verzoek. En dan te bedenken dat de leden zich nauwelijks hadden hoeven inspannen: een paar vergaderingen, terwijl zij het hele land was afgereisd. Ze besloot de brief met de opmerking dat ze niet meer wilde samenwerken met de penningmeester, secretaris en de president. 'Het stil gewring en heimelijk gedrijf is een soort marteling die mij doden zou', voegde zij er pathetisch aan toe.

Hoewel de toezegging van opnieuw *f* 2.000 door juffrouw Loopuit, mits

de rest van het tekort door anderen werd opgehoest, enig soelaas bracht, was het al te laat.[28] Het tekort van enkele duizenden guldens kon niet worden aangevuld. Bovendien waren nogal wat rekeningen niet betaald. Alleen al in november 1865 stond er nog *f* 565,54 open aan rekeningen van slagers, bakkers, de bleker, de boterverkoper, diverse kruideniers en een niet nader gespecificeerd bedrag van *f* 164,23 aan huishoudelijke uitgaven.[29] De bange vermoedens die de voorzitter en penningmeester al geruime tijd hadden gekoesterd, waren uitgekomen. Nog vóór de school was begonnen klaagde Lezwijn al dat de financiën er slecht voorstonden. In zijn antwoord hoopte Bierens de Haan dat uit de gewesten aardig wat zou binnenkomen om een flink deel van de hypotheek op het huis af te kunnen lossen. Het tekort was blijkbaar zo nijpend dat de president er bij Lezwijn op aandrong diens echtgenote als een soort chaperonne met Elise mee te sturen om te voorkomen dat die teveel uitgaf. Ook het slot van zijn brief is in mineur: 'De begroting biedt niets gunstigs.'[30] Wanneer Lezwijn de brief had gekend die de directrice drie dagen ervoor uit Zeeland had gekregen, was zijn stemming waarschijnlijk nog wanhopiger geweest.[31]

Een aantal leden van het Nut in Middelburg had geprobeerd geld in te zamelen. Door het hoge droogstoppelgehalte van veel Middelburgers en een hevige onweersbui op de avond van een daartoe belegde vergadering (er waren slechts drie leden aanwezig) was er weinig van terecht gekomen. Alles kwam neer op zegge en schrijve twee aandelen van *f* 100, renteloos, maar bij uitloting aflosbaar ten name van het Middelburgs Departement van het Nut.

Het is op grond van de archiefstukken en de literatuur over Elise van Calcar-Schiotling moeilijk uit te maken wie er schuldig is aan het tekort aan geld. Sikemeier legt in zijn biografie de schuld vrijwel volledig bij de penningmeester. Hij haalt een brief aan die de directrice op 9 januari 1866 schreef aan – hoogstwaarschijnlijk – Kneppelhout, waarin zij Lezwijn beschuldigt van onhandigheid en hem verder afschildert als degene die op koffie- en theekransjes snapzuchtig de financiële vuile was had buiten gehangen.[32]

Nog los van het feit dat Lezwijn waarschijnlijk eerder de borreltafel bezocht dan koffie- en theekransjes, valt het te bezien of hij wel zo loslippig is geweest. De penningmeester komt uit de archiefstukken naar voren als een voorzichtig en integer man, die geen onnodige risico's nam. De secundaire

Advertentie fröbelartikelen in *Leidsch Dagblad* 6-10-1900.

Heden ontvangen:
Fröbel-
Artikelen
om Kinderen spelende te leeren.
SPELEN IN DOOZEN
in alle soorten en prijzen.
W. MATVELD,
Paardenstreeg 4.

literatuur over Elise gaat al helemaal niet in op het Nederlandsch Opvoedingshuis. Afgezien van de onuitgegeven en helaas onvindbare doctoraalscriptie van L. van Hal over Elise, worden zo hier en daar alleen de naam en de mislukking genoemd.[33]

Ook Elise zelf kan niet voor de volle honderd procent verantwoordelijk worden gesteld voor het financiële debacle. Weliswaar kocht zij er, in de verwachting dat de penningmeester zonder morren alles zou betalen, maar op los, maar toch had zij wel oog voor koopjes. Zo schreef zij op 7 juli 1865 vanuit Wassenaar aan de commissie dat de vijftig stoelen in naturel kleur met gevlochten zittingen die zij nodig had nergens goedkoper waren dan bij de Firma Randoe op de Haarlemmerstraat waar zij die voor *f* 2,30 per stuk had gezien. Omdat ledikanten met springveren in Den Haag *f* 25 kostten, zag zij de kwekelingen liefst in houten ledikanten slapen. Die waren voor *f* 15 minder te koop bij de firma Hartrop op de Hooglandse Kerkgracht.[34]

De uitdrukking 'Waar twee huilen hebben er twee schuld' mag dan misschien erg makkelijk zijn om mislukkingen te verklaren, in het geval van het Opvoedingshuis klopt het wel. Toen de school begon waren er niet genoeg inschrijvingen en was er te weinig geld. Het bestuur had nooit mogen beginnen aan het avontuur, maar is voor de idealen van Elise door de knieën gegaan. De directrice had geen benul van geld en dacht waarschijnlijk dat alles vanzelf ging.

Waarom er ondanks het grote propagandaoffensief in de Leidse kranten te weinig kwekelingen en kleuters waren, is moeilijk na te gaan. Misschien vonden veel ouders de opvattingen van Fröbel toch te eng. Hij en zijn neef Friedrich werden in hun tijd nogal misprijzend bekeken en zelfs voor gevaarlijke bedervers der kinderziel uitgekreten.[35] Misschien waren er ook ouders die de locatie niet goedkeurden. De school grensde aan De Vergulde Turk, waar nogal eens studenten vandaan kwamen. Volgens Sikemeier, die het van een oud-leerlinge hoorde, klauterden zij op de tuinmuur van de uitspanning en 's avonds op het ijzeren stoephek waar zij gymnastische kunststukken vertoonden. De jeugdige onderwijzeressen en kwekelingen zaten lekker te schemeren in de vensterbank en vonden de studentikoze capriolen hoogst hinderlijk.[36] Ongetwijfeld zal deze of gene benevelde adept van Minerva wel eens een radslag hebben gemaakt, maar of de meisjes dat nu echt zo erg vonden, valt te bezien. Waarschijnlijk vonden de meesten het wel best zolang de heren hun school maar niet verwarden met een instelling waar eveneens dames in vensterbanken en achter ramen zaten.

Verdere strubbelingen

'Ik kan me nu eenmaal moeielijk aan reglementen houden', verzuchtte Elise Schiotling ooit tegen een van haar vriendinnen.[37] Dat is het bestuur van het Opvoedingshuis wel aan de weet gekomen. De narigheid begon al voordat de school ging draaien. In een vergadering die een week of twee voor de opening werd gehouden, diende Elise een voorstel in om kwekelingen beneden de 14 jaar op te nemen, hetgeen na lang beraad werd verworpen.[38] De directrice dreef desondanks haar zin door. Hoogstwaarschijnlijk omdat het niet goed ging met de aanmeldingen. Begin augustus waren nog maar twaalf kostmeis-

jes ingeschreven, een aantal dat nog redelijk ver verwijderd was van de beoogde dertig die nodig waren om uit de kosten te komen.[39] Zij bleef dit doen ondanks het feit dat dit in strijd was met de statuten, die bij Koninklijk Besluit van 14 september 1865 nr. 66 waren vastgesteld. Toen zij hierover in de bestuursvergadering van 10 november 1865 werd gekapitteld, gaf zij als antwoord dat zij zich niet gebonden achtte aan het reglement.[40] In de grote verwarring waarmee de vergadering eindigde, hield gelukkig iemand het hoofd koel door met het voorstel te komen zo spoedig mogelijk een algemene ledenvergadering te beleggen. Elise verklaarde zich bereid binnen twee weken een voorstel in te leveren met aanwijzingen hoe het verder moest met het Opvoedingshuis. Dat is er nooit gekomen. Waarschijnlijk heeft zij gedacht haar zin wel te kunnen krijgen. Dat was al diverse malen gebeurd. Zij had eigenmachtig een hoofdonderwijzeresse aangesteld die voor *f* 600 's jaars de betrekking wilde aanvaarden met *f* 100 per jaar opslag tot *f* 1.000 maximaal. Het bestuur had niet verder willen gaan dan de afgesproken *f* 500.[41] Uiteindelijk gingen de heren akkoord, zij het met gemengde gevoelens. Die gevoelens bleven. Weliswaar werden in de school door de kwekelingen en de kleintjes goede vorderingen gemaakt, met het onderwijzend personeel ging het niet goed. Na korte tijd al haakte een der onderwijzeressen af.[42] Wie deze dame was en waarom zij zo vlug afhaakte, is niet bekend. Haar opvolgster, mejuffrouw C.J.E. van Vliedt Pannevis, begon al vroeg in haar carrière bij het Opvoedingshuis naar J. Garrer, apotheker op het Kort Rapenburg, te gaan om daar *mixtura antispasmodica* te halen.[43] Haar kwaal kan natuurlijk fysiek zijn geweest, maar gezien de aard van het medicijn zou er heel goed sprake kunnen zijn van psychische klachten. Te moeten werken onder een directrice als Elise Schiotling viel niet mee, zoals spoedig zou blijken. Dat ervoer ook hoofdonderwijzeres E.J.C. van Hall, die in augustus nog met veel tamtam was binnengehaald door Elise. Wanneer het precies mis is gegaan tussen haar en juffrouw Van Hall wordt uit de bronnen niet duidelijk, maar in december 1865 was de verhouding tussen de dames volkomen verstoord. De ruzie liep zo hoog op dat zij haar buiten het bestuur om de wacht aanzegde. Deze eigenmachtige daad rechtvaardigde Elise op grond van artikel 12 van de statuten, waarin stond dat de interne gang van zaken was toevertrouwd aan de directrice. Het bestuur had waarschijnlijk graag enig contact gehad over deze kwestie.

Zoals te doen gebruikelijk in een dergelijke situatie werden geruchten over verregaande moeilijkheden op het Opvoedingshuis snel in de stad en daarbuiten verspreid. Volgens eigen zeggen hoorde Elise toen zij begin januari 1866 in Leiden was van enkele ouders die hun kinderen na de kerstvakantie terug kwamen brengen, dat de school zelfs gesloten ging worden.[44] De meeste ouders waren zeer ontstemd en stelden de directrice voor om geld op te halen om de school in stand te houden.[45] Elises antwoord was het zoveelste voorbeeld van haar retorische gaven: 'Wacht tot gij dat alles van mij hoort; ik blijf over uw kinderen waken tot ik ze u wederbreng.'[46] Dat gebeurde sneller dan menig ouderpaar had kunnen denken. Toen het bestuur afwijzend bleef tegen het ontslag van de onderwijzeressen, stuurde zij de kinderen terug naar de ouders en sloot zij op 25 januari de school. Drie dagen daarvoor had zij een uitvoerige brief geschreven aan het bestuur waarin zij een opsomming gaf van haar grieven tegenover de onderwijzeressen.[47] Avonden achtereen hadden de dames Van Vliedt Pannevis en Van Hall haar na het avondgebed openlijk en hard uitgelachen. In plaats van onderwijs te geven in vrouwelijke handwerken zat de laatstgenoemde doodleuk haar kleren te verstellen, terwijl de kinderen met bijlesboeken werden afgescheept. Juffrouw Van Hall ging zelfs zover dat zij de hulponderwijzeres meenam om boodschappen te doen. In Elises ogen een onvergeeflijke fout. Waarom zij daarover zo verontwaardigd was, is een raadsel. De Breestraat stond anno 1865-1866 toch niet echt bekend als een poel van verderf. Veel serieuzer waren de verwijten van opvoedkundige aard. De dames lieten de kinderen zinloze oefeningen doen en gaven absoluut geen les in de geest van Fröbel. Elise zag geen andere oplossing dan onmiddellijke bekrachtiging van het door haar voorgestelde ontslag. Ze besloot haar niet mis te verstane brief met de opmerking dat zij eventueel 's avonds naar Leiden wilde komen om tot een besluit te komen. Als dat niet ging, de volgende ochtend. Dan zou ze net zo lang in de stad blijven tot de knoop doorgehakt was. Het resultaat is bekend: ze kreeg haar zin niet en sloot de school.

Het einde

Er zijn na de sluiting diverse pogingen ondernomen de school te heropenen. Twee dagen nadat Elise de deuren van het pand Breestraat 80 had dichtge-

daan, stuurde ze een brief aan de heren bestuursleden die er zoals gewoonlijk niet om loog.[48] Zij eiste daarin de annulering van de algemene ledenvergadering die het bestuur op 21 februari had gepland. Er was volgens haar geen enkele reden toe. Pas wanneer alle ruzies uitgepraat waren en de school heropend, achtte zij een dergelijke bijeenkomst nodig. Verder bleef zij hameren op het ontslag van de onderwijzeressen. Ten slotte zag zij het bestuur graag ophoepelen. De heren waren al lang van plan geweest haar ten val te brengen en daar paste zij voor. Pas wanneer aan al haar wensen voldaan zou worden, wilde zij zich over haar positie beraden en de 'Verwoeste Inrichting' proberen te herstellen.

Secretaris Coninck Liefsting reageerde binnen een paar dagen op wat bezadigder toon.[49] De vergadering ging gewoon door op 21 februari. Alle narigheid berustte volgens hem op dwaling en misverstand. Het bestuur had nooit Elises handelwijze in het algemeen afgekeurd. Alleen maar sommige overijlde daden. Een oplossing moest gevonden kunnen worden. De directrice moest vooral niet denken dat het bestuur haar weg wilde hebben. Zij zelf had gedreigd met terugtrekking. En bedreiging en verwijten zijn slechte helpers, aldus de secretaris. Alleen samenwerking kon de school redden.

Omdat Elise niet reageerde, stuurde Coninck Liefsting een paar dagen later weer een brief naar Wassenaar. Dit keer van een iets scherpere maar nog altijd verzoenende toon. Hij stelde twee manieren voor om uit de impasse te komen. In de eerste plaats moesten de bevoegdheden van het bestuur duidelijker geformuleerd worden. Daarin wenste hij uitdrukkelijk vermeld te zien dat onderwijzeressen op voordracht der directrice door het bestuur zouden worden aangesteld en ontslagen. De tweede manier waarop de inrichting kon worden gered was dat het hele bestuur met alles wat daar bijkwam, aan de directrice zou worden opgedragen. Dit betekende in feite een blanco volmacht voor Elise. De secretaris vermeldde in zijn brief met nadruk dat hij zich dan aan alle verantwoordelijkheid zou onttrekken. Hij besloot zijn brief met de aansporing alles ernstig te overwegen, een vast besluit te nemen en hem dit zo spoedig mogelijk mee te delen.

Elise reageerde wel, maar op een geheel andere manier dan Coninck Liefsting en de zijnen hadden gedacht. Op 15 februari stuurde zij een brochure aan alle leden der vereniging waarin zij nog eens uitlegde dat zij in haar rechten was gekrenkt en vrijwel voortdurend tegenwerking had ondervonden

van het bestuur. Zij en zij alleen was verantwoordelijk voor de gang van zaken. Zij bepaalde hoe oud de kwekelingen moesten zijn en hoe eventueel godsdienstig onderwijs gegeven moest worden.[50]

De vergadering van 21 februari ontaardde niet in de veldslag waarop sommigen misschien hadden gehoopt. Elise las een gedeelte van haar brochure voor en voorzitter Bierens de Haan deed de hele geschiedenis van het Opvoedingshuis uit de doeken, waarbij hij niet schroomde de moeilijkheden tussen de directrice en het bestuur aan te stippen. Dat kon hij makkelijk doen omdat hij, de penningmeester en de secretaris bij aanvang van de vergadering hadden aangekondigd af te treden. Veel verder kwam men niet. Gesteund door enkele leden had Elise naar voren gebracht een nieuwe vorm van bestuur te wensen. Na een paar uur vruchteloos gediscussieer, besloot men de vergadering op te schorten tot 12 maart.[51]

Die bijeenkomst werd een volledige overwinning voor Elise. Na urenlange discussie besloot men tenslotte het hele bestuur van het Opvoedingshuis toe te vertrouwen aan de stichteres, mevrouw Van Calcar-Schiotling. Daarin zou ze worden bijgestaan door drie commissarissen van administratie om haar met hun raad te ondersteunen. Na amendering door ene D. van Weel werd hier de volgende verandering in aangebracht: 'Zij wordt bijgestaan door drie commissarissen van administratie, om gezamenlijk met haar het geldelijk beheer te voeren en verder haar met hun raad te ondersteunen.'[52]

Die drie commissarissen waren al bekend. Het trio bestond uit de Amsterdamse hervormde predikant C.S. Adama van Scheltema, A. Gildemeester, eveneens uit Amsterdam, en de Haagse predikant J.C. Perk. De eerstgenoemde was geen onbekende in het school- en vormingswezen. In 1862 gaf hij op een kamertje in de Jordaan bijbellezingen. De toeloop was zo groot dat hij weldra naar meer ruimte moest uitkijken. Door enkele welgestelde Amsterdammers daartoe in staat gesteld, kocht hij een bouwkavel in de Egelantierstraat en stichtte daar het verenigingshuis Koning Willem. Vanaf 1864 konden Amsterdammers hier terecht voor cursussen lezen en schrijven. Ook waren er naai- en breicursussen. Er was zelfs een bijkantoor van een spaarbank.[53]

In de veranderde statuten stond niet vermeld dat het nieuwe Opvoedingshuis in Wassenaar zou komen. Het huis op de Breestraat werd verkocht voor *f* 12.000.[54] Het pand Langestraat 25-27 te Wassenaar werd

Oude Rijn anno nu. Een overblijfsel van Fröbels invloed.

verworven voor *f* 3.000, waarbij nog ongeveer *f* 2.600 aan verbouwings- en reparatiekosten kwamen.[55] Daar heeft Elise van Calcar-Schiotling tot maart 1873 op haar eigen wijze de scepter gezwaaid; daarna deed zij de leiding over aan A. Visscher. In oktober van dat jaar werd de inrichting opgeheven. Ook nu weer speelden de financiën daarbij een rol.[56] Een jaar later verhuisde zij met haar man, die in oktober van datzelfde jaar zijn ambt als burgemeester van Wassenaar neergelegd had, naar Den Haag, Willemstraat 38, waar zij in 1904 is overleden.

De geest van de door Elise opgeroepen Fröbel leefde in Leiden echter voort in de Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen, van Louise Hardenberg en Wybrandus Haanstra. Hieraan was een bewaarschool verbonden voor kinderen uit de gegoede stand. Louise Hardenberg werd aangezocht als directrice 'om het Fröbel- en Calcarzaad voort te kweken'.[57] Zij deed dit samen

met de onderwijzer en latere directeur W. Haanstra. Deze Kweekschool kreeg internationale faam en toen Hardenberg op 54-jarige leeftijd overleed in 1898 kreeg zij twee jaar later een gedenksteen op het kerkhof te Westerveld bij Velsen.[58]

Conclusie

Hierboven is al gezegd dat het moeilijk uit te maken is waarom het interessante experiment van het Nederlandsch Opvoedingshuis is mislukt. Wanneer men even voorbijgaat aan het onverstandige besluit van het bestuur om op een veel te smalle financiële basis te beginnen aan de inrichting, blijft de persoon van de directrice over. Er viel met deze hoogstaande, zeer gedreven, idealistische, maar onevenwichtige vrouw nauwelijks samen te werken. Zij was iemand van uitersten, de ene dag in de zevende hemel, de andere diep in de put, en kon eenvoudig niet begrijpen dat kalmte en bedaardheid soms betere resultaten opleveren dan onbezonnen en overijlde daden. Ook het rusteloze zoeken naar vaste waarheden is kenmerkend voor de romantica die zij in diepste wezen was. De laatste jaren van haar leven meende zij die te kunnen vinden in het spiritisme. Of zij aan het eind van haar lange, arbeidzame en belangrijke leven daarin de waarheid heeft gevonden, valt helaas niet na te gaan.

Noten

1 Geciteerd in: W.H. Posthumus-van der Goot (red.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948) 95.
2 *Wat is nodig* (Amsterdam 1864).
3 Amsterdam, 1871. Geciteerd wordt uit de fotomechanische herdruk (z.p. z.j.) 169.
4 Jacqueline Berns en Marja Grever, lemma 'Fleischhakker, E.C.F.', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, Deel IV (Amsterdam 1990) 45-48; zie ook de necrologie door Johanna A. Wolters, 'Levensbericht van Mevr. Elise van Calcar' in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1905*, 121-154.
5 J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling* (Haarlem 1924) 406.
6 Ibid., 407.
7 Ibid.
8 Ibid.
9 Ibid., 408.
10 Ibid., 409.
11 Brief van J. Schotel aan mevrouw E. van Calcar, 24-3-1865. Geciteerd in Sikemeier, 409.
12 Sikemeier, 411.
13 Regionaal Archief Leiden (verder: RAL), Archief Nederlandsch Opvoedingshuis, inv.nr. 9.
14 Deze worden uitvoerig weergegeven in R. Reinsma, *Scholen en Schoolmeesters onder Willem I en Willem II.* (Den Haag z.j. [ong. 1966]).
15 Reinsma, 24.
16 RAL, Archief Opvoedingshuis inv.nr. 2. *Verslag van de handelingen van de leden der Vereeniging Het Nederlandsch Opvoedingshuis*, 21-2-1866, 5. Zie ook: *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 116.
17 Ibid.
18 RAL, Bibliotheek Leiden en Omstreken, cat.nr. 50456.
19 Leiden, 1802.

20 Sikemeier, 415.
21 RAL, Archief Opvoedingshuis, inv.nr. 3. Correspondentie volgnr. 1.
22 Jacobus Johannes de Kanter (1802-1869) was makelaar te Middelburg, *Nederland's Patriciaat* 57 (1971) 275.
23 Sikemeier, 418.
24 Ibid., 420.
25 RAL, Bibliotheek Leiden en Omstreken, cat.nr. 5155, 17 e.v.
26 Ten rechte *f* 1.326,52. Waar de fout zit, is niet nader nagespeurd.
27 Sikemeier, 424 e.v.
28 Ibid., 426.
29 RAL, Archief Opvoedingshuis, inv.nr. 5. Lijst van uitgaven en inkomsten.
30 RAL, Archief Opvoedingshuis, inv.nr. 4. Brief van D. Bierens de Haan aan de penningmeester, 24 juli 1865.
31 RAL, Archief Opvoedingshuis, inv.nr. 9. Niet-ondertekende brief aan mevrouw Van Calcar, Middelburg, 21-7-1865.
32 Sikemeier, 422.
33 L. van Hal, *Elise van Calcar. Opvoedkundige en emancipatorische ideeën van een negentiende-eeuwse pedagoge.* Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden (2003). Aangehaald in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse Stad* deel 3 (Leiden 2004) 196.
34 RAL, Archief Opvoedingshuis inv.nr. 4.
35 *Nederlands oudste kweekschool voor voorbereidend onderwijs te Leiden.* z.p. z.j. (1948), 6, noot 5.
36 Sikemeier, 417.
37 Ibid., 416.
38 RAL, Archief Opvoedingshuis inv.nr. 2, notulen.
39 Ibid., inv.nr. 3, brief van E. van Calcar aan Coninck Liefsting, 2-8-1865.
40 Ibid.
41 Ibid., notulen 16-6-1865.
42 Ibid., inv.nr. 2, Verslag van de handelingen, 12.
43 Ibid., inv.nr. 4, correspondentie 1, volgnr. 57.
44 Sikemeier, 422-423.
45 Ibid.
46 Ibid.
47 RAL, Archief Opvoedingshuis, inv.nr. 3. Correspondentie 2, volgnr. 18.
48 Ibid., volgnr. 19.
49 Ibid., volgnr. 19.
50 Sikemeier, 429-435.
51 Ibid., 456.
52 RAL, Archief Opvoedingshuis, inv.nr. 2.
53 A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*

(Amsterdam 2010) 389.

54 Sikemeier, 425.

55 Ibid.

56 Ibid., 454-455.

57 *Leidsch Dagblad* 19-11-1896. Ook Louise Hardenberg gaf – net als Elise van Calcar – kinderboekjes uit zoals: *Sint-Nicolaas en de poppenkast. 'Mooie' vertellingen, versjes en toneelstukjes.*

58 *Leidsch Dagblad* 15-7-1898 en 23-4-1900. Een van de leerlingen op deze school was Margreet Zelle, beter bekend als Mata Hari, de 'oosterse' danseres, geboren in Leeuwarden, die in 1917 in Frankrijk als spionne ter dood werd veroordeeld. Zij schijnt echter niet op de leerlingenlijst van de school te staan, wel in het bevolkingsregister (*Leidsche Courant* 10-10-1981).

Aletta Kaiser ca. 1881. (Foto uit: G.L. de Haas-Lorentz (ed.), *H.A. Lorentz)*

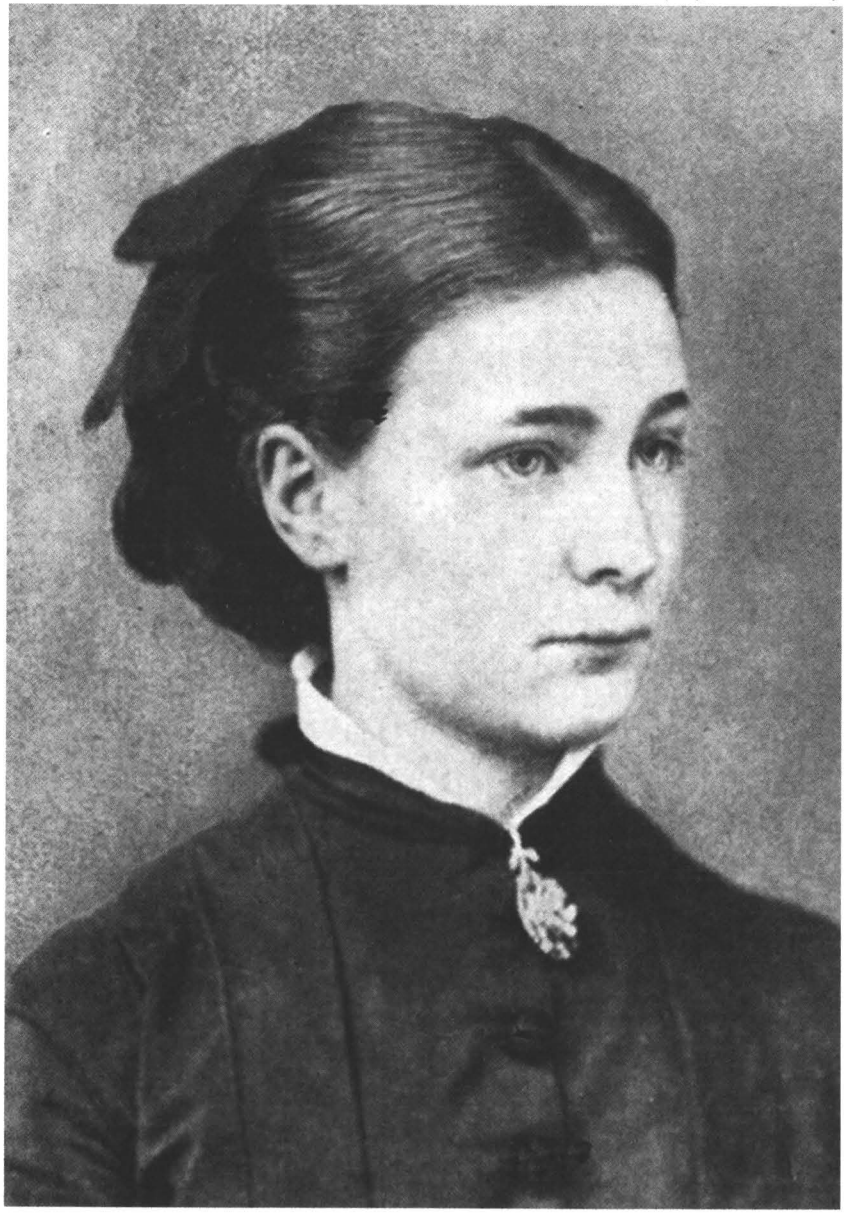

AGNES VAN STEEN

'vol moed en blakende van ijver'

ALETTA LORENTZ-KAISER EN DE VROUWENBEWEGING IN LEIDEN (1881-1912)

Inleiding

Bij mijn onderzoek naar de vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden maakte ik kennis met vele interessante vrouwen, die nog niet eerder een plaats in de geschiedschrijving van Leiden hadden gekregen.[1] Een van deze vrouwen was Aletta Lorentz-Kaiser, van wie ik wel meer wilde weten, vooral omdat zij op meer terreinen actief bleek dan alleen op het gebied van het vrouwenkiesrecht. Dit vrouwenkiesrecht was namelijk niet het enige strijdpunt van de vrouwenbeweging in haar tijd, het ging ook om betaalde arbeid voor vrouwen uit de hogere kringen, om meer onderwijs voor meisjes, om een opheffing van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap, en meer.

Op mijn zoektocht naar Aletta belandde ik in het Noord-Hollands Archief in Haarlem, waar het 'wetenschapsarchief' van haar man, de wereldberoemde hoogleraar natuurkunde en Nobelprijswinnaar Hendrik Antoon Lorentz wordt bewaard. Dit archief bevat wel foto's en documenten over het echtpaar, zoals over hun verloving en trouwen – het stel trouwde in 1881 – en over hun kinderen, maar niets over Aletta's eigen activiteiten. Zelfs in de biografie die dochter Geertruida Luberta (Berta) over haar vader schreef, meldt zij wel iets over haar jeugd en het gezinsleven en over het sociale gevoel van haar ouders, maar niets over haar moeders inzet voor de vrouwenemancipatie. In de vele andere publicaties over het leven en werk van Lorentz krijgen Aletta's verdiensten hooguit een enkel zinnetje, zoals in het artikel van de natuurkundige dr. A.D. Fokker, die het stel heeft gekend: 'Aletta was een ingetogen vrouw, ietwat streng misschien in haar opvattingen. De opkomende stroming voor de emancipatie van de vrouw vond in haar een overtuigde voorstandster en verdedigster.'[2] Zij is verder in de bronnen alleen terug te vinden in een afgeleide identiteit, dus als de vrouw van Lorentz, als de nicht van de eveneens beroem-

de sterrenkundige Frederik Kaiser – via zijn zoon heeft het latere echtpaar elkaar leren kennen –, als de dochter van de latere directeur van het Rijksmuseum en ontwerper van de eerste postzegel Jan Willem Kaiser en als moeder van Berta, de oudste dochter, die als natuurkundige in het voetspoor van haar vader treedt.

Het is maar goed dat Lizzy van Dorp een uitgebreid archief heeft nagelaten zodat we Aletta Lorentz-Kaiser meer recht kunnen doen.[3] Van Dorp, de eerste vrouw die rechten ging studeren – in Leiden – haalde Aletta in 1900 de vrouwenkiesrechtbeweging binnen.[4] Niet lang daarna verhuisde Van Dorp naar Den Haag, maar de twee onderhielden contact via brieven. Deze brieven van Aletta hebben vooral betrekking op organisatorische zaken rond de kiesrechtstrijd, maar terloops komen ook wat andere zaken aan de orde, zoals de 'Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden'.

Bij dit archief van Van Dorp is een geweldige tweede (aanvullende) bron gekomen, niet alleen om Aletta en haar activiteiten beter in beeld te krijgen, maar ook de vrouwenbeweging en alle andere vrouwen die daarin op de voorgrond traden. Deze bron is het digitaal krantenarchief van het Regionaal Archief Leiden, waarin op naam of organisatie gezocht kan worden. Uit deze bron blijkt dat de vrouwenbeweging uit deze tijd, die we achteraf de eerste feministische golf zijn gaan noemen, een belangrijke rol speelde in de maatschappelijke discussie.[5] Ieder initiatief op het gebied van de vrouwenemancipatie in Leiden kon rekenen op ruime aandacht. Daarbij zal geholpen hebben dat het initiatief vaak uitging van vrouwen uit de hogere kringen. De Leidse vrouwenbeweging werd voor een belangrijk deel gedragen door de vrouwen uit kringen van hoger geschoolden, hoogleraren en fabrikanten, tevens vaak politici, veelal van progressief liberale snit. Dit wordt ook wel de 'burgerlijke' vrouwenbeweging genoemd, ter onderscheiding van de emancipatoire activiteiten van de vrouwenclubs van de SDAP, de socialistische vrouwenbeweging.[6] Die laat ik hier buiten beschouwing, al moet gezegd dat ook in deze beweging vrouwen uit hogere kringen opereerden alleen deden zij dit vanuit een bepaalde partij-ideologie.[7] De burgerlijke vrouwenbeweging was niet partijgebonden.

De burgerlijke vrouwen – zeker de getrouwden – hoefden doorgaans niet in hun eigen onderhoud te voorzien en beschikten over personeel. Dit gaf hen de tijd om emancipatieactiviteiten te ontplooien en geld om activiteiten

te ondersteunen. Hun initiatieven gingen verder dan de traditionele liefdadigheid, al of niet uit christenplicht, vanouds een belangrijke taak van vrouwen uit de betere kringen. Liefdadigheidswerk lenigde doorgaans de nood waar nodig, zonder naar een verandering te streven. De vrouwenbeweging daarentegen bestond uit organisaties die een structurele verbetering wilden bewerkstelligen in de positie van vrouwen, vaak door invoering van nieuwe wetten of wijziging in de bestaande wetgeving. Zij richtte zich dus op de politiek, al konden de vrouwen daar zelf zonder kiesrecht nog niet aan deelnemen. De steun van mannen was daarom onontbeerlijk.

Dit artikel wil niet alleen meer licht werpen op Aletta Lorentz-Kaiser en haar activiteiten, maar wil ook een completer beeld schetsen van de burgerlijke vrouwenbeweging zoals die zich manifesteerde in de periode dat zij in Leiden woonde, van 1881 tot 1912. Daarmee is het een aanvulling op eerdere artikelen die ik schreef over de vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden en over de 'vrouwenstudie' aan de Leidse universiteit.[8] De eerste vrouwenorganisatie die in Leiden tot de vrouwenbeweging gerekend kan worden, is 'Tesselschade'. Voordat deze en een aantal andere vrouwenorganisaties in Leiden aan bod komen, eerst iets over de betrokkenheid van Aletta Lorentz-Kaiser bij Leidse moeders en kinderen.

Vereeniging tot verzorging van kleine kinderen

Aletta Catharina Kaiser is geboren in 1858 in Amsterdam.[9] Haar vader is Jan Willem Kaiser, haar moeder Johanna Buisman. Het gezin telt acht kinderen. Aletta is de jongste dochter. Zij trouwt op 15 juli 1881 in Amsterdam met Hendrik Lorentz en het paar gaat in Leiden wonen, eerst aan de Hooigracht nummer 60, vanaf 1886 aan Hooigracht 48. Hier is een gevelsteen aangebracht met de naam Lorentz. In 1885 toont Aletta al haar eerste maatschappelijke betrokkenheid. Zij wordt benaderd door de textielfabrikant C.H. Krantz – die later het Volksbad sticht aan de Oude Singel – en zijn echtgenote E.M.H. Krantz-van Dijk. Dit echtpaar zoekt steun voor hun initiatief om een kinderbewaarplaats te openen voor de kinderen van werkende vrouwen, zoals in hun eigen fabriek. De bewaarplaats, ook wel crèche genoemd, is bedoeld voor kinderen van zes weken tot drie jaar. Het echtpaar Krantz vindt gehoor bij het echtpaar Lorentz en Aletta treedt onmiddellijk toe tot

het bestuur als secretaris van de nieuwe 'Vereeniging tot verzorging van kleine kinderen'. Zij staat als zodanig ook in de adresboekjes van Leiden vermeld. Voorzitter van de 'Vereeniging' wordt Suzanne Librecht Lezwijn-Nierstrasz.[10] Zij is de tweede echtgenote van mr. P.C. Librecht Lezwijn. Hij had zitting in het bestuur van Elise van Calcars Opvoedingshuis.[11] Dit Opvoedingshuis was opgericht na twee lezingen die Van Calcar in 1865 in Leiden had gehouden om de ideeën van de Duitse pedagoog Friedrich Fröbel te propageren. Hij wilde de kinderen opvoeden door ze eigen activiteiten te laten ontwikkelen. Kinderen moesten op een bewaarschool dus niet alleen 'bewaard' worden, maar moesten bezig zijn met werkjes zoals het matjes vlechten.[12]

Waarschijnlijk is ook de 'Vereeniging tot Verzorging van kleine kinderen' geïnspireerd door de fröbelmethode, gelet op het doel van de crèche, al zijn deze kinderen – onder de drie jaar – nog wel wat jong. De crèche wil namelijk aandacht besteden aan ontwikkelend spel en doelmatige opvoeding, iets wat kinderen op andere bewaarplaatsen zouden ontberen. De crèche is bedoeld voor kinderen van werkende of zieke moeders, die nu vaak aan de zorg van oudere zusjes of broertjes worden overgelaten, of aan familieleden die ook niet al te ruim behuisd zijn. Zij moet daarom een veilige en frisse omgeving bieden en zorgen voor goede voeding en kleding. Ook is er aandacht voor de gezondheid van de kinderen; er is geneeskundig toezicht en zo nodig kan medische hulp worden ingeroepen. De dames in het bestuur van de 'Vereeniging' die de crèche beheren, worden daartoe bijgestaan door de arts dr. A. Nijkamp. Daarnaast krijgen zij bijstand van een financieel adviseur, de heer H.F.C. Gerlings. Het geld voor de crèche komt van leden van de vereniging en donateurs en af en toe uit een andere bron. Zo is er op 5 februari 1886 een benefietvoorstelling door studenten in de Schouwburg die netto *f* 390,87 opbrengt voor de 'Vereeniging'. De crèche wil echter meer zijn dan een instelling van liefdadigheid. Daarom zal van de ouders een kleine bijdrage worden gevraagd van *f* 0,10.

Eerst gaat de 'Vereeniging' op zoek naar een ruimte, die bij voorkeur in een dichtbevolkte wijk in Leiden is gelegen. Ze vindt deze in de Lange Scheistraat 5. Het is een gebouw met 'luchtige' vertrekken en een grote tuin. Boven de kindervertrekken gaat de eerste directrice van de bewaarplaats wonen, Hendrika Gilbert.[13] Op 11 november 1885 opent de crèche haar deuren; een feestelijke gelegenheid. De crèche is een dusdanig succes dat na een

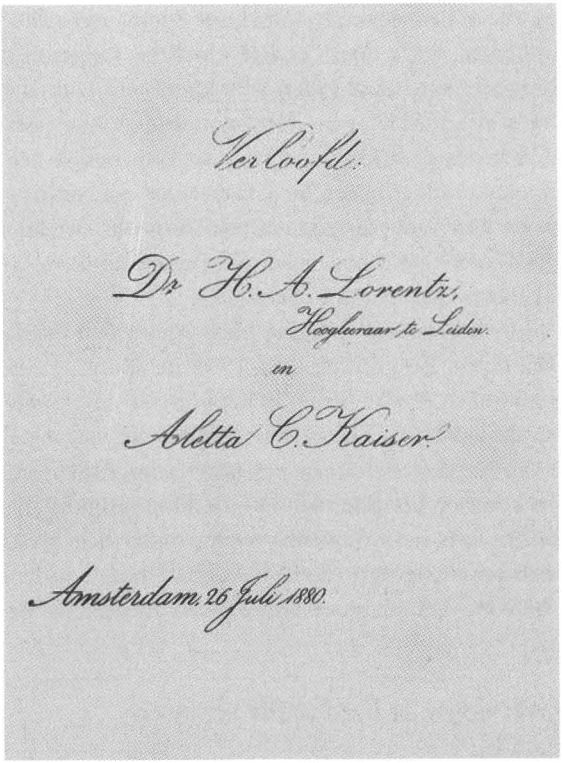
Verloofd:

Dr H. A. Lorentz,
Hoogleraar te Leiden.
en
Aletta C. Kaiser.

Amsterdam, 26 Juli 1880.

Verloofd! (Collectie Noord-Hollands Archief Haarlem, archief H.A. Lorentz, inv.nr. 652)

aantal jaren naar een grotere ruimte moet worden gezocht. Die wordt in 1899 gevonden in het pand Langebrug 87. Een reden voor de nodige uitbreiding is dat er vaak broertjes en zusjes van de kleintjes meekomen voor of na schooltijd of tussendoor. De maximumleeftijd van de kinderen wordt daarom verhoogd. In dit nieuwe gebouw komt ook een 'fröbelruimte'.[14]

Aletta Lorentz-Kaiser maakt deze verhuizing niet mee. Zij neemt in 1893 afscheid van het bestuur. Vlak na de opening van de crèche is zij bevallen van haar eerste dochter Geertruida Luberta, in 1889 van haar tweede, Johanna Wilhelmina. In het jaar dat zij uit het bestuur van de crèche vertrekt, bevalt Aletta van een zoon, die echter binnen een jaar overlijdt. In 1895 komt nog een zoon ter wereld, Rudolf. Ook deze tweede zoon is ziekelijk en heeft de nodige extra zorg nodig, maar hij blijft wel in leven.

Juist in de tijd dat zij rouwt om haar eerste zoontje heeft Aletta geen afleiding in andere werkzaamheden, zoals haar oudste dochter Geertruida Luberta opmerkt in de biografie van haar vader. Dit klopt wel voor dit moment, maar het lijkt daarin net alsof haar moeder nooit andere interesses had dan man en kinderen, al meldt de dochter nog wel dat haar ouders een arm gezin hielpen. Haar moeder maakte flessen melk klaar voor een tweeling die zo in leven kon blijven en haar vader zorgde dat een zoon uit hetzelfde gezin metselaar kon worden.[15] Over haar moeders betrokkenheid bij de vrouwenbeweging – vanaf 1900 – rept Geertruida Luberta niet.

Naast haar activiteiten voor de vrouwenbeweging blijft Aletta zich overigens inzetten voor Leidse kinderen. Zo geeft zij eind 1904 de aanzet tot de oprichting van een volksspeeltuin en neemt zitting in het bestuur van de vereniging die deze oprichting tot doel heeft. De volksspeeltuin moet toegankelijk zijn voor de leerlingen van de scholen voor on- en minvermogenden van alle gezindten. De speeltuin komt op het Raamland bij de Hoge Rijndijk.[16]

Voor we Aletta's activiteiten voor de vrouwenbeweging nader belichten, eerst iets over de eerste vrouwenvereniging in Leiden, 'Tesselschade', en het uitgebreidere arbeids- en onderwijsterrein voor vrouwen en meisjes uit de betere kringen.

Betaalde arbeid voor onvermogende beschaafde vrouwen

Voor vrouwen uit de 'beschaafde' stand – of zij nu getrouwd zijn of niet – is rond 1850 betaalde arbeid taboe. Ook als de familie verarmd is, wordt het als een schande gezien als een vrouw zou gaan werken. De stand – de schijn – moet worden opgehouden. Dit is vooral ongunstig voor vrouwen die ongetrouwd blijven en nu hun hand moeten ophouden bij mannelijke familieleden. In haar roman *De opstandigen* uit 1925 schetst Jo van Ammers-Küller de afhankelijke situatie van deze vrouwen, waartegen ze langzamerhand in verzet komen.[17] De roman speelt zich af in Leiden en beslaat drie perioden: de jaren veertig en zeventig in de negentiende eeuw en de jaren twintig in de twintigste eeuw. Die derde periode laat ik hier buiten beschouwing, omdat die buiten het tijdsbestek van dit artikel valt. Van Ammers-Küller beschrijft de situatie van de vrouwen aan de hand van de verwikkelingen in het fictieve Leidse textielgeslacht Coornvelt.

Voorkant
De Opstandigen.

In de jaren veertig is de in Parijs opgegroeide en vrijgevochten Miebetje Sylvain na het overlijden van haar moeder – haar vader was al dood – onder de voogdij van haar Leidse oom Coornvelt gekomen. Zij wordt opgenomen in diens gezin, maar ontvlucht dit op het moment dat zij te strikt aan banden wordt gelegd. Zij wil zelf de kost verdienen, maar zelfs het beroep van gouvernante wordt door haar oom rond 1840 als ongepast gezien.

In de jaren zeventig keert Miebetje naar Leiden terug en verstoort daar een lezing van Nicolaas Beets in het Nutsgebouw – het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan het Steenschuur – in die zin dat zij na zijn anti-vrouwenemancipatiebetoog een kritische kanttekening durft te plaatsen. Dit was niet gebruikelijk na een lezing, en zeker niet door een

Boven: *Leidsche Courant* 24-11-1873.
Onder: *Leidsche Courant* 30-6-1874

TESSELSCHADE.

De Ondergeteekenden maken bekend dat zij voornemens zijn op Maandag 24 November, ten huize van Mejufvrouw VAN NIEUWENHOVE, Breêstraat bij het Gangetje, een **Depôt** te openen, van de door deze Vereeniging gemaakte **GOEDEREN**, bestaande in:

Kinderen- en Damesgoed, Kragen, Mouwen, Strikken, Boezelaars, Ménagères, Wollen Goederen, Kant-, Brei- en Haakwerk, verschillende Luxe-Artikelen, bijzonder geschikt voor het St. NICOLAASFEEST, enz. enz.

De Depôt-Commissie,
M. E. KAISER — FABIUS.
E. DE FREMERY — HERCKENRATH.
L. J. LEEMBRUGGEN — MODDERMAN.

DAMES,

bedreven in vrouwelijke handwerken, voornamelijk in het **naaien** en **breien**, kunnen werk bekomen van de Vereeniging **TESSELSCHADE** en zich daartoe aanmelden bij de Dames:

M. C. KAISER, Fabius, Hoogewoerd.
E. KRANTZ, Noordeyn, Oude Vest.
A. DE FREMERY, Herckenrath, Oude Vest.
W. DE GOEJE, Leembruggen, Rapenburg.
A. R. M. KAISER, Steenschuur.

vrouw. In de roman komt het betoog van predikant Beets erop neer dat vrouwen bestemd zijn voor het huwelijk. Maar ook vrouwen die die bestemming missen, dus ongehuwd blijven, moeten in financiële afhankelijkheid gedijen.[18]

Miebetje is het daar nog steeds niet mee eens en is een zelfstandige journaliste geworden. Zij is daarmee een voorbeeld voor meisjes die ook zelfstandig willen zijn, al kunnen deze nog steeds op veel weerstand rekenen. Zij heeft ook een eigen blad opgericht: *Onze Roeping*. De schrijfster Van Ammers-Küller refereert hiermee aan de realiteit, waarin de feministe van het eerste uur, Betsy Perk, een eigen blad met dezelfde naam uitgeeft om haar ideeën te verkondigen. Die ideeën behelzen onder meer dat vrouwen uit de betere kringen wél in hun eigen onderhoud moeten kunnen voorzien. Daartoe richt

zij in 1871 vanuit Delft de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereeniging 'Arbeid Adelt' op.[19]

'Arbeid Adelt' streeft naar verbetering van het lot van de onvermogende vrouw uit de beschaafde stand, door aanmoediging en bevordering van haar kunst- en arbeidszin. De vrouwen – die werksters worden genoemd – leveren borduur-, brei, naai- en haakwerk, dat door 'Arbeid Adelt' wordt verkocht. Met de keus voor de leus 'Arbeid Adelt' geeft Betsy Perk aan dat vrouwen trots moeten zijn op hun werk, zich daarvoor niet hoeven te schamen en dat zij daarom hun werk niet anoniem moeten leveren. Dit gaat velen echter te ver en nog geen jaar na oprichting van 'Arbeid Adelt' stapt een deel van de leden op – onder aanvoering van de Amsterdamse jonkvrouw Jeltje de Bosch Kemper – en vormen een nieuwe vereniging met hetzelfde doel. Dit is de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereeniging 'Tesselschade'. Net als bij 'Arbeid Adelt' wordt de anonimiteit hier een punt van discussie. Het wordt uiteindelijk bij beide verenigingen overgelaten aan de afdelingsbesturen zelf.

Aanvankelijk is het handwerk van de werksters niet altijd van goede kwaliteit. Dit verbetert door aan de vrouwen onderwijs in deze vorm van 'kunstnijverheid' te geven, een gezamenlijke aangelegenheid van 'Arbeid Adelt' en 'Tesselschade'. Aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid in Amsterdam komt in 1883 de eerste lerares; nota bene uit Oostenrijk. In 1886 behalen de eerste drie leerlingen hun diploma.

Vrouwen uit het Koninklijk Huis treden op als beschermvrouwe van de beide verenigingen. Voor 'Tesselschade' is dit eerst 'prinses Hendrik', dat is Maria van Pruisen, die later wordt opgevolgd door koningin Emma, weer later door Emma en koningin Wilhelmina samen.[20] Zij steunen de verenigingen actief door bijvoorbeeld het aankopen van handwerk op een van de jaarlijkse bazaars – een soort markt – of, zoals in 1913, door het bestellen van poppenkleertjes voor de poppen van het prinsesje Juliana. In 1915, tijdens de oorlog, koopt het koningshuis een grote voorraad wol, waarvan het soldatensokken wil laten breien door werkzoekende vrouwen en meisjes, aangezocht via 'Arbeid Adelt' of 'Tesselschade'.[21]

'Tesselschade' in Leiden

Van 'Arbeid Adelt' komt geen afdeling in Leiden, van 'Tesselschade' wel, in mei 1873. Vanaf 1875 zijn de jaarverslagen van deze vereniging opgenomen

in de Gemeenteverslagen van Leiden. Hieruit blijkt dat in 1875 het aantal werksters 21 is, het jaar erop 24 en dat het daarna niet meer boven de twintig komt. Het aantal betalende verenigingsleden overschrijdt binnen enkele jaren de 150. Het bestuur in Leiden, dat alles regelt, bestaat uit vijf vrouwen. In 1874 zit hierin zowel de nicht van Aletta Lorentz-Kaiser, Aletta Rebecca Maria, dochter van de sterrenkundige Frederik Kaiser, als de vrouw van haar neef Pieter Jan, Maria Cornelia Fabius.[22] De voorzitters zijn achtereenvolgens de dames A. de Fremery-Herckenrath, dan M. van der Kaaij-Biskanter en C.G.J. de Goeje-Brillenburg, en vervolgens tot haar overlijden in 1929 Marie Kluijver-Honigh.[23] Ook de Leidse afdeling van 'Tesselschade' koopt het werk van de handwerksters en tracht dit vervolgens te verkopen door middel van advertenties, een depot met etalage of een bestelhuis en het houden van een bazaar.

Het depot is in november 1873 geopend en in de etalage wordt het handwerk tentoongesteld. Deze etalage bevindt zich veelal in de voorkamer van het huis van de depothoudster, een weduwe of ongetrouwde vrouw, zoals eerst aan de Breestraat 154, vervolgens op nummer 137, dan op de hoek van de Langebrug en Diefsteeg en later aan het Steenschuur 1. Een belangrijk verkoopartikel vormt het ondergoed, zowel voor kinderen als volwassenen en speciaal voor dienstboden, als aparte categorie, zo blijkt uit de advertenties. Jaarlijks adverteert de vereniging ook met 'een ruime voorraad handwerk', waaronder ook reistassen en knikkerzakjes, 'geschikt als St.-Nicolaascadeaux'.

Begin twintigste eeuw wordt het depot opgeheven en komt er een bestelhuis voor in de plaats in Breestraat 110. Nu wordt alleen nog gemaakt wat besteld is, zodat de vereniging niet met een onverkochte voorraad blijft zitten, al probeerde ze de onverkochte handwerkproducten soms op creatieve wijze – bijvoorbeeld door middel van een loterij – alsnog te slijten.

In 1889 wordt door het hoofdbestuur van 'Tesselschade' Leiden aangewezen als de plaats om een bazaar te organiseren. Deze is te bezoeken op 5 en 6 november in de Nutszaal aan het Steenschuur.

De vrouwenorganisatie beperkt zich niet tot het laten vervaardigen en verkopen van het handwerk van de vrouwen, maar biedt ook een opleiding in een beroep, dat voor vrouwen in deze kringen acceptabel is. Samen met andere afdelingen bekostigt Leiden af en toe een opleiding, zoals in 1889 voor een

St.-Nicolaas-Étalage

op het Depot van Tesselschade No. 137,

BREESTRAAT.

Voorhanden een ruime keus van genaaid en gebreid Ondergoed, Kindergoed, waaronder Wollen Jurken, Rokjes, enz. Antimacassars, Kleedjes met Cremelwol bewerkt, Reis- en Werktasschen, Toilet- en Haarspelden, Kussens, Nachtzakken, Quartetspelen, Knikkerzakjes en vele andere grootere en kleinere artikelen; ook Onderkleederen voor Dienstboden, als: Hemden, Borstrokken, Broeken. Tevens is er opruiming van artikelen tegen zeer verminderde prijzen. Bestellingen op Naai-, Brei-, Borduur-, Haak- en andere Handwerken worden op het Depot aangenomen en zoo spoedig mogelijk uitgevoerd.

Leidsch Dagblad 21-11-1882.

Algemeene Bazaar van de Ned. Vrouwen-Vereeniging TESSELSCHADE.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

De Bazaar zal worden gehouden te *Leiden* in het **Nutsgebouw, Steenschuur 91,**

Dinsdag 5 November,

's namiddags van 1 tot 5 uren; 's avonds van 7 tot 10 uren.

Woensdag 6 November,

van 's voormiddags 10 tot 's namiddags 5 uren.

Het Bestuur noodigt alle belangstellenden dringend uit dezen Bazaar met een bezoek te vereeren.

LEIDEN, November 1889.

Het Bestuur van de afd. *Leiden*:

Mevr. v. D. KAAY—BISKANTER, Pres.
Mevr. KROON—DE KONING, Penningm.
Mevr. DRIESSEN—DE FREMERY.
Mevr. FOCKEMA ANDREAE—LUNSINGH TONCKENS.
Mevr. DE GOEJE—BRILLENBURG.
Mej. A. SCHOLTEN, Secret.

Leidsch Dagblad 2-11-1889.

meisje dat bewaarschoolhouderes wil worden of in 1893 voor een meisje dat een akte in plant- en dierkunde wil halen.[24] 'Tesselschade' levert ook een financiële bijdrage aan de opleiding van meisjes tot kinderjuffrouw, een opleiding die zeer populair wordt. Om vrouwen vervolgens aan werk te helpen richt 'Tesselschade' een Bureau voor Arbeidsbemiddeling op, dat naast kinderjuffrouwen bijvoorbeeld ook bloemistes en assistentes in de huishouding probeert te plaatsen. Naast dit Bureau komt een Bureau Voorlichting om informatie over geschikte beroepen te verstrekken. Het loopt niet storm. In het jaarverslag over 1896 wordt gemeld dat van het Voorlichtingsbureau weinig gebruik is gemaakt en van het Bemiddelingsbureau geen enkel. Directrice van het Voorlichtings- en Bemiddelingsbureau is mejuffrouw A.C.W. Scholten. Zij is in 1900 naast directrice van deze bureaus al 25 jaar secretaris van 'Tesselschade', dus vrijwel vanaf het begin. Zij zal dit nog min-

stens 25 jaar blijven. De voorzitter rond 1900 is Marie Kluijver-Honigh, die net als haar voorgangster Van der Kaaij-Biskanter plaatsneemt in het landelijk bestuur van 'Tesselschade'.

Marie Kluijver-Honigh is de echtgenote van de hoogleraar wiskunde Jan Cornelis Kluijver. Als in 1900 in Leiden de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' wordt opgericht, komt Kluijver-Honingh in het bestuur. Zij doet dit wel op persoonlijke titel, niet namens 'Tesselschade', want die vereniging wil neutraal blijven in politieke kwesties. Al richt 'Tesselschade' zich niet op de politiek en blijft het handwerk toch een beetje in de sfeer van liefdadigheid hangen, desondanks hebben 'Tesselschade' en 'Arbeid Adelt' ertoe bijgedragen dat vrouwen door hun handwerk op eigen benen kunnen staan en misschien ook wel bijgedragen aan het langzamerhand verdwijnen van het taboe op arbeid door 'beschaafde vrouwen', mits ongetrouwd. Dit is mede mogelijk doordat er een nieuwe generatie aantreedt en er steeds meer 'respectabele' vrouwenberoepen bijkomen.[25] Een balans wordt opgemaakt op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in Den Haag, waar behalve over vrouwenarbeid ook wordt gesproken over onderwijs, maatschappelijk werk en zedelijkheid.

Beschaafde banen en middelbaar en hoger onderwijs voor meisjes in Leiden

De stand van zaken op het gebied van vrouwenarbeid wordt duidelijk op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898. Deze gaat niet alleen over de arbeid en arbeidsomstandigheden van vrouwen in de fabrieken, in de huisindustrie of als dienstbode in het huishouden. Zij richt zich ook op nieuwe beroepsmogelijkheden en wil bovenal benadrukken dat een vakopleiding voor meisjes van essentieel belang is, of ze nu trouwen of niet. In het tentoonstellingsblad wordt een lijst afgedrukt met aanbevolen werkkringen voor jonge vrouwen. Deze lopen uiteen van bijenhoudster tot elektricien, tandheelkundige of arbeidsinspectrice, hotelhoudster of werk bij de posterijen, drukkerijen of op kantoor. Ook uit Leiden staan vrouwen op de lijst, waar informatie ingewonnen kan worden voor specifieke beroepen. Dit zijn Marie Sparnaay, lerares aan de Fabrieksschool te Leiden, die informatie kan geven over de betrekking: opzichteres of directrice in fabrieken en werkplaatsen, en

Emilie Knappert, die meer weet over de betrekking van godsdienstonderwijzeres; dat was zij immers zelf geweest. Knappert als vice-presidente van de Algemeene Congres-commissie – die de lezingen organiseert – zet zich ook in voor het zaaltje Maatschappelijk werk en trekt de bekende maatschappelijk werkster Hélène Mercier over de streep, die de tentoonstelling overigens aanvankelijk 'een onbekookt dwaas plan' noemde.[26] Knappert heeft zich in Leiden al toegelegd op maatschappelijk werk, waardoor zij als geschikte kandidaat wordt gezien om in 1899 de eerste directrice te worden van het Leidse Volkshuis.

Leiden kent rond 1900 inmiddels talloze directrices, die doorgaans leiding geven aan vrouwelijk personeel werkzaam op het gebied van de zorg voor kinderen zoals op de bewaarscholen – na een opleiding aan de Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen – of de ziekenzorg, die langzamerhand professioneler wordt, of het meisjesonderwijs.[27] Voor een opleiding tot onderwijzeres in het lager onderwijs is er de Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen. Vanaf 1881 kunnen vrouwen ook les gaan geven op de Hogere Burgerschool (HBS) voor meisjes – de eerste middelbare schoolopleiding voor meisjes in Leiden.[28] Deze school kent bij voorkeur vrouwelijke docenten en heeft natuurlijk een vrouwelijke directeur. De eerste is Mathilda Engelmann.[29] Naast haar leidinggevende taak geeft zij les in het vak Duits. De andere docentes hebben veelal onderwijsakten gehaald aan de universiteit, of hebben een hele studie voltooid. Een enkeling is zelfs gepromoveerd. Maar gepromoveerd of niet, als een docente trouwt is het doorgaans gedaan met haar loopbaan en vraagt zij ontslag.

De meisjes-HBS is geen vooropleiding voor de universiteit. Om tot de universiteit toegelaten te worden, moeten meisjes voorlopig nog een diploma halen op jongensscholen zoals het gymnasium of de HBS voor jongens, die sinds 1864 in Leiden is gevestigd.[30] Daar hebben zij wel speciale toestemming van de gemeenteraad voor nodig. In 1878 melden dan de eerste vrouwelijke studenten zich aan de universiteitspoort. Maar al neemt het aantal studentes aan de universiteit langzaam toe, het duurt nog tot 1929 voor de eerste vrouwelijke hoogleraar hier in Leiden haar werkterrein vindt.[31] De eerste studentes kiezen een studie in de letteren, de wis- en natuurkunde of de geneeskunde. In 1897 gaat aan de Leidse universiteit de eerste vrouw rechten studeren; dit is Lizzy van Dorp.

Mej. M. Engelmann, eerste directrice van de HBS voor meisjes. (Collectie Da Vinci College Leiden)

Rechtsgeleerden als steun voor de vrouwenbeweging

Het belang van vrouwelijke rechtsgeleerden wordt geschetst in de roman *Hilda van Suylenburg* van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, die verschijnt in 1897.[32] In deze feministische roman trekt Hilda zich het lot aan van een net zeventien jaar geworden arm meisje dat zwanger is geraakt van een rijke man die beloofd had met haar te trouwen, maar dit niet doet. Als het kindje is geboren komt zij onder de zorg van de vrouwelijke arts Corona en Hilda gaat mee op doktersvisite. Hilda ervaart het leed van de jonge moeder als een grote onrechtvaardigheid, die ook nog eens in wetten is vastgelegd. Ze wil iets doen!

'Wat moet ik doen, Corona!' herhaalde Hilda. 'Zal ik, zoo als jij, gaan studeeren? voor dokter? Zal ik pleegzuster worden? Zal ik .... Zeg maar wat ik doen kan, ik wil alles! .... Maar zeg het dan toch!'
Corona zag haar een oogenblik ernstig aan, toen zeide ze langzaam: 'De ellende die wij

'Hoogere Burgerschool voor meisjes te Leiden 1883'.
(Collectie Da Vinci College Leiden)

vanmorgen hebben gezien kan de liefdezuster en de dokter wel lenigen, maar niet genezen, omdat zij grootendeels uit wettelijke en sociale misstanden voortkomt. Binnen eenige jaren zal ons wetboek herzien worden, en waarschijnlijk zal er dan niet eén vrouw zijn, die haar stem als rechtsgeleerde daarbij kan laten hooren, en dat zou jij kunnen voorkomen, Hildy! Waarom zou je niet in de rechten studeeren? Natuurlijk zijn er vrouwen genoeg die het wetboek vrij aardig kennen, maar nooit kunnen die officieel den invloed hebben van haar die dezelfde examens hebben afgelegd en denzelfden graad hebben behaald als de mannelijke rechtsgeleerden. En het zal toch zoo noodig zijn dat de vrouw bij die behandeling zich zelf vertegenwoordigt! Zeker, er zullen knappe en edelmoedige mannen zijn om onze zaak te bepleiten, maar iedere soort wordt nu toch eenmaal het best door een van zijn eigen leden gerepresenteerd en een hoogstaande vrouw kan toch altijd beter, intenser weten dan een man, wat de vrouw verlangt, wat haar toekomt en nuttig is!'[33]

In de roman gaat Hilda inderdaad rechten studeren, als eerste vrouw in Nederland. Toevallig zet in werkelijkheid de eerste vrouw deze stap in hetzelfde jaar als de roman verschijnt. Lizzy van Dorp besluit in mei 1897 over te

Lizzy van Dorp in toga bij haar promotie in 1903. (Foto: G.A. Mögle, collectie Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis)

stappen van haar studie letteren naar rechten. Van Dorp promoveert in 1903 en wordt de tweede vrouwelijke advocaat. Zij is ingehaald door Adolphine Eduardine Kok, die later dan Lizzy rechten gaat studeren, maar net een paar maanden eerder promoveert. Van Dorp speelt een belangrijke rol in de vrouwenbeweging, net als andere Leidse rechtenstudenten, waaronder Christina Clasina van Bosse (na haar huwelijk Bakker-van Bosse).[34]

Voordat deze vrouwelijke rechtsgeleerden er zijn, staan mannelijke 'meesters' de vrouwen bij als het om wetskennis gaat. Een voorbeeld is mr. J.C. Overvoorde, eerst archivaris in Dordrecht, vanaf 1901 in Leiden.[35] Hij wordt secretaris van het in 1894 opgerichte 'Comité tot Verbetering van de Maatschappelijken en Rechtstoestand van de Vrouw in Nederland'. Leiden is in dit Comité vertegenwoordigd door de hoogleraar mr. W. van der Vlugt, naast andere rechtsgeleerden zoals prof. mr. W.L.P.A. Molengraaff uit Utrecht en het Tweede Kamerlid mr. E. Fokker.[36] De voorzitter is Jeltje de Bosch Kemper – bekend van 'Tesselschade' – uit Amsterdam. Het

'Comité' wil ageren tegen de lagere bezoldiging van vrouwen, tegen het weren van vrouwen uit bepaalde ambten en tegen het weren van vrouwen van bepaalde opleidingen die door het Rijk worden betaald. Verder protesteert het tegen het feit dat er minder zorg is voor vrouwelijke leerlingen en dringt het aan op subsidiëring van de hogere burgerscholen voor meisjes. Het 'Comité' dat zich vooral richt op de landelijke politiek wordt in 1897 omgezet in een vereniging. Dit om over meer financiële middelen te kunnen beschikken, onder andere om het blad *Belang en Recht* te kunnen blijven uitgeven.

Overvoorde zit niet alleen in het 'Comité tot Verbetering' maar is ook betrokken bij de commissie die de statuten opstelt van de eerste vereniging die gaat strijden voor het vrouwenkiesrecht. Op 4 februari 1894 komt deze 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' definitief tot stand met als een van de leidende figuren Aletta Jacobs. In Leiden komt zes jaar later, in 1900, een afdeling van deze vrouwenkiesrechtvereniging.

Vereeniging en Bond voor Vrouwenkiesrecht

In 1900 wordt Aletta Lorentz-Kaiser gevraagd om toe te treden tot het bestuur van de nieuw opgerichte Leidse afdeling van de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht'. In het Leidse bestuur hebben al zitting Lizzy van Dorp als voorzitter en Johanna Hoestra, lerares aan de meisjes-HBS, als secretaris. Aletta Lorentz-Kaiser wordt penningmeester. Als Van Dorp naar Den Haag verhuist, neemt eerst Hoestra het voorzitterschap op zich. Zij wordt in 1903 opgevolgd door een andere lerares van de meisjes-HBS, Frowina Eldering. In 1907 is Marie Kluijver-Honigh – bekend van de Leidse afdeling van 'Tesselschade' – de presidente.

Er treden direct circa twintig leden toe tot de Leidse afdeling, maar Aletta Lorentz-Kaiser maakt zich sterk om dit aantal te vermeerderen. Zij richt haar pijlen op de professoren van de universiteit. Ongetwijfeld gebruikt zij hierbij haar status als de vrouw van de gewichtige en vooral ook aimabele Lorentz. In 1902 schrijft zij in een brief aan Lizzy van Dorp: 'Ik ben tegenwoordig enkel vrouwenkiesrecht [...]. Zoetjes aan doortrekken we met onze denkbeelden de heele universiteit.'[37]

In 1907 vindt landelijk een scheuring plaats in de vrouwenkiesrechtbeweging, mede veroorzaakt door Aletta Lorentz-Kaiser en Lizzy van Dorp. Zij richten de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht' op.[38] Aletta schroomt niet om – net als eerder voor de 'Vereeniging' – wederom de professoren en andere bekenden te 'bewerken', nu voor de 'Bond'. Op 5 februari 1907 schrijft zij:

Lieve Lizzy,

Ik wilde dadelijk op de proffenjacht gaan, maar zij hebben juist allen om elf uur college, dat stel ik dus tot vanmiddag uit, later hoor je de afloop wel.
Wat zoudt ge ervan vinden als we Anna van Gogh in het comitee vroegen, zij is geloof ik sociaal democraat en schreef mij verleden jaar dat zij uit de vereeniging v. Vrouwenkiesrecht gegaan is omdat het zoo'n dames clubje was in Haarlem, als je even op een briefkaart zet goed, dan weet ik wat te doen. Ik zal vast belet bij haar vragen in ieder geval vraag ik haar om ons te steunen. Als zij nog maar in Sassenheim woont.[39]
Wat nu een comitee lid uit Leiden betreft, dat is een moeilijk geval. Ik wil het Mevr. Kluyver wel vragen, maar zij zal het niet doen, zij was erg onverschillig in ons bestuur en was al afgetreden omdat zij te veel werk heeft, zij is ene groote kracht in Tesselschade, waar zij in het HB [hoofdbestuur] zit, eerst door onze circulaire en zijn gevolgen is zij ervoor gaan voelen en zal nu wel willen steunen en in ieder geval overgaan, maar nu is zij nog lid van de oude vereeniging.[40] Als ik hier de vrouwen zo eens naga, dan moet ik zelf bekennen, dat ik er nog het meest van allen inzit met mijn gedachten, zonder daarbij op ontwikkeling of intellect te letten, je kent me genoeg om te weten wat je aan mij hebt, vindt je dat ik iets kan helpen in het comitee dan wil ik er wel inkomen, vooral omdat ik steeds mijn man achter den rug heb om mee te overleggen, maar vindt ge het beter dat ik nog eens verder rondkijk, ik zal mijn best doen, maar misschien zal er nog wel een man te vinden zijn, bijv. A. Fokker, maar ik vind hem niet erg snugger, hij is secr. van de Vrijz. Dem kiesvereeniging en heeft zijn lidmaatschap van Vr. Kr. [Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht] opgezegd, toen verleden jaar het HB mej. Egeling heeft aanbevolen, als zijnde dit geen dem.[ocratische] daad.

De volgende dag al – 6 februari – schrijft zij verder:

Lieve Lizzy,

Zoeeven zijn wij met ons zevenen bijeen geweest en allen vol moed en blakende van ijver om iets voor de zaak te doen, we besloten alle proffen te bezoeken, niet omdat wij denken dat zij allen ons zullen steunen, maar omdat wij niet licht weer zoo'n gelegenheid krijgen om er met hen over te spreken, van een gesproken woord blijft toch altijd veel hangen en

Aletta Lorentz-Kaiser ca. 1903. (Foto: J. Goedeljee, collectie Noord-Hollands Archief Haarlem, archief H.A. Lorentz, inv.nr. 712)

waar men eens van iets gehoord heeft, daarvan blijft men wel wat op de hoogte. (...)
Voorlopig willen steunen Nieuwenhuis, Kluyver, Eerdmans, Dr. Stigter en Lorentz, behalve natuurlijk Mevr. Kluyver, Nieuwenhuis, Stigter, mej. Hartevelt en van Dissel.
Van der Vlugt wil zich twee jaar liever geheel buiten alle publieke zaken houden, hij is nog zoo zwak, maar daarna is hij tot onzen dienst, hij denkt net als Visser over Vr.kiesr. Oort en Heeres zullen mij antwoord sturen en zij hebben alle lectuur om te bestudeeren. Anna van Gogh zal mij de volgende week ontvangen, meld mij dus voor dien tijd hoe ge over haar als comiteelid denkt en of ge nog meer personen weet die ik dan meteen in Haarlem kan opzoeken (zij woont nu in Haarlem).
Voor den oorspronkelijken datum is het toch te laat maar wij zullen er spoed achter zetten. Ik ga naar Bolland, dat vind ik echt leuk. Iedere dag zal ik je berichten wanneer wij nieuwe stemmen gekregen hebben.
Wees hartelijk gegroet
je Aletta Lorentz Kaiser

Alle door Aletta aangezochte Leidse professoren, inclusief hoogleraar wijsbegeerte G.J.P.J. Bolland, de schrijfster Anna van Gogh-Kaulbach en Marie

Kluijver-Honigh ondersteunen het initiatief.[41] De meeste ondertekenaars – 28 van de 63 – komen uit Leiden. In februari 1907 is de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht' een feit. De 'Bond' verschilt van de 'Vereeniging' in die zin dat mannen lid mogen worden van het bestuur. De 'Bond' stelt zich verder gematigder op; zo stelt zij zich niet op achter het soms gewelddadige optreden van de Engelse suffragettes en wenst zij niet deel te nemen aan politieke acties zoals demonstraties. Ook legt de 'Bond' de invoering van het vrouwenkiesrecht niet als doel in de statuten vast, om de discussie over wat voor kiesrecht dit zou moeten zijn – algemeen of beperkt – te vermijden. Dat de meningen hierover binnen de 'Bond' verdeeld zijn, blijkt wel uit een brief van Hermine Hartevelt. Zij is een goede bekende van Aletta en is door haar gevraagd om te helpen bij de werving van steun voor het Bondsinitiatief. In een brief van 31 januari 1907 schrijft Hermine eerst aan Lizzy van Dorp dat zij het te druk heeft om werkzaamheden voor de 'Bond' te doen. Hooguit kan zij mensen vragen om lid te worden, zoals haar broer Bram, de stadsgeneesheer A.C. Hartevelt, die net als zij ongetrouwd is en met wie zij samenwoont.[42] Zij heeft het druk met het H. Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis. Zij is daar regentes en wil de verouderde boel vernieuwen. Ze vermeldt ook dat bij haar thuis een bespreking zal zijn over pupillen van Pro Juventute. Deze organisatie is in 1896 opgericht om de criminaliteit onder de jeugd te bestrijden. Hermine heeft al eerder haar zorg voor kinderen getoond en wel toen zij samen met Aletta deel uitmaakte van het bestuur van de 'Vereeniging tot Verzorging van kleine kinderen'. Daar kennen de twee elkaar in ieder geval van. Ondanks haar eerste terughoudendheid is Hermine toch op pad gegaan voor de 'Bond', maar voorziet wel wat problemen, aldus haar brief van 8 februari 1907:

Lieve Lizzy,

[...]
Verder heeft Aletta Lorentz met haar bekende ijver al eenige bezoeken bij Proffen afgelegd en hebben wij allen beloofd enige dier Hoog Gel.[eerde heren] op te zoeken. Ik ben natuurlijk bij Holwerda absoluut niet geslaagd. Prof. van Bemmelen was uit, Prof. de Goeje is gevallen en mag ik voor 't oogenblik niet lastigvallen. Prof. Uhlenbeck zal mij morgen zijn meening op papier zetten. Ik weet al uit ons gesprek dat hij voor beperkt mannen en vrouwenkiesrecht is. Ik zal vrees ik met mevrouw Nieuwenhuis daarin op den duur blijven verschillen. Die is voor algemeen kiesrecht, maar langzaam aan.

Brief van Hermine Hartevelt aan Lizzy van Dorp. (Collectie Aletta, archief E.C. van Dorp, inv.nr. 195)

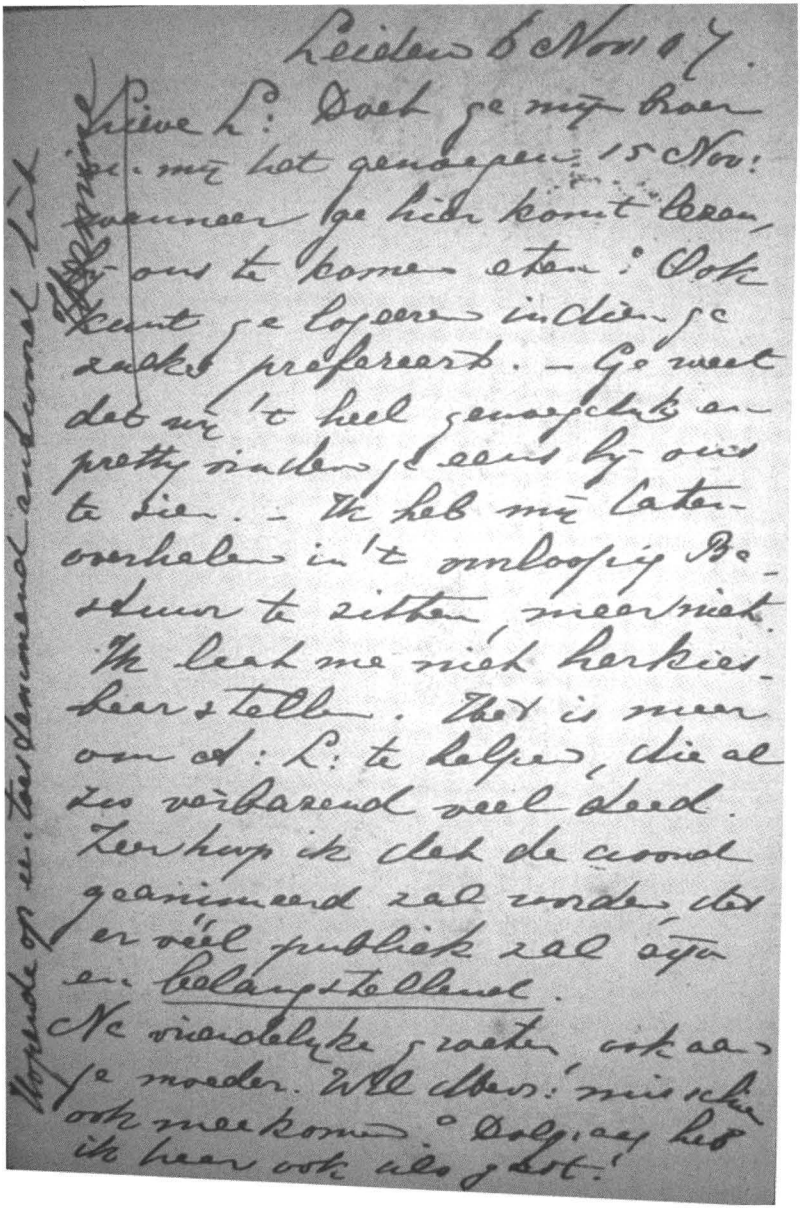

Leiden 6 Nov 07.

Lieve L: Doet ge mijn broer en mij het genoegen 15 Nov: wanneer ge hier komt lezen, bij ons te komen eten? Ook kunt ge logeeren indien ge zulks prefereert. – Ge weet dat wij 't heel genoegelijk en pretty vinden ge eens bij ons te zien. – Ik heb mij laten overhalen in 't voorloopig Bestuur te zitten, meer niet. Ik laat me niet herkiesbaar stellen. Het is meer om A: L: te helpen, die al zoo verbazend veel deed. Zeer hoop ik dat de avond geanimeerd zal worden, dat er véél publiek zal zijn en belangstellend.

Ne vriendelijke groeten, ook aan je moeder. Wil Mevr: misschien ook meekomen? Dolgraag heb ik haar ook als gast!

Hopende op een toestemmend antwoord tot

Juist die zoo verschillende opvattingen maken het in den grond m.i. moeilijk in een en dezelfde Bond vereenigd te zijn. Men krijgt met een "Anna van Gogh"-Kaulbach heel licht conflicten, stel dat die er in komt. Dit is moeilijk. En aan de andere kant zullen wij de naam krijgen van: Bond der dames, wat ik ook niet goed vindt. Ge weet dat Bram zijn naam gaf, zoo ook Henriëtte [Groskamp, getrouwd met broer Daniël] mijn schoonzusje, dan ben ik zeker van Mevrouw A. Cosijn, maar die zal zich wel opgeven aan Mevr. Nieuwenhuis en over eenigen tijd meer, maar die willen niet zo vlug. (...)
Je Hermine.[43]

Het baart Hermine zorgen dat de eventuele eis voor beperkt vrouwenkiesrecht – wat de arbeidersvrouwen uitsluit – van de 'Bond' een 'dames'clubje maakt. Grappig is dat Anna van Gogh volgens Aletta Lorentz-Kaiser juist zegt dat de andere club – de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' – een damesclubje is, althans in Haarlem waar Anna woont, al gaat het hier vooral om de uiterlijke verschijningsvorm, de entourage van de leden. Dit elitaire karakter hing over het algemeen toch meer om de 'Bond' dan om de 'Vereeniging', althans volgens Clasina Alberta Kluijver, de dochter van Marie Kluijver-Honigh. Zij trouwt in 1907 met mr. B. de Jong van Beek en Donk en beiden zijn actief in de vrouwenkiesrechtbeweging; zij is lid van de 'Vereeniging', hij zit in het hoofdbestuur van de 'Bond'. Clasina houdt lezingen voor beide organisaties en merkt op dat de Bondsleden zoveel chiquer zijn qua behuizing en kleding dan de Vereenigingsleden, maar voegt eraan toe dat dit standsverschil vooral geldt voor de grote steden.[44]

Een ander aspect dat Clasina aanstipt, is dat de vermeende animositeit tussen 'Vereeniging' en 'Bond' is ingegeven door antisemitische gevoelens. Aletta Jacobs, het kopstuk van de 'Vereeniging', is immers van joodse afkomst. Het is waar dat haar persoon bij de 'scheurmakers' de nodige afweer oproept, maar of dit nu samenhangt met haar joods zijn, is de vraag. Mogelijk is hier eerder sprake van een botsing van karakters.[45]

In Leiden werken 'Bond' en 'Vereeniging' in ieder geval wel samen met als verbindende persoon de joodse Marie van Itallie-van Embden.[46] Zij is van 1907 tot 1909 voorzitter van de Leidse afdeling van de 'Vereeniging' en is tevens lid van de Leidse 'Bond'. De Leidse Bondsafdeling is opgericht in november 1907, mede door toedoen van Aletta Lorentz-Kaiser. Zij is namelijk vice-presidente in het hoofdbestuur met in haar portefeuille de propaganda voor de 'Bond'. Zij reist door het land om nieuwe afdelingen op te

Het gezin Lorentz met schoonzoons. Zittend v.l.n.r.: Geertruida, Aletta, Hendrik, Johanna; staand: Wander de Haas, zoon Rudolf en Heinrich Leemhorst. (Foto: M. Kosters, collectie Noord-Hollands Archief Haarlem, archief H.A. Lorentz, inv.nr. 665)

richten. Niet alleen de afdeling Leiden komt door haar toedoen tot stand, maar ook die in Bloemendaal, Boskoop en Hillegom. Ze doet ook pogingen in Amsterdam, maar ondanks dat zij daar geboren is, kent zij daar nog weinig mensen. Ze steekt er veel tijd in, maar is toch niet echt tevreden met het resultaat. Ze wil het in ieder geval nog vragen aan professor Pieter Zeeman, die in Amsterdam woont en op de koffie komt, of hij mogelijk nog mensen weet.[47]

Naast deze landelijke inzet wordt Aletta tegelijkertijd de drijvende kracht in de Leidse afdeling en is druk in de weer om bestuursleden te vinden. Zelf wil zij geen voorzitter worden omdat zij 'al zo vaak presidieerde voor de Vereeniging', dus bij de andere club, al zal ze later het voorzitterschap toch

op zich nemen.[48] Zij vindt Hermine Hartevelt heel geschikt, maar die heeft een zwakke gezondheid en heeft teveel aan haar hoofd. Hermine zegt echter toch toe, zij het tijdelijk, zo schrijft zij op 6 november 1907 aan Lizzy van Dorp: 'Ik heb mij laten overhalen in het voorlopig bestuur te zitten, meer niet. Ik laat me niet herkiesbaar stellen. Het is maar om A.L. [Aletta Lorentz] te helpen, die al zoo verbazend veel deed.'

In 1911 legt Aletta Lorentz-Kaiser het voorzitterschap van de Leidse afdeling van de 'Bond' neer. De reden dat zij haar werkzaamheden staakt is dat zij – in 1912 – verhuist naar Haarlem, waar haar echtgenoot een positie heeft aanvaard als curator van het natuurkundig laboratorium van de Teylers Stichting. Hun zoon verhuist mee. De twee dochters staan inmiddels op eigen benen. Zij hebben beiden voor langere of kortere tijd in Leiden wis- en natuurkunde gestudeerd. De jongste niet zo lang, de oudste, Berta, studeert af en promoveert in 1912 bij haar vader. Al tijdens haar studie wordt zij lid van de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht', die mede door haar moeder is opgericht. Des te vreemder dus dat zij hier niets over meldt in de biografie van haar vader.

Van 1907 tot 1910 maakt Berta deel uit van het bestuur van de in 1900 opgerichte 'Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden'.[49] Haar beide ouders zijn nog zijdelings bij deze meisjesstudentenvereniging betrokken geweest.

Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden

Rond 1900 willen vrouwelijke studenten in Leiden een eigen vereniging oprichten. Het Leidsch Studenten Corps laat geen vrouwen toe als lid. Het valt echter niet mee alle studentes in een vereniging te interesseren. Zeker niet omdat velen niet op kamers gaan in Leiden maar nog thuis wonen, bijvoorbeeld in Den Haag. Ook rust er aanvankelijk een taboe op gezelligheid en moeten de bijeenkomsten vooral nuttig zijn. De vereniging begint dan ook als een leesclub. Jacoba Elisabeth Vreede (studente wis- en natuurkunde), die van 1902 tot 1904 in het bestuur van de'Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden' (VVSL) zit, schrijft – in een uitgave ter gelegenheid van het tweede lustrum van de VVSL in 1910 – over de begintijd:

Voorblad in 'Een Wereldcorrespondentie' met een voorwoord van Geertruida Lorentz.

Het Leesgezelschap deed een portefeuille circuleeren met literarische en feministische tijdschriften, waarvan de meeste welwillend waren afgestaan door Prof. Lorentz en Prof. Drucker, die van den aanvang af een groote belangstelling in onze club hebben getoond.[50] Bovendien werden er gezellige bijeenkomsten gehouden ten huize van Mevr. Cohen Stuart, waar werd voorgelezen en muziek gemaakt, maar de toenmaals heerschende geest leidde er nu eenmaal niet toe, dat deze bijeenkomsten ook 'gezellig' waren.[51] De leidster zelve betitelde ze later als 'saai'. Gelukkig had het bestuur den moed, nu deze poging bleek niet te slagen, een anderen weg in te slaan, die beter tot het beoogde doel kon leiden. In de laatste dagen van April werd wederom een circulaire rondgezonden en lid en niet-lid opgeroepen tot een vergadering ten huize van Mej. Van Dorp. Op die vergadering werd besloten een vereeniging op te richten, die geregeld bijeenkomsten zou houden met voordrachten enz., terwijl de portefeuille zou blijven bestaan, maar niet meer de hoofdzaak zou vormen. Van dien dag (2 Mei 1900) dateert dus eigenlijk de V.V.S.L., de naam zelf werd

pas verscheidene maanden later gekozen, nadat allerlei pogingen om fantasienamen te bedenken – gelukkig! – gefaald hadden.[52]

Lizzy van Dorp wordt aangezocht om in het eerste bestuur van de VVSL zitting te nemen, maar door haar vertrek naar Den Haag is zij niet lang presidente. Als op gegeven moment een aantal studentes mannen wil introduceren, komt dit ter ore van Aletta Lorentz-Kaiser en zij roept Lizzy van Dorp te hulp:

Leiden 1 mei 1902.

Lieve Lizzy,
Uit naam van eenige vrouwelijke studenten kom ik je vriendelijk verzoeken om op de eerstvolgende clubvergadering te komen want er zijn moeilijkheden bij het vaststellen van het reglement en zij, nl. mej. Prins en I. Muller, verwachten dat jij met hen zult stemmen. De zaak is, dat men heeft voorgesteld, om de leden vrijheid te geven om steeds heeren studenten te introduceeren. Ik was het met mijn vriendinnen eens, dat dit voor de club niet goed zou zijn, mij dunkt, het zal ook niet strekken om de gezelligheid te vermeerderen. Meisjes willen dunkt me, toch ook wel eens onder elkaar zijn, evengoed als de jongens.
Door eenig praten is Betty van Aken naar onze zijde overgestoken. Wees zoo goed er eens over te denken en je licht niet onder de korenmaat te zetten, maar braaf te komen meestrijden.
Als ge nog eens in Leiden zijt, kom dan ook eens bij ons. Je moogt gerust komen eten als dat je het best schikt. Ik hoor met genoegen dat je prettig opschiet met je studie. Ik brand van verlangen je proefschrift te lezen.

Ondanks het afwijzen van de herenintroductie wordt het clubleven toch gezelliger, zo blijkt uit een andere brief van Aletta aan Lizzy van Dorp, van 21 maart 1905. Deze brief is een verzoek aan Lizzy om een lezing te geven in Leiden, maar ook het 'clubleven' komt even ter sprake:

Wij zijn allen flink, ook Ber[ta] wordt dikker zoo echt gezellig zo'n groote dochter. Zij ging mee naar Perkins Gilman in A'dam en geniet erg van haar clubleven dat tegenwoordig heel gezellig is.[53] Morgen zullen er eenigen bij elkaar komen om een roeiclub op te richten voor meisjes-studenten.

Als Lizzy van Dorp zich in een brief mogelijk beklaagt over haar zware bestaan als alleenstaande gestudeerde zelfstandige vrouw, spreekt Aletta haar moed in, nadat zij eerst haar gedachten uit over het studeren van haar doch-

ters. Vooral over de tweede, Johanna, maakt ze zich wel zorgen; niet ieder meisje is even geschikt om te studeren, want het blijft een zware klus. Op 18 december 1907 besluit zij de brief aan Lizzy:

En dat ik je als moeder vraag, geef een goed voorbeeld, overwin je en wordt het strijden niet moe, niet alleen voor je eigen moeder, maar ook voor al die meisjes die ja komen en onbewust enigszins het pad van hun voorgangsters zullen gaan. Je voorbeeld zal van zoo grooten invloed zijn en na jaren en jaren zal het je zelf rust geven als je nu overwint, maar daarvoor heb je kracht en gezondheid noodig. Maak dus dat je goede hulp bij je werk krijgt. Een gezonde geest heeft meer kracht naarmate het lichaam krachtiger is.
Denk om de velen die na je zullen lijden, hen kan en moet je helpen en een goeden weg wijzen.

Lizzy moet van Alettta een voorbeeld zijn voor meisjes die na haar komen, want nog steeds moeten de vrouwen die in deze tijd gaan studeren de nodige weerstand overwinnen. Zij zijn nog steeds pioniers.[54] In die zin zouden zij tot de vrouwenbeweging gerekend kunnen worden, al wenst de VVSL als vereniging in politieke kwesties neutraal te blijven. G.L. (Berta) Lorentz rechtvaardigt die neutraliteit van de VVSL in het voorwoord bij de lustrumuitgave uit 1910 als volgt:

Met een enkel woord wil ik nog spreken over het verwijt, dat de leidsters van de vrouwenbeweging ons meisjesstudenten zo vaak maken: nl. dat wij ons te weinig interesseren voor politieke en sociale vragen [...]. Voelt ge niet, dat het vaak het verlangen is een volkomen mens te worden, alle nu nog sluimerende vermogens te mogen gebruiken, dat ons ervan terughoudt ons in een of andere sociale beweging te storten? En zo ooit, zal het dan niet zijn in later jaren, wanneer wij vrouwen zijn geworden in den vollen zin van het woord, wanneer ten minste onze zoekende geesten in evenwicht zijn gekomen, dat de maatschappij, iets van ons, vrouwelike studenten, zal kunnen verwachten?[55]

Het is waar dat veel studentes na hun studie actief worden in de vrouwenbeweging of dit op persoonlijke titel al zijn. Desondanks wil bijvoorbeeld de vrouwenkiesrechtbeweging de neutraliteit niet altijd zomaar accepteren, zo blijkt uit een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad* van de presidente C. Lulofs van de Leidse afdeling van de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht'.[56] In 1913 heeft de landelijke 'Vereeniging' namelijk een grote demonstratie op touw gezet in Den Haag. De andere vrouwenkiesrechtvereniging, de 'Bond', doet daar principieel – als 'Bond' – niet aan mee. Lulofs schrijft dat zij wel

Leidsch Dagblad 4-2-1890.

Nederlandsche Vrouwenbond
tot verhooging van het zedelijk bewustzijn.
VERGADERING
op WOENSDAG 5 Februari 1890,
in de ZAAL NOORDEINDE,
des avonds te halfacht.
Het nationaal Petitionnement, door
Freule VAN HOGENDORP,
uit 's-Hage.
Toegang vrij voor vreuwen.
Het Bestuur der Afdeeling *Leiden*.

studenten heeft gezien uit Amsterdam en Delft, maar tot haar spijt niet uit Leiden. De preses van de VVSL, Catharina Hovens Gréve, schrijft daarop dat de VVSL er inderdaad op moet letten niet te veel in eigen kringetje rond te draaien en dat zij veel verschuldigd zijn aan voorgangsters, maar dat zij desondanks als VVSL geen lid zullen worden. Zijzelf staat wel, net als haar moeder en zus – en natuurlijk op persoonlijke titel – op de ledenlijst van de Leidse afdeling van de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'.[57]

Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn[58]

Naast het vrouwenkiesrecht zijn er heel wat meer onderwerpen waar de vrouwenbeweging zich mee bezig houdt. Een van die andere onderwerpen is het verboden onderzoek naar het vaderschap. Dit is nadelig voor ongehuwde moeders, die na de geboorte van hun kind vaak alleen de morele en financiële gevolgen moeten dragen, terwijl de vaders nergens op werden aangesproken.

Een dubbele moraal dus. Logisch dat deze moeders alles doen om aan de kost te komen en zo makkelijk ten prooi vallen aan 'vrouwenhandelaren' en zo als 'blanke slavinnen' in de prostitutie belanden. Overigens is het ongehuwde moederschap geen uitzondering; in Leiden ligt het percentage onwettige geboorten voor de eeuwwisseling jarenlang rond de tien procent.[59]

Voordat de in 1897 opgerichte 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' zich over deze moeders en kinderen ontfermt, zijn er al christelijke initiatieven, te beginnen met die van Ottho Heldring, van de Heldringgestichten. Zijn eerste gesticht is 'asyl Steenbeek' in Zetten. Hij verbindt het ongehuwd moederschap met prostitutie en wil al deze zondige vrouwen door arbeid tot zondebesef doen komen, zodat hun ziel gered kan worden. Na zijn overlijden wordt Heldring opgevolgd door dominee Hendrik Pierson, die samen met onder andere predikant – en huisvriend – Nicolaas Beets bestuurslid is van het asyl Steenbeek. Pierson raakt onder de indruk van de Engelse christen-feministe Josephine Butler, die een kruistocht is begonnen tegen legalisering van prostitutie in de vorm van bordelen. Zij wil deze 'vrouwenslavernij' afschaffen. Analoog aan de voorstanders van afschaffing van de negerslavernij worden haar aanhangers daarom abolitionisten genoemd. Zij is tevens tegen het verplicht medisch onderzoek van de prostituees, bedoeld om de geslachtsziekten te bestrijden. Ook in Nederland zijn bordelen gelegaliseerd, in Leiden vanaf 1853, en moeten de geregistreerde prostituees zich onderwerpen aan een 'medische keuring'. In Leiden gebeurt dit in het Caeciliagasthuis. De Leidse bordelen – overwegend gerund door vrouwen – zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw geconcentreerd in De Camp, rond het Vrouwenkerkhof.[60]

Pierson organiseert in 1878 een congres in Utrecht, dat leidt tot de oprichting van de 'Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie' (NVP). In deze vereniging zijn vooral christelijke mannen georganiseerd. Op een congres van deze NVP in Den Haag, waar ook Josephine Butler aanwezig is, pleit zij voor de oprichting van een vrouwenbond tegen de prostitutie. Na enige aarzeling komt deze in 1884 tot stand vooral dankzij de inspanningen van de Haagse adellijke zussen Van Hogendorp. De vrouwenbond heet voluit de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn' (hierna 'Vrouwenbond'). Naast het 'redden' van vrouwen strijdt de 'Vrouwenbond' vooral tegen de dubbele moraal, die bijvoorbeeld spreekt uit

het verboden onderzoek naar het vaderschap. De NVP – de mannenclub – wil aanvankelijk het verbod handhaven, omdat zij vreest voor ontwrichting van het 'heilige' gezinsleven in het geval dat de vader van het onwettige kind getrouwd blijkt. Later vindt zij dit echter niet stroken met het principe van gelijke zedelijke moraal voor man en vrouw en vindt dan ook een onderzoek naar het vaderschap gewenst. De NVP en de 'Vrouwenbond' hebben verder gemeen dat zij tegen het gebruik van voorbehoedmiddelen zijn om het kindertal te beperken, zoals gepropageerd wordt door de 'Nieuw-Malthusiaansche Bond' (NMB), opgericht in 1881 vanuit liberale hoek.[61] Deze beperking van het kindertal wordt van christelijke zijde min of meer gelijkgesteld met abortus provocatus. Verder vinden de tegenstanders dat gebruik van voorbehoedmiddelen prostitutie in de hand werkt.

In Leiden is in ieder geval in 1914 een afdeling van de 'Nieuw-Malthusiaansche Bond', waarvan het secretariaat is gevestigd aan de Boisotkade 2b, maar deze Bond opereert niet al te opvallend.[62] Dit in tegenstelling tot hun tegenstanders die zich organiseren in de 'Vereeniging tot bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme', die hun standpunt zoveel mogelijk uitdragen.

Overigens wil Pierson, in tegenstelling tot Heldring, de prostituees en de ongehuwde moeders niet over een kam scheren. Voor de laatste groep wil hij daarom aparte tehuizen stichten, zoals in 1882 het Magdalenahuis in Zetten. In Leiden komt in 1883 een Doorgangshuis aan de Pieterskerkgracht 20. Het bestuur van dit tehuis werd gevormd door drie heren, onder voorzitterschap van dominee E.C. Segers. Zijn echtgenote vormt samen met de echtgenotes van de twee andere bestuursleden de directie van het huis. Dit Doorgangshuis wordt de thuisbasis van de 'Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn', die na oprichting in 1884 een afdeling in Leiden krijgt.[63] In het huis worden de vrouwen onder 'christelijke tucht en evangelische leiding' gehouden.[64]

In 1890 organiseert de 'Vrouwenbond' een handtekeningenactie tegen 'de van overheidswege bescherming der ontucht' ofwel de gelegaliseerde prostitutie. Ook Leiden doet mee. Voor mannen ligt een lijst ter ondertekening bij de boekhandel van de heer Los aan de Hogewoerd, voor vrouwen bij de boekhandel van de heer Rensink aan de Breestraat.[65]

Voorafgaand aan de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid voert de

'Vrouwenbond' de discussie of zij wel moet deelnemen. Uiteindelijk valt het besluit positief uit en op het driedaagse congres over de zedelijkheidskwestie – ook andere onderwerpen komen ter gelegenheid van de tentoonstelling aan de orde – spreekt Anna van Hogendorp de openings- en slotrede uit.[66] Uiteindelijk wordt in Leiden in 1904 de prostitutie weer illegaal, een maatregel die vooruitloopt op de landelijke wetgeving van 1911.

In 1907 wordt door de 'Vrouwenbond' een nieuw tehuis voor vrouwen geopend, een logement, in de Nieuwsteeg 10a om onderdak te bieden aan reizende vrouwen. Op zondagavond zijn dienstmeisjes welkom voor een gezellige avond. In hetzelfde jaar wordt de discussie gevoerd of de 'Vrouwenbond' zich moet aansluiten bij de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht'. De afdeling Leiden is terughoudend. De 'Vrouwenbond' heeft zich dan wel al aangesloten bij de 'Nationale Vrouwenraad' die is opgericht na de Nationale Tentoonstelling in Den Haag. Deze 'Vrouwenraad' wil een overkoepeling zijn van zoveel mogelijk vrouwenorganisaties in Nederland.

In 1910 houdt de 'Nationale Vrouwenraad' haar elfde jaarvergadering in Leiden met een vol programma van drie dagen.[67] Aletta Lorentz-Kaiser is voorzitter van de Leidse ontvangstcommissie.[68] Zij voert als zodanig op de tweede dag het woord en besluit daarmee het serieuze gedeelte, waarna het tijd is voor gezelligheid. Als deze niet onmiddellijk op gang komt, weet ze met een kwinkslag alsnog voor een ontspannen sfeer te zorgen.[69] Het congres van de 'Vrouwenraad' krijgt ruime aandacht in het *Leidsch Dagblad*. Als leden van de 'Vrouwenraad' uit Leiden worden genoemd de afdelingen van de al bekende 'Tesselschade', de 'Vrouwenbond' en de 'Vereeniging' en 'Bond voor Vrouwenkiesrecht' en verder de 'Nationale Vereeniging voor Vrouwenarbeid', de 'Vereeniging Vakschool voor verbetering van Vrouwen- en Kinderkleding', de 'Algemeene Nederlandsche Bond Vrede door Recht' en de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming'.[70] Aletta Lorentz-Kaiser is naast bij de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht', ook bij laatstgenoemde organisatie betrokken.

Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming[71]

De duidelijk christelijke ethiek van de 'Vrouwenbond' moet voor veel vrouwen uit liberale hoek een doorn in het oog zijn geweest. Het is daarom niet

vreemd dat in 1897 een andere organisatie wordt opgericht die niet spreekt in termen van zonde en verlossing. Een van de oprichters is Annette Versluys-Poelman, die dan tevens voorzitter is van het hoofdbestuur van de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht'. Deze nieuwe organisatie naast de 'Vrouwenbond' heet de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' (VOV). De VOV is geïnspireerd door het adres in 1896 van het eerdergenoemde 'Comité tot Verbetering van de Maatschappelijken en Rechtstoestand van de Vrouw in Nederland'. Dit adres heeft betrekking op het onderzoek naar het vaderschap en is aanvankelijk gericht aan de koningin-regentes, maar die wenst geen audiëntie te verlenen. Hierop richt het 'Comité' zich tot de minister van justitie, een initiatief dat overigens wordt ondersteund door de 'Vrouwenbond'.

De 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' is opgericht om de ongehuwde moeder en haar kind 'zedelijk en stoffelijk te steunen in haar moeilijke strijd om het bestaan'. Aanvankelijk is er wat verhullend sprake van 'steun aan kraamvrouwen en haar kinderen', want kon een fatsoenlijke vrouw zich wel met deze problematiek bezighouden? Maar allengs verdwijnt dit taboe. De VOV strijdt niet alleen tegen de dubbele moraal, maar ook voor gelijke rechten en plichten van de vader en de moeder en gelijkstelling van het echtelijke en buitenechtelijke kind. Strijdpunt nummer één is echter de opheffing van het wettelijk verbod op het onderzoek naar het vaderschap.[72]

In Leiden komt in 1902 een afdeling van de VOV tot stand na een wervende toespraak door de uit Den Haag afkomstige secretaris van het hoofdbestuur mevrouw M. Cohen Tervaert-Israëls. Aletta Lorentz-Kaiser neemt het voorzitterschap op zich.[73] Het doel van de Leidse afdeling is hetzelfde als dat van de landelijke VOV met speciale aandacht voor dienstboden, die in de problemen zijn geraakt. Vooral interne dienstboden zijn een kwetsbare groep omdat zij vaak in één huis wonen met mannen, de werkgevers en hun zonen, die zich niet altijd weten te beheersen. Ter ondersteuning van het doel leest mevrouw A. van Sandick-van Schuifgaarde op de oprichtingsbijeenkomst in Leiden voor uit haar brochure geschreven voor de VOV: *Uitgestootenen van de maatschappij*.[74]

De oprichting van de VOV roept een reactie op van het Doorgangshuis, omdat zij vindt dat de VOV het doet lijken alsof er nog niets voor de ongehuwde moeders in Leiden gebeurt. Daarop reageren de bestuursleden Aletta

VEREENIGING
Onderlinge Vrouwenbescherming

Invitatie-Bijeenkomst,

OP

Maandag 20 Maart e. k.,
te 3 uren,

n de Bovenzaal van „In den Ver-
gulden Turk".
Spreekster: Mevr. W. VAN
ITALLIE—v. EMBDEN.
Voordrachten van Mevr. FLOT-
HUIS—v. DOMMELEN.
3622 16 HET BESTUUR.

Leidsch Dagblad 16-3-1911.

VEREENIGING
Onderlinge Vrouwenbescherming
Afd. LEIDEN.

MIDDAG-BIJEENKOMST
op Zaterdag 16 Maart a.s. te 3 uren,
in de Bovenzaal van
„In den Vergulden Turk".
Spreekster:
Mevr. Cohen Tervaert-Israëls.
Onderwerp:
„Onze opvoedende taak na de herziening van de wet op 't onderzoek naar het vaderschap". 3469 26
Voordracht Mr. Ph. C. la Chapelle.
Onderwerp:
3de bedrijf uit 't tooneelspel
„EEN BOETE".
van Mevr. SUZE LA CHAPELLE—ROOBOL.

Leidsch Dagblad 14-3-1912.

Lorentz-Kaiser en E. Verdam namens het VOV in een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad,* dat zij wel degelijk van het goede werk van het Doorgangshuis op de hoogte zijn en de samenwerking zeer op prijs stellen. Deze is goed mogelijk in hun gezamenlijke strijd tegen de dubbele moraal. In tegenstelling tot de christelijke 'Vrouwenbond' spreekt de VOV zich echter niet uit tegen de activiteiten van de 'Nieuw-Malthusiaansche Bond'. De VOV heeft ook geen eigen tehuis, maar biedt de ongehuwde moeders onder andere financiële steun.

In Leiden heeft naast de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht', in de persoon van Aletta Lorentz-Kaiser, ook de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' in de persoon van Marie van Itallie-van Embden banden met de VOV.[75] Mogelijk heeft Van Itallie-van Embden het initiatief genomen tot het beleggen van een geza-

menlijke vergadering van de twee kiesrechtverenigingen in 1908 in Leiden.[76] Op deze bijeenkomst leest Johan de Meester fragmenten voor uit zijn roman *Geertje* (1905), over een dorpsmeisje, dat in Rotterdam als kinderjuffrouw gaat werken en verliefd wordt op haar baas, van wie ze zwanger raakt, maar die haar aan haar lot overlaat. Ook Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk stipt deze problematiek aan in haar roman *Hilda van Suylenburg* zoals we zagen. Zij pleit in deze roman voor wijziging van de wet.

In 1909 is het eindelijk zover: de moeder krijgt het wettelijke recht om de vermoedelijke vader aan te spreken voor de kosten van bevalling en voor een bijdrage in de kosten van onderhoud en opvoeding van het kind. In de praktijk blijkt een vonnis tot onderhoudsplicht echter vaak moeilijk te verwerkelijken.[77] De VOV blijft dan ook nog jaren na deze wet voortbestaan.

Slot

In 1912 vertrekt Aletta Lorentz-Kaiser uit Leiden. Zij vormde het uitgangspunt van dit artikel dat niet alleen over haar gaat, maar ook een beeld wil geven van de Leidse burgerlijke vrouwenbeweging in Aletta's Leidse tijd. Deze vrouwenbeweging werd gedragen door vrouwen als Aletta, uit kringen van academici, professoren en fabrikanten, veelal uit liberale hoek en zij ging verder dan liefdadigheid. Aletta's eerste inzet betrof werkende moeders en hun kinderen in de 'Vereeniging tot verzorging van kleine kinderen'. Vanaf 1900 zette zij zich in voor vrouwen die kiesrecht wilden, eerst in de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' en vanaf 1907 in de afgesplitste 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'. In 1902 kwam zij in het bestuur van de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' die zich ontfermde over ongehuwde moeders. Daarmee nam zij deel aan de belangrijkste organisaties die tot de Leidse vrouwenbeweging gerekend kunnen worden en speelde daarin een vooraanstaande rol.

Naast genoemde organisaties waren er nog andere, zoals 'Tesselschade', de vereniging die werk verschafte aan onvermogende beschaafde vrouwen. Zij kreeg allengs het tij mee; er kwamen steeds meer beroepen die voor vrouwen geschikt werden geacht. Dan was er nog de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn'. Deze werkte duidelijk vanuit een christelijke optiek, wat niet altijd emancipatorisch uitpakte voor vrouwen,

maar zij had in ieder geval de strijd tegen de dubbele moraal met de vrouwenbeweging gemeen. Daarnaast was er nog de 'Vereeniging voor Vrouwelijk Studenten te Leiden', al wilde deze zich niet met politieke zaken bemoeien. Veel studentes namen echter op persoonlijke titel wel stelling en zetten het 'goede werk' na hun studie voort.

Met Aletta's vertrek naar Haarlem in 1912 eindigde de Leidse vrouwenstrijd niet. De eerstvolgende mijlpaal was de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' in Amsterdam, waarvoor ook in Leiden eind 1912 een organiserend comité werd opgericht, onder voorzitterschap van Marie Kluijver-Honigh. Andere vrouwen die zitting namen in dit comité waren onder anderen Margarethe Nieuwenhuis-von Uexküll Güldenbandt, Annie van Reedt Dortland-Sillevis en Marie van Itallie-van Embden.[78] Afgezien van Van Itallie-van Embden heb ik deze vrouwen in dit artikel slechts genoemd in een voetnoot, omdat ik hen al eerder in andere artikelen heb opgevoerd. In de voetnoten noem ik echter nog veel meer vrouwen die het verdienen een plaats te krijgen in de geschiedschrijving van Leiden, met daarbij nog de vele ongenoemde vrouwen, die actief waren in de vrouwenbeweging en het werk voortzetten. Dit niet alleen tot 1919, toen het passief én actief kiesrecht was verkregen, maar ook daarna nog. De vrouwenbeweging bleef immers bestaan, zij het minder prominent en onder andere namen van de betrokken organisaties en met aan de tijd en omstandigheden aangepaste strijdpunten. Tot op de dag van vandaag.

Noten

1 Over de vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden schreef ik: 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden. De knuppel in het hoenderhok', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/08* (Leiden 2008) 177-220. Ook andere passages in dit artikel met betrekking tot de vrouwenkiesrechtstrijd heb ik – tenzij anders vermeld – aan dit artikel ontleend.

2 DBNL: A.D. Fokker, 'Hendrik Antoon Lorentz', in: T.P. Sevensma e.a., *Nederlandsche helden der Wetenschap* (Amsterdam 1946) 51-95.

3 Dit is in het voormalige Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), dat nu 'Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis' heet, uiteraard naar Aletta Jacobs. Hier bevinden zich vele archieven van personen en organisaties die tot de vrouwenbeweging behoren.

4 De dagboeken over haar Leidse studietijd heb ik bewerkt tot het artikel: 'De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp. De eerste rechtenstudente in Nederland die studeerde in Leiden', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/08* (Leiden 2008) 221-273.

5 De eerste golf begint in de tweede helft van de negentiende eeuw en eindigt min of meer met het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht in 1919. De tweede feministische golf begint in 1968 met de oprichting van Man Vrouw Maatschappij, even later gevolgd door Dolle Mina en eindigt halverwege de jaren tachtig.

6 De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij kent vanaf 1904 stedelijke afdelingen van vrouwenclubs, verenigd in de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwen-Propagandaclubs. Deze vrouwenclubs hebben als orgaan *De Proletarische Vrouw.* De Leidse afdeling wordt opgericht in september 1907. Zie: Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de* SDAP *ten opzichte van het 'vrouwenvraagstuk' tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1973) 96.

7 Te denken valt hierbij bijvoorbeeld aan de schrijfsters Henriette Roland Holst-van der Schalk, Cornélie Huygens en Anna van Gogh-Kaulbach die verderop in dit artikel wordt genoemd. Verschillende SDAP-vrouwen scharen zich op persoonlijke titel achter de vrouwenkiesrechtbeweging, omdat de SDAP het algemeen mannenkiesrecht voorop stelt.

8 Het artikel over vrouwenstudie heet: 'Geschikt voor het verzamelen van stof. Annie Sillevis contra professor Blok in het debat over "meisjesstudenten"', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2009* (Leiden 2009) 135-166.

9 Zij overlijdt in Amsterdam in 1931. Haar man is eerder overleden, in 1928 in Haarlem.

10 Andere dames in het eerste bestuur, zijn naast de genoemde presidente en Aletta Lorentz-Kaiser als secretaris: mevr. C.G. Huet-Bienfait, penningmeester, mej. C.J. de Bruyn Kops, mej. H.J. de Fremery, mevr. A. Gerlings-Kruseman, mej. H.J.C. Hartevelt, mej. J.M. Heynsius, mevr. E.M.H. Krantz-van Dijk, mej. C.W. van der Velden Erdbrink, mevr. A. van der Vlugt-Rauwenhoff, mevr. M. E. Vos-Schaap, mevr. P. van Wensen-Statz.

11 De schrijfster Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904) wordt naast onderwijsvernieuwster gezien als een wegbereidster van het feminisme.

12 Elise van Calcar schrijft het boekje: *Wat men van een stukje papier al maken kan.*

13 Als zij in 1888 in het huwelijk treedt, wordt zij opgevolgd door de weduwe G. van der Waals-Wittenaar (*Leidsch Dagblad* 8-4-1889).

14 Overigens wordt deze pas expliciet genoemd in 1936 bij de viering van het 50-jarig bestaan van de bewaarplaats. Dan is nog steeds mevr. Goudsmit-Cohen penningmeester. Dat is zij al vanaf 1913 (*Leidsch Dagblad* 5-2-1936).

15 G.L. de Haas-Lorentz (red.), *H.A. Lorentz. Impressions of his life and work* (Amsterdam 1957) 45.

16 *Leidsch Dagblad* 29-12-1904, 2-2-1905 en 12-4-1907.

17 Deze schrijfster (1884-1966) komt in 1912 naar Leiden met haar twee zoons en echtgenoot, Rudolf van Ammers, die tot directeur van de Stedelijke Lichtfabrieken is benoemd. Haar boek was een hit, al werd het door bijvoorbeeld Annie Romein-Verschoor afgekraakt, mogelijk mede vanwege haar Duitsgezindheid. Hierdoor kreeg Van Ammers-Küller na de oorlog een schrijfverbod.

18 Volgens de roman herhaalt Beets de lezing die hij in 1870 hield voor het Provinciaal Utrechtsch Genootschap (PUG) over vrouwenemancipatie, al merkt de schrijfster in een noot op dat deze lezing nooit in Leiden heeft plaatsgevonden, wel daadwerkelijk voor het PUG. Maar volgens een citaat hieruit, dat Johanna Naber geeft (zij heeft een chronologie van de vrouwenbeweging geschreven, die is opgenomen in het *6de Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 192), gaf hij juist aan dat de vrouw geestelijk niet onderdeed voor de man. Dit lijkt tegenstrijdig, al kan het aan het citaat liggen, of aan de opvatting dat geestelijke gelijkheid nog niet tot maatschappelijke gelijkheid hoeft te leiden.

19 Deze passage over het ontstaan van 'Arbeid Adelt' en 'Tesselschade' (landelijk) is – tenzij anders vermeld – gebaseerd op: Vilan van de Loo, *Toekomst door traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt* (Zutphen 1996) en Gerard Pley, 'Uit beschaafde nood geboren. De Algemeene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging "Tesselschade" 1872-1898',

Jaarboek voor vrouwengeschiedenis (2) (Nijmegen 1981) 46-79. De gegevens voor Leiden komen uit de Gemeenteverslagen van Leiden over de betreffende jaren, te raadplegen in het Regionaal Archief Leiden, met als aanvullende bron de digitale versie van Leidse kranten (Regionaal Archief Leiden), waarin naast advertenties ook af en toe jaarverslagen van 'Tesselschade' staan. In 'Aletta' in Amsterdam is wel een archief van 'Tesselschade/Arbeid Adelt', maar hierin is vrijwel niets over Leiden te vinden. Het archief van de Leidse afdeling is (nog) niet overgedragen.

20 De eerste beschermvrouwe van 'Arbeid Adelt' is koningin Sophie, de vrouw van koning Willem III. Koningin Wilhelmina wordt beschermvrouwe van beide verenigingen.

21 Aldus berichten in het *Leidsch Dagblad* van 2-11-1889, 26-3-1913 en 13-3-1915.

22 *Leydse Courant* 30-6-1874. Bij dit echtpaar Kaiser-Fabius hebben Aletta en Hendrik Lorentz elkaar leren kennen. Lorentz was bevriend met de zonen van Frederik Kaiser (A.D. Fokker, *H.A. Lorentz,* 62). De dochter van Frederik Kaiser had dezelfde voornamen, Aletta Rebecca Maria, als haar moeder, die verder Barkeij heette. De dochter was van 1888 tot 1906 regentes van het H. Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis.

23 De familie De Fremery voerde het bewind over de Leidsche Zoutkeet; André de Fremery overlijdt al in 1879, zijn vrouw in 1887. Zij hebben een dochter, Virginie, die later ook in het bestuur van 'Tesselschade' komt.
C.G.J. de Goeje-Brillenburg is de schoondochter van hoogleraar De Goeje, van wie de vrouw – W.H. Leembruggen – in 1874 in het bestuur zit. M. Biskanter is de vrouw van mr. W. van der Kaaij, kantonrechter in Leiden, lid van de Tweede Kamer en van 1894 tot 1897 minister van Justitie.

24 *Leidsch Dagblad* 4-7-1889 en 30-6-1893.

25 Desondanks blijven zowel 'Tesselschade' als 'Arbeid Adelt' nog voortbestaan tot op de dag van vandaag, al zijn ze in 1953 wel gefuseerd en werkten ze daarvoor al vaak samen.

26 W.H. Posthumus-van der Goot en A. de Waal, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Nijmegen 1977) 111, de beroepenlijst op p. 115.

27 Over de rol van vrouwen in de ziekenzorg in Leiden en de professionalisering daarvan is een apart artikel te schrijven.

28 Haarlem heeft in 1867 de primeur wat betreft een HBS voor meisjes. De HBS voor meisjes in Leiden wordt in 1883 gevestigd in een nieuw gebouw aan de Garenmarkt.

29 In 1906 wordt zij opgevolgd door B.C.G. Numan, in 1928 door J.L. (Tine) van Hoorn. Zie voor een geschiedenis van de jongens- en meisjes-HBS: A. van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden', *Leids Jaarboekje 2002*, 83-118.

30 De eerste drie meisjes die naar de jongens-HBS willen zijn in 1889 Emma Koppeschaar en Helena Blankenberg, die allebei het apothekersvak ambiëren en Marie Callenfals, die geneeskunde wil studeren. Marie behaalt in 1893 haar dipoma, Emma in 1895 en

gaat wis- en natuurkunde studeren. Helena verlaat voortijdig de school en wordt onderwijzeres. Zie: A. van Steen, *Van Leidsche HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap, 1864-1999* (Leiderdorp 2002), 68, 71 en *Leidsch Dagblad* 15-4-1889 en 18-6-1889.

31 Dit is de Griekse Sophia Antoniades, die tot buitengewoon hoogleraar in het Nieuwgrieks wordt benoemd.

32 Haar echtgenoot had kosteloos een terrein ter beschikking gesteld voor de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in Den Haag.

33 In de roman p. 362, 363.

34 Zij is bestuurslid geweest van de VVSL van 1903-1905. In *Van moeder op dochter* (184) wordt zij een feministe van het eerste uur genoemd, alhoewel zij volgens een brief van Aletta Lorentz-Kaiser aan Van Dorp van 15 december 1907 (nog?) niet voor vrouwenkiesrecht is. Aletta vraagt Van Dorp daarom eens met haar te gaan praten. In 1912 schrijft Bakker-van Bosse in opdracht van de Nationale Vrouwenraad: *Huwelijksgoederenrecht en huwelijksche voorwaarden.* (De huwelijkswetgeving is ook een belangrijk onderwerp voor de vrouwenbeweging.) Zij werkt in Den Haag als advocaat en zet zich na de Eerste Wereldoorlog in voor de 'Vereeniging Volkenbond en Vrede' en wordt de eerste voorzitter van de 'Vereeniging voor Vrouwenbelangen en gelijk Staatsburgerschap' (*Van moeder op dochter,* 257).

35 Hij trouwt in 1908 in Leiden met Johanna Gordon. Zij raakt betrokken bij de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' en bij de Vakschool voor Meisjes, die in 1917 wordt opgericht.

36 Van der Vlugt trouwt in 1882 met Anna Rauwenhoff . Zij zit in het bestuur van de kinderbewaarplaats en neemt zitting in het organiserend comité voor de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'.

37 De brieven van Aletta Lorentz-Kaiser – waaruit dit en volgende citaten komen – bevinden zich in het archief van E.C. van Dorp in 'Aletta', inv.nr. 250.

38 De andere twee hoofdrolspelers in de afsplitsing van de 'Bond' zijn Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck die van 1909 tot aan haar scheiding in 1916 in Leiden woont, en de in de biologie gepromoveerde barones Margarethe Nieuwenhuis-von Uexküll Güldenbandt, die in 1902 in Leiden komt wonen, vanwege een aanstelling van haar echtgenoot aan de universiteit.

39 Anna van Gogh-Kaulbach is schrijfster. Zij is in 1899 getrouwd met een bloembollenkweker uit Lisse, daarna kunsthandelaar in Arnhem. Zij krijgen vijf kinderen. In 1905 verschijnt *Rika,* een roman over een arme dochter van een ongehuwde moeder, een gewild onderwerp.

40 Dat het hart van Marie Kluijver-Honigh bij Tesselschade ligt mag wel blijken uit het feit dat zij tot haar dood in januari 1929 voorzitter van het bestuur blijft.

41 Bollands naam is wel te vinden bij de ondertekenaars van het initiatief, maar niet in de ledenlijst. Hij wordt dus geen lid van de 'Bond'.

42 Hun vader was raadslid en wethouder H.C. Hartevelt, die was getrouwd met A.A.M.M. Leembruggen. Hermine Johanna Cecilia is in 1855 in Amsterdam gebo-

ren, haar broer is in 1859 geboren in Leiden, aldus het bevolkingsregister. Er is nog een broer Daniël, geboren in 1863, die trouwt met Henriëtte Groskamp. Zij wordt ook lid van de 'Bond'.

43 Ook de brieven van Hermine Hartevelt bevinden zich in het archief van E.C. van Dorp in 'Aletta', inv.nr. 195.

44 De opmerkingen van Clasina Alberta Kluijver staan in M. Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Amsterdam 1994) 289, 290. Het archief van C.A. Kluijver wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag.

45 Vooral Welmoet Wijnaendts Francken Dyserink laat zich later zeer negatief uit over Aletta Jacobs, aldus Bosch, *Het geslacht van de wetenschap,* 517 (noot 77). Naast de karakterbotsing speelde bij de scheuring vooral een verschil van mening over de te volgen koers. Zie voor het verloop van de scheuring: Van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden' (zie noot 1). Over de botsing der karakters daarin p. 194.

46 Van Itallie-van Embden is in 1907 naar Leiden gekomen, vanwege een aanstelling van haar echtgenoot aan de universiteit. Zij verhuist tegelijkertijd van het landelijke bestuur van de 'Vereeniging' naar het Leidse, dat uitgedund is door het opstappen van de Bondsvrouwen, waaronder haar voorgangster Marie Kluijver-Honigh en Aletta Lorentz-Kaiser. Van Itallie-van Embden komt later in de Leidse gemeenteraad, vervolgens in de Provinciale Staten en tot slot in de Tweede Kamer voor de Vrijzinnig Democratische Bond. Zij is tevens journaliste/schrijfster. Zij overleeft de oorlog. Ze leefde van 1870 tot 1959.

47 Aldus een brief aan Lizzy van Dorp van 4 november 1907.

48 Citaat uit een brief van 4-11-1907 van Aletta Lorentz-Kaiser aan Lizzy van Dorp.

49 Berta Lorentz trouwt in 1910 met de natuurkundige dr. W.J. (Wander) de Haas, de broer van de schrijfster Albertine de Haas. Albertine zit samen met onder andere Johan de Meester (schrijver van o.a. *Geertje*) in de redactie van de *NRC*. Zij wordt meteen bij oprichting lid van Leidse afdeling van de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'. Berta's jongere zus Johanna Wilhelmina (Hannie of Hans genoemd door haar moeder) trouwt in 1912 met mr. H.C. Leemhorst. Zoon Rudolf is in 1912 nog te jong om te trouwen, doet dit later met M.C. van Vollenhoven.

50 Mr. H.L. Drucker was samen met twee andere hoogleraren H.B. Greven en W. van der Vlugt oprichter van het Leidse Volkshuis en ook anderszins maatschappelijk betrokken. Drucker was in 1881 getrouwd met W.C.S. de Koning. Zij zat in het bestuur van Tesselschade en kwam later dan Aletta Lorentz-Kaiser in het bestuur van de kinderbewaarplaats.

51 Mevr. Cohen Stuart is de moeder van de preses, de 'leidster', Nelly Cohen Stuart, die op de jongens-HBS heeft gezeten en voor arts studeert.

52 G.L. Lorentz e.a., *Een wereldcorrespondentie van meisjes-studenten. Opstellen uit verschillende staten over vrouwenstudie.* Uitgegeven door de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (Rotterdam 1910) 4, 5.

53 Charlotte Perkins Gilman (1860-1935) was een Amerikaanse schrijfster en feministe.
54 Al vanaf dat de eerste meisjes gaan studeren, staat de 'vrouwenstudie' ter discussie, een discussie die in 1907 weer hoog oplaait naar aanleiding van een artikel van professor P.J. Blok. Zijn artikel volgt op het verschijnen van de roman van Annie Salomons *Een Meisje-Studentje* in 1907, waarin hij zich een tegenstander van vrouwenstudie verklaart. Annie Sillevis geeft hem weerwoord. Zie noot 8. Sillevis zit van 1903 tot 1905 in het bestuur van de VVSL en wordt actief op vele fronten van de vrouwenbeweging, zoals in de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht' en in de 'Vereeniging voor Onderlinge Vrouwenbescherming'.
55 G.L. Lorentz e.a., *Een wereldcorrespondentie van meisjes-studenten* XIII, XIV.
56 C. Lulofs is de opvolgster van Marie van Itallie-van Embden, die in 1909 uit het bestuur stapte.
57 C. (Toos) Hovens Gréve studeert geneeskunde en zal in 1919 de eerste vrouwelijke huisarts in Leiden worden.
58 Deze passage is – tenzij een noot anders verwijst – voor de landelijke situatie gebaseerd op P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996) 57-84 en voor de Leidse situatie op D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', *Leids Jaarboekje 1992*, 150-181 en idem II. 1889-1912, *Leids Jaarboekje 1994*, 149-169.
59 B. de Vries (red.), *Leiden 1795-1896. De geschiedenis van een Hollandse stad 3* (Leiden 2004) 44. De aantallen zijn te vinden in de Gemeenteverslagen van Leiden. Een groot aantal van deze ongehuwde moeders komt overigens van buiten Leiden en velen trouwen na de bevalling alsnog of het kind wordt door de vader erkend (zonder huwelijk).
60 In 1889 zijn het er zeven. Zie: D.J. Noordam, *Leids Jaarboekje* (1992), 168.
61 Onder anderen door C.V. Gerritsen, de echtgenoot van Aletta Jacobs. Hij wordt later Kamerlid voor de Vrijzinnig Democratische Bond. Zie M. Advokaat, T.Moll, J. Niekus, 'Geboortenregeling: een vrouwenzaak?', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980* (Nijmegen 1980) 111. Op p. 114: de voorbehoedmiddelen in deze tijd zijn naast coïtus interruptus, het condoom, het sponsje, de vrouwenspuit of -douche en het pessarium.
62 *Leidsch Dagblad* 4-2-1914. Naar aanleiding van een gepubliceerde vraag in de krant naar een dergelijke afdeling in Leiden, reageert de krant eerst met dat deze er niet is. De NMB is blijkbaar niet erg bekend. Hierop reageert de NMB, dat er wél een afdeling is in Leiden die over de 100 leden telt. De penningmeester is de heer D. van Leeuwen, Maredijk 6. In 1921 memoreert het *Leidsch Dagblad* (9-11) het 40-jarig bestaan van de 'Bond' en schrijft dat de Leidse afdeling 12 à 13 jaar bestaat, dus stamt uit 1908 of 1909.
63 De NVP die beduidend minder leden telt dan de 'Vrouwenbond' krijgt pas in 1900 een Leidse afdeling.
64 *Leidsch Dagblad* 24-3-1884. In 1912 wordt het Doorgangshuis opgedoekt vanwege de

geringe belangstelling en wordt het pand verkocht. *Leidsch Dagblad* 22-10-1924.

65 *Leidsch Dagblad* 8-2-1890.

66 *Van moeder op dochter,* 120.

67 Een van de programmaonderdelen is een rondleiding door Leiden, langs onder andere twee musea, het Museum van Oudheden en de Lakenhal, langs het Tehuis voor schoolgaande kinderen, het Volkshuis en de crèche aan de Langebrug. Deze rondleiding wordt geleid door vier heren onder wie archivaris Overvoorde en de conservator van het Museum van Oudheden, archeoloog A.E.J. Holwerda (*Leidsch Dagblad* 4-4-1910).

68 Hierin zitten verder onder anderen mej. C. Lulofs, voorzitter van de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht', Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, voorzitter van het hoofdbestuur van de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht', mej. Theodora Alida (Daatje) van Eck (de zus van SDAP-voorman Dirk van Eck), voorzitter van de 'Alg. Ned. Bond Vrede door Recht', overigens niet specifiek een vrouwenvereniging, maar vrouwen speelden wel een belangrijke rol in de vredesbeweging. Daatje van Eck was een goede bekende van Emilie Knappert die een In Memoriam over haar schreef in het *Leidsch Jaarboekje 1945,* 25-27.

69 *Leidsch Dagblad* 7-4-1910.

70 *Leidsch Dagblad* 2-4-1910. De vereniging die zich bemoeide met kleding propageerde onder andere de reformkleding voor vrouwen. Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck droeg deze kleding voor een fotoserie, te zien in haar archief in 'Aletta'.

71 In 'Aletta' bevindt zich het archief van de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming'. Dit is van de landelijke organisatie en van verschillende afdelingen, maar niet van de Leidse.

72 *Van moeder op dochter,* 180.

73 In het eerste Leidse bestuur worden verder gekozen de dames E.T. (Betty) van Aken, A. Goudsmit-Cohen, B. Jelgersma-Ris en E. Verdam.

74 *Leidsch Dagblad* 22-11-1902.

75 Er is ook een personele band tussen VOV en 'Bond' in de persoon van Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck wat betreft de landelijke organisaties. Zij zit van 1902 tot 1909 in het hoofdbestuur van de VOV en van 1908 tot 1910 is zij voorzitter van het hoofdbestuur van de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'. Ook C.Lulofs van de Leidse 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' raakt betrokken bij de VOV.

76 *Leidsch Dagblad* 8-10-1908. De bijeenkomst wordt afgesloten door mevr. Goudsmit-Cohen.

77 *Van moeder op dochter,* 180.

78 *Leidsch Dagblad* 9-11-1912.

DIRK VAN DELFT

Een tweesnijdend zwaard

HET JANSSENFONDS VOOR VAKOPLEIDINGBEURZEN EN HET ONTSTAAN VAN DE LEIDSE INSTRUMENTMAKERSSCHOOL

Inleiding

Op 19 september 1897 stuurde Heike Kamerlingh Onnes, hoogleraar-directeur van het Natuurkundig Laboratorium van de Rijksuniversiteit Leiden, een brief aan C.W. Janssen, zoon van de Amsterdamse tabakshandelaar en filantroop Pieter Wilhelm Janssen. Die brief begon als volgt:

'Hooggeachte Heer Janssen',

Bij Uw laatste bezoek deelde U mij mede, dat uw vader gaarne 't een en ander in het belang van het ambachts en vakonderwijs zou willen doen, en dat U wel eens gaarne zou weten op welke wijze dit zou kunnen geschieden. Ik meen thans iets levensvatbaars in deze richting te kunnen aanbevelen, dat met mijn overige pogingen om jonge werklieden voort te helpen in nauw verband staat, en misschien in den geest van Uw vader valt.[1]

In negen dichtbeschreven vellen ontvouwde Kamerlingh Onnes daarop een plan dat voor de toekomst van zijn laboratorium van doorslaggevende betekenis zou blijken. Het effende de weg naar de oprichting van wat tegenwoordig de 'Leidse instrumentmakers School' (LiS) heet en de uitwerking van het plan van toen is leerlingen van die unieke opleiding een eeuw lang ten goede gekomen.

Hoofdrolspelers

Stellen we eerst de hoofdrolspelers in dit relaas voor. Pieter Wilhelm Janssen was een van de meest vooraanstaande en rijkste ondernemers van het Nederlandse *fin du siècle*. Geboren in 1821, op het Oost-Friese eiland Wangeroog (destijds deel van het Groothertogdom Oldenburg), begon hij zijn carrière op

vijftienjarige leeftijd op een handelskantoor in Bremen.[2] In 1843 verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij al snel zijn ondernemerstalenten etaleerde en in de graanhandel terechtkwam. In 1867, twee jaar na zijn naturalisatie als Nederlander, kwam hij in contact met Jacob Nienhuys, die had ontdekt dat in Deli op Noord-Sumatra (Nederlands-Indië) tabaksbladeren van uitnemende kwaliteit konden worden verbouwd. Samen stichtten ze een plantage, waarbij Janssen, rijk geworden met de graanhandel, de investering van *f* 30.000 voor zijn rekening nam. De eerste oogst leverde direct een nettowinst van *f* 37.000 op. In 1869 richtten Janssen en Nienhuys de Deli Maatschappij op, waarbij de laatste op Sumatra de tabaksplantages bestuurde, terwijl Janssen als directeur van de onderneming in Amsterdam de verkoop regelde. Dat gebeurde via inschrijving, destijds een noviteit, en leverde een fortuin op.

Janssen, lid van de Lutherse kerk en vertegenwoordiger bij uitstek van de Amsterdamse elite, woonde riant aan de Keizersgracht maar trad betrekkelijk weinig op de voorgrond. Rond 1890 ontpopte hij zich als weldoener zonder weerga. Een aanzienlijk deel van zijn kolossale vermogen stak hij in projecten ter verbetering van het lot van de sociaal zwakkeren en minderbedeelden. Janssen huldigde de opvatting dat het fortuin dat hij met de Deli Maatschappij had gemaakt ook een kwestie van geluk was geweest, en dat het niet meer dan terecht was dat hij als dank de lagere klassen met zijn charitatieve projecten probeerde te verheffen. Die projecten waren talrijk en zeer divers. In Amsterdam steunde Janssen de vereniging 'Ons Huis', die in 1892 in de Jordaan het eerste Nederlandse volkshuis opende. In Leusden steunde hij een school waar jongens het mandenmakersvak leerden. In 1893 wist Emilie Knappert, pionier op het gebied van het sociaal-cultureel werk, hem te strikken voor de gedeeltelijke financiering van het eerste Leidse wijkgebouw annex buurthuis 'Geloof, Hoop en Liefde' aan de Oranjegracht.[3] In 1894 richtte Janssen de 'Nederlandse Woningstichting' op, die woningen verstrekte aan armlastige bejaarden, en ook het Friese veengebied profiteerde in ruime mate van Janssens vrijgevigheid.[4]

Vooral scholing van de lagere sociale klasse had Janssens zorg. Daarbij werkte hij nauw samen met zijn zoon Christian Wilhelm, die in 1886 op de Hollandse koloniale economie van Sumatra promoveerde en een handelsmaatschappij aan de oostkust van het eiland tot bloei bracht. In de praktijk

Pieter Wilhelm Janssen (1821-1903).

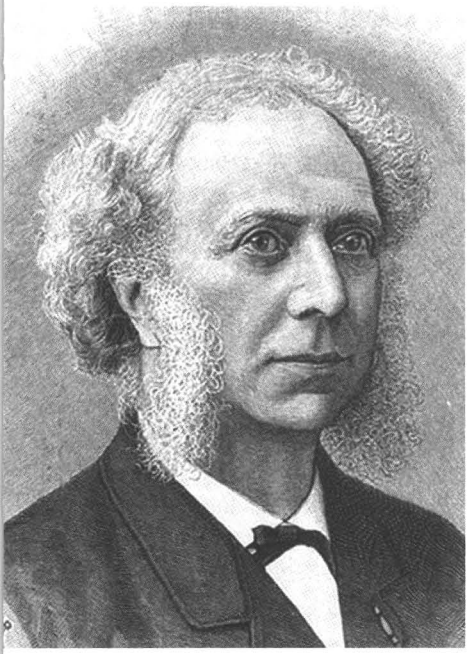

Christian Wilhelm Janssen (1860-1927).

was C.W. Janssen voor de vele aanvragers van sociale steunprojecten het aanspreekpunt, en nam zijn vader de beslissingen over het toekennen van steun. Na diens dood in 1903 zette hij de weldadigheid voort. En het was dan ook C.W. Janssen, die bij het Leidse Natuurkundig Laboratorium op bezoek was geweest, aan wie Kamerlingh Onnes zijn brief richtte. Wellicht kenden de Janssens en de familie Kamerlingh Onnes elkaar via Dolf, de jongste broer van Heike. Die was toen op Sumatra de rechterhand en vertrouwensman van Tjong a Fie, bijgenaamd 'de majoor der Chinezen', leider van een enorm zakenimperium dat aan meer dan tienduizend mensen werk verschafte en een vertrouweling van de Sultan van Deli.

Hoogste tijd om de andere hoofdpersoon van dit artikel voor te stellen: Heike Kamerlingh Onnes, 'de man van het absolute nulpunt'.[5] Geboren in Groningen in 1853, als oudste zoon van een fabrikant van bakstenen en dakpannen, koos Heike na het doorlopen van de Hogere Burger School (HBS) en het behalen van het admissie-examen voor de universiteit (met name Latijn

en Grieks) voor een academische carrière. Hij studeerde natuurkunde in Groningen, vertrok na zijn propedeuse voor drie semesters naar Heidelberg (waar hij onderwijs volgde bij de chemicus Robert Bunsen en de fysicus Gustav Kirchhoff), promoveerde in 1879 op de slinger van Foucault (een vrij opgehangen slinger slingert in een vast vlak, zodat de aarde er onderdoor draait) en werd na een intermezzo als assistent aan de Polytechnische School (voorloper van de TU Delft) in 1882 in Leiden benoemd als hoogleraar proefondervindelijke natuurkunde. Uit zijn oratie van 11 november dat jaar stamt de beroemde lijfspreuk 'Door meten tot weten'.

In die oratie ontvouwde Kamerlingh Onnes ook zijn wetenschappelijke missie: het toetsen van de moleculaire theorieën van Johannes Diderik van der Waals en zo internationale status verlenen aan de vaderlandse natuurkunde. In 1873 was Van der Waals gepromoveerd op het baanbrekende proefschrift *Over de continuiteit van den gas en vloeistoftoestand.* Deze studie geldt als het startpunt van de Tweede Gouden Eeuw, de bloeiperiode tot circa 1930 waarin Nederlandse bètaonderzoekers een half dozijn Nobelprijzen in de wacht sleepten.[6] In zijn Groninger studententijd was Kamerlingh Onnes met het werk van Van der Waals in contact gekomen en in Delft had hij zelf aan het onderwerp een originele bijdrage geleverd. Als hoogleraar in Leiden wilde hij via uiterst nauwkeurige metingen de geldigheid van de wetten van Van der Waals toetsen.

Cryogeen laboratorium

Directe consequentie van deze missie was de noodzaak tot het van de grond af opbouwen van een cryogeen laboratorium (*kryos* is Grieks voor koude), waar extreem lage temperaturen konden worden gerealiseerd. Immers, eenvoudige stoffen als zuurstof, stikstof, waterstof of helium hadden de voorkeur en om die stoffen in de vloeibare of vaste fase te kunnen bestuderen waren lage temperaturen een vereiste. Zuurstof bijvoorbeeld wordt pas vloeibaar bij –183°C en bevriest bij –219°C. En helium, het laatste der 'permanente gassen', zou zich op 10 juli 1908 in Leiden gewonnen geven bij –269°C, slechts vier graden boven het absolute nulpunt van –273°C. Met het opbouwen van zijn cryogeen laboratorium is Kamerlingh Onnes meer dan een kwart eeuw in de weer geweest. Wie zich in het gebouw aan het Steenschuur waagde,

Het Natuurkundig Laboratorium te Leiden, circa 1923. (Foto Leiden Institute of Physics)

waande zich in een fabriek: overal dreunende pompen, draden en pijpen, een stoommachine, dynamo's, koudeflessen, manometers, gashouders, voorraden gasflessen en, niet te vergeten, werkplaatsen.

Het is de kracht van Kamerlingh Onnes geweest dat hij erin slaagde een geoliede organisatie in het leven te roepen, met een conservator die het dagelijkse beheer voerde en een bedrijfschef voor het cryogeen laboratorium; verder technisch personeel, leerjongens, wetenschappelijke assistenten, doctoraalstudenten, een amanuensis en een custos (huismeester/conciërge). En aan de top een hoogleraar-directeur die wist wat hij wilde, die er de wind onder had en tal van externe partijen zoals het College van Curatoren van de Leidse universiteit, het ministerie in Den Haag, contacten bij de Marine, internationale organisaties, collega-fysici in binnen- en buitenland en ondernemers als

P.W. Janssen en Ernest Solvay (sodaproducent te Brussel) voor zich wist te winnen, ook in financieel opzicht. Kamerlingh Onnes was een kundig fysicus, maar het waren zijn kwaliteiten als gewiekst, innemend en buitengewoon effectief organisator die de doorslag gaven. Leiden praktiseerde wat later *Big Science* is gedoopt.

Bekwaam technisch personeel is van levensbelang voor een laboratorium dat in het ontwerp en de bouw van zijn cryogene installaties per definitie de grenzen van het technisch kunnen opzoekt. Toen Kamerlingh Onnes in 1882 aantrad, beschikte hij over een huismeester annex instrumentmaker, Cornelis Kouw, en een bescheiden werkplaats. Vanaf 1885 werd Kouw bijgestaan door een enkele leerjongen. Met de komst van een tweede werkplaats in 1890, een glasblazerij en een ruimere en beter geoutilleerde locatie voor Kouw in 1897, steeg de behoefte aan zulke 'blauwe jongens' – de naam verwijst naar de kleur van hun kiel – aanzienlijk. De leerjongens waren bij binnenkomst in de regel 15 à 18 jaar oud en kwamen van de ambachtsschool. Ze kregen een bescheiden weekloon en volgden een verplichte theoretische opleiding op de avondschool van het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix (MSG; de wiskunde is de moeder der wetenschappen), met aan het hoofd directeur P. Dikshoorn. Het grote voordeel van dit interne leerlingwezen was dat Kamerlingh Onnes kon beschikken over goedkope hulpkrachten die voor van alles en nog wat inzetbaar waren, en bovendien de beste eruit kon pikken en toevoegen aan de technische staf van zijn uitdijende laboratorium. Gerrit Jan Flim, een bakkerszoon uit Hellendoorn met gouden handjes en in 1893 op zeventienjarige leeftijd naar Leiden gekomen, kon zo opklimmen tot meester-instrumentmaker en tevens bedrijfschef van het cryogeen laboratorium.

De start van het beurzensysteem

Zoals opgemerkt, in 1897 kreeg het laboratorium een nieuwe werkplaats, met aangrenzend een tekenkamer. In deze verbeterde omstandigheden nam de behoefte aan leerjongens toe en zon Kamerlingh Onnes op mogelijkheden om de aanvoer te vergroten, zonder aan kwaliteit in te boeten. Daar had hij alle tijd voor: zijn cryogeen laboratorium lag stil sinds 1895, nadat de buren geklaagd hadden over ontploffingsgevaar van flessen met brandbaar gas in de tuin – weinig vreemd gezien de beruchte ontploffing van het kruitschip op

Leerlingen van de vakopleiding tot instrumentmaker ('blauwe jongens') aan het werk in de tuin van het laboratorium.
(Foto Leiden Institute of Physics)

diezelfde locatie in 1807, waarbij een complete wijk was weggevaagd.[7] In afwachting van een hinderwetvergunning en strijdend voor het behoud van zijn laboratorium in de binnenstad, kon Kamerlingh Onnes zich in dit koudeloze tijdperk, dat tot 1898 duurde, aan andere zaken wijden. Zoals het ontwerpen van een beurzenstelsel ter vergroting van de aantrekkingskracht van zijn laboratorium op begaafde maar armlastige, potentiële leerjongens.

En daarmee zijn we terug bij de brief aan C.W. Janssen van 19 september 1897 waarmee we dit artikel begonnen. Daarin lanceerde Kamerlingh Onnes

een plan voor zo'n beurzenstelsel. Het was geïnspireerd op zijn ervaring als beheerder van een fondsje van vergelijkbare strekking. Bijna alle kenmerken van het latere Janssenfonds voor vakopleidingsbeurzen zijn in deze casus terug te vinden – wat de vraag oproept in hoeverre de werkelijkheid is gemasseerd. Om die reden (en ook vanwege de kleur van het proza) citeren we de betreffende passage uit de brief hier in zijn geheel. Zijn suggestie aan Janssen verwoordde Kamerlingh Onnes als volgt:

De aanleiding er toe ontleen ik aan de administratie van een fondsje, bijeengebracht voor een jongetje, wiens vader door een ongeluk omkwam. Zijn moeder hertrouwde later. Ik moest eene opleiding bedenken, vallende binnen de grenzen van dit fondsje, die op den stiefvader niet meer verplichtingen legde, dan deze billijkerwijze kon dragen, en die den jongen toch in staat zou stellen het zoover te brengen als met zijn aanleg overeenkwam. De oplossing is de volgende; schoolgeld en schoolbehoeften voor ambachtsschool en voor de avondschool worden uit het fondsje betaald, en verder wordt den vader, een oppassende man, die het kind behandelt geheel als zijn eigen, eene tegemoetkoming verleend ongeveer even groot als het weekloon, dat de jongen anders, wanneer hij uitgezonden werd om den kost te verdienen, zou thuisbrengen. Voorlopig is dit gesteld op *f* 0,50 per week het eerste, *f* 0,75 het tweede, *f* 1,00 het derde en *f* 1,50 het vierde jaar. De jongen zal dan de ambachtsschool hebben afgelopen en in de avondschool Mathesis tot de 4e klasse zijn gevorderd. Over zijn aanleg kan dan beter geoordeeld worden. Mocht deze groot zijn, dan zal hij daarna in staat gesteld worden om verder aan het laboratorium de U bekende leergang te doorlopen, waar hij dan als betaald leerling in een werkplaats komt, terwijl hij de avondschool verder afloopt. Hij verdient echter in deze betrekking niet genoeg om zich te kunnen bedruipen, zoodat aan den stiefvader uit het fondsje dan zooveel zal worden uitgekeerd, dat dit met het loon in zijn kostgeld zooals dit voor een eigen kind gerekend wordt, voorziet. Stel *f* 2,50 het vijfde en *f* 2,00 het zesde jaar. Dan kan hij het diploma van de avondschool verwerven en kan verder gezien worden of hij dan nog de geschiktheid heeft om meer te leeren, waarbij een toelage dan wel niet meer nodig is of zeer gering kan zijn en spoedig zal aflopen, daar zijn loon dan in alle gevallen wel voldoende zal zijn om ook al blijft hij leeren in zijn onderhoud te voorzien.
Op deze wijze krijgt de jongen zeker een goed bestaan en komt hij naar ik hoop terecht op de plaats, die hij naar wat zijn aanleg zal blijken te zijn in de maatschappij verdient.

Waarna Kamerlingh Onnes de balans opmaakte en voor de complete steunoperatie (12 t/m 18 jaar) aan toelagen, schoolgeld, enzovoort uitkwam op een totaalbedrag van *f* 551. Vraag aan P.W. Janssen: is dit systeem breder toepasbaar?

Wat ik nu aan het oordeel van uw vader zou willen onderwerpen is, hetgeen dezen jongen te beurt is gevallen omdat welwillende menschen begaan met zijn ongeluk zich hem

hebben aangetrokken, te schenken aan die jongens, die op de scholen voor onvermogenden of minvermogenden blijken het meeste aanleg te hebben. Deze meest uitstekende krachten zullen dan niet voor de maatschappij zoo goed als verloren behoeven te gaan, maar zouden gebracht kunnen worden zoover als met hun aanleg overeenkomt, terwijl thans de ouders gedwongen zijn hunne verdere ontwikkeling geheel prijs te geven en hen te gebruiken om eenig geld thuis te brengen.

Kamerlingh Onnes had, zo schreef hij, zich verzekerd van de steun van de heer Dikshoorn, naast directeur van de avondschool Mathesis ook hoofd van een school voor onvermogenden. Ook was Dikshoorn bereid te helpen bij het selecteren van kandidaten voor het beurzenstelsel, 'met het oog op aanleg niet alleen in het leeren maar ook in karakter en met inachtneming van de waarborgen, die het gezin levert voor het slagen van de proef'. Wanneer voor de leeftijden 12 t/m 18 jaar steeds drie beurzen beschikbaar waren, bedroegen de geschatte kosten in het eerste jaar *f* 835 voor 12 leerlingen, om in het vijfde jaar te stabiliseren op *f* 1.653 voor 21 leerlingen. Over zijn belang in de zaak, 'den samenhang van dit plan met het beheer van het Leidsche laboratorium', deed Kamerlingh Onnes niet geheimzinnig:

Voor mij is het van groot belang, dat ik omringd ben van knappe jonge helpers, ik moet kunnen kiezen uit de beste krachten om daarvan bij het inrichten van proeven partij te trekken. Zo is het verblijf van Blom aan mijn laboratorium van groote waarde geweest.[8] Met een klein groepje van zulke werklui kan er heel wat tot stand worden gebracht. Kan ik over voldoende tractement beschikken, dan zou ik zulk een knappen jonge man als Blom niet zoo spoedig hebben moeten missen. Maar wat wij kunnen betalen van het Rijk aan tractement of arbeidsloon is zeer weinig, en wat ik persoonlijk kan toevoegen komt in 't geheel niet in aanmerking. Door de toelagen, die in het boven ontwikkelde schema zijn opgenomen voor de laatste opleidingsjaren, hoop ik een uitgelezen personeel te krijgen. Wel te verstaan doordat de knapste jongens van zelf zullen wenschen aan het laboratorium te komen.

Samengevat: 'Die toelage maakt dus dat ik beter personeel kan uitzoeken en houden dan er zonder mogelijk zou zijn.'

Het antwoord uit Amsterdam kwam snel en was positief. 'Uw scherpomlijnd plan was mijn vader welkom', schreef C.W. Janssen op 24 september 1897, 'en acht ik het niet onmogelijk, dat hij er op in zal gaan.' Wel zou hij graag zien dat er een proefperiode werd afgesproken, omdat 'het welslagen ten nauwste samenhangt met de personen die zich met de leiding zullen belasten

en met het voortbestaan van Uw laboratorium op de basis, waarop het door U werd gegrondvest'.[9]

In zijn antwoord van 27 september haastte Kamerlingh Onnes Janssen te verzekeren dat het om een proef ging. De zaak moest zo ingericht zijn, dat bij iedere bursaal (leerling met een beurs) ieder jaar opnieuw werd bekeken of de steun diende door te lopen. Wel diende voor iemand die al in het systeem zat steeds zoveel geld opzij te worden gezet dat hij, mocht het goed blijven gaan, tot op het eind verzekerd was van steun. En mocht het systeem door P.W. Janssen na bijvoorbeeld twee jaar als minder urgent worden geclassificeerd, dat zou dat moeten inhouden dat vanaf dat moment geen nieuwe leerlingen werden toegelaten, maar dat de bestaande bursalen de kans kregen het complete traject af te maken. Bij een eerste jaar met drie leerlingen van 12 en 13 jaar en twee van 14 t/m 16 jaar, en (dus) een tweede jaar met drie leerlingen van 12 t/m 14 en twee van 15 t/m 17 jaar, zou dit aldus geaborteerde systeem pas in het achtste jaar zijn allerlaatste leerlingen van 18 jaar afleveren, en zouden de totale kosten voor P.W. Janssen op een bedrag van *f* 7399 uitkomen.[10]

Binnen twee weken ging P.W. Janssen akkoord met dit 'beurzenstelsel voor opleiding van minvermogende, maar goed begaafde, jongelieden tot goedgeoefende werklieden' en stelde voor 'eener proef op flinke schaal' een som van *f* 7.000 ter beschikking. Graag zou hij zien dat Dikshoorn bij de zaak betrokken werd en dat hij 'van tijd tot tijd korte verslagen' toegestuurd kreeg.[11] Per kerende post ging een juichende reactie van Kamerlingh Onnes richting Amsterdam:

> Wanneer U bekend was, hoe langzaam wij gewoon zijn onze plannen tot uitvoering te zien komen, en hoe daarbij met kleine sommen voet voor voet terrein moet worden gewonnen, dan zou het U nog duidelijker zijn, dan mijne enkele verzekering het U kan maken, dat de vorstelijke wijze, waarop Uw vader deze zaak aanvat, mij ten zeerste treft.[12]

In december stuurden P.W. Janssen en zijn tweede zoon August (eveneens actief in de ondernemingen van zijn vader) de *f* 7000 naar Leiden, waar het werd gedeponeerd bij de Spaarbank.[13]

Opmerkelijk was Kamerlingh Onnes' bredere visie op hoe de maatschappij zich op mensen van uiteenlopende begaafdheid diende in te stellen:

> Mij komt het [...] steeds meer als dringend noodzakelijk voor de aandacht te concentreren op de knappe lui; als deze vooruit komen, komt er vanzelf plaats voor de minder begaafde. Meer gelegenheid om aan de knappe lui nieuw werk te leeren, dat noodig is, en

dat zij nog niet weten te verrichten, dat is geloof ik een gewichtig punt, dat bij de bevordering van de welvaart van de werkmansklasse bovenaan moet staan en tot nog toe bijna verwaarloosd wordt. De slachtoffers van hetgeen de opleiding van de knapste te wenschen overlaat, vallen onder de minder bekwamen. Het zijn de werkloozen en de slecht betaalden.[14]

Verwachtingen overtroffen

Het eerste halfjaarlijkse verslag over 'Het beheer van het fonds, gesticht door den Heer P.W. Janssen ten behoeve van eene proef op het gebied der Vakopleiding' zag eind april 1898 het licht.[15] Het bevatte een overzicht van de uitgaven (omdat de *f*7.000 aan startkapitaal pas eind december 1897 werd overgemaakt, had Kamerlingh Onnes het een en ander voorgeschoten), van de financiële ruimte die resteerde, van de leerlingen die steun hadden gekregen, verder opmerkingen van algemene aard, terwijl na een aantal jaren er ook aandacht kwam voor de verrichtingen van oud-leerlingen. Het fonds verstrekte tegemoetkomingen in het schoolgeld, in de leermiddelen en in reiskosten of keerde een wekelijkse toelage uit. Het beurzenstelsel kende drie trappen. Leerlingen van de lagere school zaten in trap 1, ambachtsschoolleerlingen in trap 2 en leerlingen die tot de werkplaatsen van het Natuurkundig Laboratorium werden toegelaten in trap 3. Die laatste trap was onderverdeeld in 3A en 3B. Leerlingen uit de klassen 4, 5 en hoger van de avondschool Mathesis die toewerkten naar het examen 'praktisch instrumentmaken', zaten in trap 3A; degenen die op Mathesis de (nieuwe) cursus Elektrotechniek deden, in trap 3B. Beide examens waren in 1898 onder auspiciën van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs ingevoerd.[16]

Als voorbeeld citeren we uit het eerste (concept)verslag de informatie over de steun die aan een zojuist aangenomen leerling zal worden verleend:

W. de Wit, 19 jaar, vader timmerman te Assen, trap 3B, teneinde voort te zetten hetgeen de Vereniging voor Ambachtsonderwijs in Drenthe tot deze leeftijd hem kan doen, door te verschaffen leermiddelen, schoolgeld en een toelage voor kasgeld à *f*2,00 per week, het is de bedoeling deze ondersteuning 2 jaar voort te zetten zodat voor Juli 98 / April 99 moet worden begroot *f*85,50 voor 1899 *f*62, samen dus *f*147,50 van het fonds vastleggend.

In het tweede verslag, over de periode 1 april tot 1 oktober 1898, werd melding gemaakt van steun aan 14 leerlingen, van wie er 10 tot trap 3 behoorden. Al snel zouden alle begunstigden in die trap zitten: op de leerjon-

gens in de werkplaatsen was meer zicht. Het idee om leerlingen uit de lagere trappen 's zomers op het laboratorium te laten werken om zo te zien of ze aanleg hadden, werkte in de praktijk niet. Hoe gunstig het Janssenfonds uitpakte werd al direct in dat tweede verslag gememoreerd:

De Regeering heeft tot uitbreiding van het leerlingwezen aan het Natuurkundig Laboratorium een verhooging van *f* 737 jaarlijks op de Staatsbegrooting gebracht. Tevens is voor het Genootschap Mathesis, waar de jongens 's avonds hunne theoretische opleiding vinden, tot inrichting van het electrotechnisch onderwijs op hoogeren trap een jaarlijksche subsidie van *f* 2400 uitgetrokken. Zonder twijfel is de sympathie voor de vakopleiding te Leiden, die uit deze gezamenlijke bedragen van *f* 3137 jaarlijks blijkt, ook voor een goed deel gewekt door de stichting van het Janssenfonds, dat de hulpmiddelen voor opleiding ook voor minvermogenden toegankelijk maakt.[17]

De familie Janssen was zeer content met de wijze waarop het fonds zich ontwikkelde. Dat de lagere trappen uit zicht verdwenen, zo schreef C.W. Janssen in een reactie op het tweede verslag, was niet erg maar juist 'ontegenzeggelijk een dubbel voordeel: het geld komt daar terecht, waar het zeker vruchten zal afwerpen en U zult in staat zijn, zeer kranige lieden af te leveren. Dat U in staat zoudt zijn, om 23 jongelieden tegelijk in Uw laboratorium bezig te houden overtrof mijne verwachtingen!' Waarna hij preludeerde op de stichting van de instrumentmakersschool:

Om de toekomst van uw werken maak ik mij te minder beangst, daar het nu feitelijk belangrijke afmetingen heeft aangenomen, en op weg is een integrerend deel te worden van het ambachtsonderwijs hier te lande. Over een paar jaar zult ge een flinke rijkssubsidie voor uwe „school" hebben, dat kan nu niet meer uitblijven.[18]

Weer een halfjaarlijks verslag later deden de Janssens er nog een schepje bovenop. 'Het lezen van Uw Rapporten is voor mijn vader en mij telkens een waar genoegen', begon de dankbrief.

Het gebeurt niet vaak, dat tegenover financieele medewerking zooveel toewijding wordt gesteld door de leider eener proef en zooveel persoonlijke opoffering door de begunstigden. Geen wonder dat bij mijn vader de wensch opkwam, om Uwe pogingen te blijven steunen, nadat de middelen van het fonds verbruikt zullen zijn. Ik hoop dat weldra eener gelegenheid zal zijn tot persoonlijke besprekingen in die richting.[19]

Kamerlingh Onnes toonde zich 'zeer gevoelig' voor dit 'vleiend schrijven', maar haastte zich op te merken dat het fonds voorlopig nog niet uitgeput was. Ook al ontvingen in de periode april-oktober 1899 maar liefst 22 leer-

Werkplaats van het Natuurkundig Laboratorium, 1900. Links het hoofd J.J. Curvers.
(Foto Leiden Institute of Physics)

jongens een bijdrage, van de oorspronkelijke *f* 7.000 was nog altijd *f* 5.978,81[5] over, zodat het Janssenfonds nog minstens enkele jaren vooruit kon. Immers, die 22 leerjongens zouden maximaal in het vervolg van hun opleiding *f* 2.637 opmaken, zodat er meer dan drieduizend gulden beschikbaar bleef voor steun aan nieuwelingen. Dat was veel meer dan was voorzien. Hoe kon dat? In zijn vierde verslag noemde Kamerlingh Onnes vier oorzaken: a) de toegenomen regeringssteun voor het Natuurkundig Laboratorium, b) in de praktijk bleek steun vooral nodig in de hogere trappen, c) de ouders konden en wilden meer bijdragen dan verwacht en d) er werd steun verleend door andere (particuliere) partijen, bijvoorbeeld 'eenige Rotterdamsche heeren'. Ter illustratie van de gang van zaken binnen het fonds citeren we uit het verslag de opmerkingen over 'no. 34':

J. Tijssen (Alkmaar, oud 19 jaar, trap 3A, vader smidsknecht, ontvangt schoolgeld, leer-

middelen en wekelijkse toelage) bezocht in het afgelopen halfjaar de 4e klasse van Mathesis en is leerling in de werkplaats van het laboratorium. In het afgelopen halfjaar werd voor hem uitgegeven *f* 94,25. Volgens het vorig verslag was voor hem vastgelegd *f* 460,25. Zoodat nu nog voor hem beschikbaar is *f* 366,–. Wegens verhooging van weekloon [door het laboratorium betaald] is zijne wekelijksche toelage in het verloopen halfjaar verminderd van *f* 3,50 tot *f* 3,25. In het eerstvolgend halfjaar zal dus voor hem noodig zijn 13 x *f* 3,25 is *f* 42,25.[20]

Het tweede Janssenfonds

De door Janssen aangeboden 'verdere steun' mocht dan voor het draaiende houden van het fonds niet nodig zijn, Kamerlingh Onnes liet zich deze buitenkans niet ontglippen en zon op een nieuw plan. Bij het aanbieden van het vijfde verslag kwam hij erop terug: 'Naar aanleiding van de vriendelijke mededeeling dat Uw Vader ook verder den bloei van mijnen inrichting wil bevorderen, heb ik van den vraag hoe dit doelmatig zou kunnen geschieden een bijzondere studie gemaakt.'[21] Twee weken later, op 5 juni 1900, was die studie klaar: 'Verslag betreffende mogelijke Maatregelen tot bevordering van het inrichten, onderhouden en gebruiken van wetenschappelijke meetinstrumenten in het Natuurkundig Laboratorium te Leiden'. In tien pagina's ontvouwde Kamerlingh Onnes een gedetailleerde opzet voor een tweede Janssenfonds, naast het al bestaande. 'Mocht het systeem, dat ik heb uitgedacht in den geest van Uw vader vallen', aldus het begeleidend schrijven, 'zoo zal ik mij daarover innig verheugen.'[22]

Vertrekpunt voor Kamerlingh Onnes was dat het peil van de Leidse vakopleiding omhoog moest. Dit om de concurrentie van het buitenland, in het bijzonder de door de staat gesubsidieerde instrumentmakeropleidingen in 'BudaPest' en Ilmenau, voor te blijven – een opmerkelijk argument: welke zestienjarige leerling van de ambachtsschool uit Scheveningen, Assen of Leiden zou naar Hongarije vertrekken voor het volgen van een vakopleiding? Vervolgens kwam Kamerlingh Onnes tot de kern:

Het geheim van het succes der vakopleiding van het vak van instrumentmaker en aanverwante vakken in de werkplaatsen van het Leidsche laboratorium ligt in het ineengrijpen van het door ambachtsleerlingen verrichte werk met het wetenschappelijke werk, dat in het laboratorium door wetenschappelijke onderzoekers verricht wordt. Het is dan ook niet mogelijk de vakopleiding op een hoogeren trap te brengen, wanneer niet door uitbreiding

Heike Kamerlingh Onnes (rechts) en Gerrit Jan Flim bij de installatie voor vloeibaar helium, circa 1920. (Foto Leiden Institute of Physics)

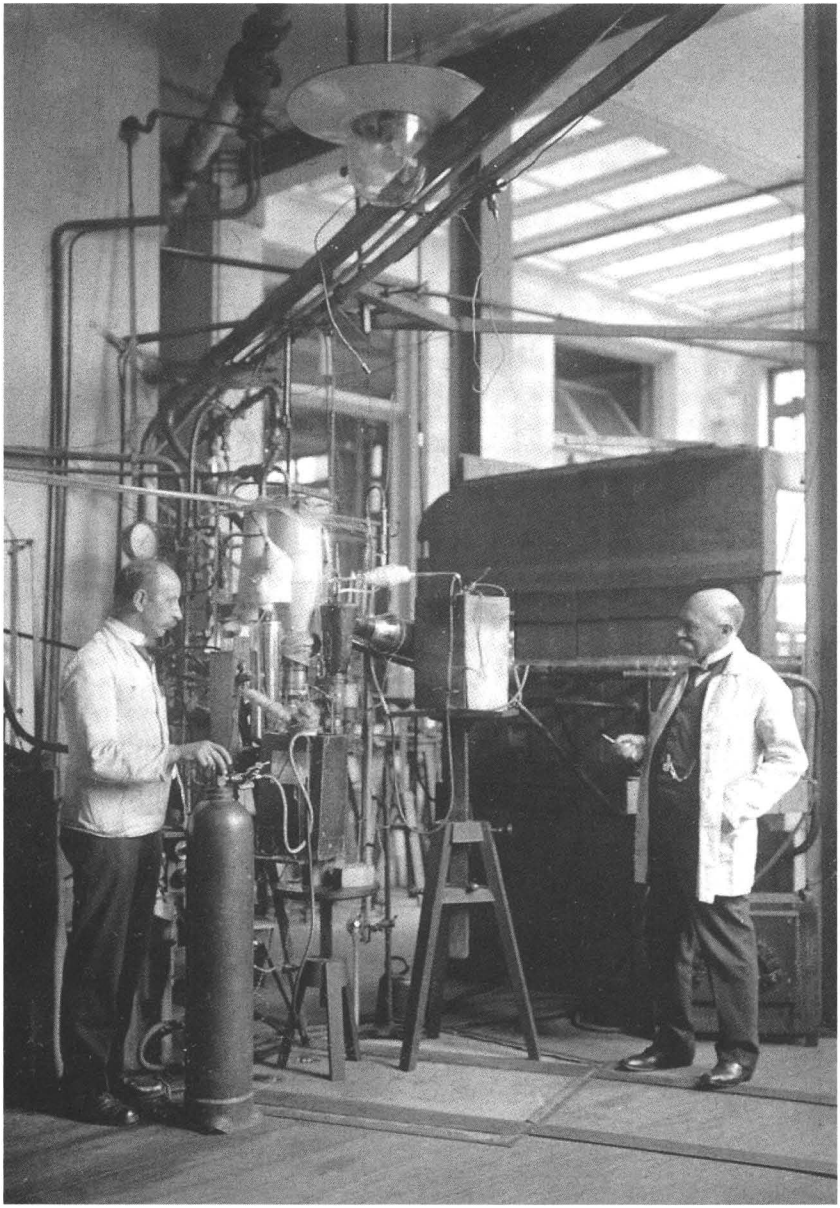

van het wetenschappelijk werk het evenwicht tussen het handenwerk en het hoofdwerk behouden blijft. Het verrichten van wetenschappelijk werk met instrumenten moet de uitgesproken bedoeling van de organisatie van het Leidsche laboratorium blijven.

Hier kwam de aap uit de mouw: via het tweede Janssenfonds wilde Kamerlingh Onnes een impuls aan zijn experimentele onderzoek geven. De verleiding om dat te doen was zeer voorstelbaar: Den Haag, zo leerde de praktijk, had wel geld over voor onderwijs, maar niet voor onderzoek.

Terwijl men voor onderwijsbelangen de steun van de Regeering steeds met vrucht kan inroepen, is het bevorderen van wetenschappelijke belangen een gebied, waarop de Regeering zich slechts met de uiterste behoedzaamheid waagt, daar het bekend is, dat de Tweede Kamer bij de tegenwoordige samenstelling haar op dit gebied niet wil volgen. Ofschoon de Regeering er wel niet aan twijfelt, dat het wetenschappelijk onderzoek der natuurkrachten voor de toekomst der maatschappij belangrijke vruchten moet afwerpen, laat zij toch de bevordering der wetenschap, gelijk de meeste andere regeeringen, voornamelijk over aan particulieren, wier gezichtskring verder reikt dan die van de groote meerderheid, boven wier denkbeelden de staat zich niet veel verheffen kan.

Kortom:

Mocht ik dan ook de bedoelde wetenschappelijke uitbreiding van het laboratorium met particuliere steun tot stand kunnen brengen, zoo zoude eene groote moeilijkheid zijn opgeheven wat de bevordering der vakopleiding betreft.

Die 'bevordering' moest volgens Kamerlingh Onnes komen van een op te richten 'Vereeniging tot bevordering van de instrumentmakersopleiding te Leiden' – een plan waar hij al enige tijd mee rond liep. Financieel kon zo'n vereniging nooit bestaan op basis van alleen contributies van leden, dat leverde veel te weinig op. Hier lag dus een mooie taak voor P.W. Janssen. 'Een jaarlijksche bijdrage van *f* 750,– bijvoorbeeld gedurende drie jaren', gooide Kamerlingh Onnes een balletje op, 'zou zeker hare financieele krachten voldoende versterken om krachtig aan 't werk te kunnen gaan.' Vervolgens zou de Vereniging 'in 't bijzonder uit Duitschland' (!) knappe werklieden moeten aantrekken, om de leerjongens speciale 'praktische kundigheden' bij te brengen.

Ongetwijfeld had Kamerlingh Onnes in het bijzonder een glasblazer op het oog (die kon hij in Nederland niet vinden) en in april 1902 ging Oskar Kesselring uit Thüringen in Leiden aan de slag. Enerzijds kreeg Kesselring als lid van de technische staf van het Natuurkundig Laboratorium een salaris van

het rijk, anderzijds betaalde de Vereniging hem extra voor het geven van lessen glasblazen aan de leerling-instrumentmakers. Daarmee werd het risico dat een bedrijf of instelling een bekwaam technicus wegkocht – wat Kamerlingh Onnes in het voorjaar van 1900 tot zijn groot verdriet met J.J. Curvers, hoofd van zijn tweede werkplaats, was overkomen – aanzienlijk beperkt.

En zo greep alles in elkaar. Met Kesselring in de gelederen beschikte het laboratorium over de kennis om de meest ingewikkelde dubbelwandige glazen koudeflessen te blazen, tot zegen van de wetenschap. Dankzij diezelfde Kesselring won de vakopleiding aan aantrekkingskracht. En dankzij de nieuwe Vereniging kreeg Kesselring zo goed betaald dat de verleiding om elders aan de slag te gaan gering was. Die Vereniging kón dat betalen omdat naast de contributies van de gewone leden en de ruime gift van P.W. Janssen ook de overheid bijsprong, om zo de kwaliteit van het vakonderwijs nog verder te verbeteren.

De volgende 'mogelijke maatregel' die Kamerlingh Onnes aan Janssen voorlegde betrof een tweeledige uitbreiding van het wetenschappelijke personeel. Door het plotselinge vertrek van Curvers naar de Rijkstelegraafdienst was er tijdelijk behoefte aan een ervaren wetenschappelijk assistent met als taak de leerlingen van de vakopleiding in te lichten over de werking en het onderhoud van de wetenschappelijke instrumenten. Kandidaat voor deze post was E. van Everdingen, en door drie jaar lang diens bescheiden salaris als assistent met een toelage te verhogen, hoopte Kamerlingh Onnes te voorkomen dat hij het laboratorium verliet. Kosten voor deze operatie: *f* 300 plus *f* 400 plus *f* 500, maakte samen *f* 1.200.

Ten slotte wilde Kamerlingh Onnes los van het onderwijs twee wetenschappelijke assistenten aanstellen om het onderzoek een flinke zet te geven – indirect had het onderwijs er wel degelijk baat bij omdat nieuw onderzoek nu eenmaal nieuwe instrumenten vergde, zodat de vakopleiding er ook van profiteerde. Ook deze assistenten zouden in eerste instantie drie jaar aan de slag gaan, à *f* 1.000 per jaar. Eén was Kamerlingh Onnes al door een collega uit Berlijn aangereikt; naar de tweede moest hij nog op zoek.

Totale kosten voor drie jaar: *f* 9.450, welk bedrag P.W. Janssen probleemloos aan Leiden ter beschikking stelde.[23] Het tweede Janssenfonds was in de zomer van 1900 een feit, een half jaar later gevolgd door de 'Vereniging tot

bevordering van de opleiding tot instrumentmaker' (die bij de start direct 40 leden telde, voor een groot deel (ex-)medewerkers, directe collega's en familie).[24] Inderdaad verleende het rijk, en vervolgens ook de provincie en de gemeente, financiële steun, zodat de last van de aan de leerjongens te betalen weeklonen – in 1901 liepen er 27 in de werkplaatsen rond, van wie 20 steun uit het Janssenfonds kregen – minder zwaar op het laboratorium drukte. Afgesproken werd het beheer van het oorspronkelijke Janssenfonds door de nieuwe Vereniging te laten voeren (veel verschil maakte dat niet, Kamerlingh Onnes was tot zijn dood voorzitter). Dat had als groot voordeel dat de eigen inkomsten van de Vereniging fors stegen, en daarmee ook de rijkssubsidie – nu heet dat *matching*.[25]

Voortgezette proef

Inmiddels liep het Janssenfonds gevaar aan zijn eigen succes te gronde te gaan. In het elfde verslag, over de periode juli t/m december 1902 (inmiddels besloegen de verslagen de eerste en tweede helft van het kalenderjaar), ging Kamerlingh Onnes hier nader op in. Het eerste Janssenfonds had op dat moment maar liefst 27 leerlingen onder zijn hoede (allen in de trappen 3A en 3B) die dat half jaar aan schoolgelden, leermiddelen, privaatlessen, vergoeding van reiskosten en toelagen voor onderhoud in totaal *f*722,68 ontvingen. Per 1 januari 1903 was er van de *f*7.000 bij de start in 1897 welgeteld nog *f*2.950,14[5] over. Omdat het fonds degenen die erin zaten tot het eind van de rit steunde, diende er gereserveerd te worden. Voor die 27 leerlingen was dat bij elkaar *f*3.180. En dus ontbeerde het fonds iedere financiële ruimte om nieuwe leerlingen tot het systeem toe te laten.

En dat was jammer, want 'dit voortgaan op denzelfden voet is toch dringend noodig', aldus Kamerlingh Onnes. Met een hervorming van het technisch onderwijs in aantocht, zo constateerde hij, had de regering weinig zin zich over de voortgezette vakopleiding van werklieden te buigen, 'om niets te prejudiceeren'.

Dubbel wenschelijk is het dus wat proefhoudend en levensvatbaar in de opleiding van werklieden is gebleken in stand te houden totdat de onzekerheid in zake de inrichting van ons technisch middelbaar onderwijs zal zijn opgeheven. Anderzijds moet de uitvoering der plannen voor het middelbaar technisch onderwijs later zijn invloed op de voortgezette vakopleiding van werklieden doen gevoelen, en kunnen alsdan wijzigingen in de werking

van het fonds noodig worden. Voorshands zou het dus wenschelijk zijn het fonds het karakter van een proeffonds te doen houden, zoodat vooreerst alleen gedurende eenige, bijvoorbeeld drie jaren, het aannemen van jongelieden op de tot nu toe gevolgde wijze nog verzekerd bleef.

Aan P.W. Janssen het verzoek om de voortgezette vakopleiding bescherming te blijven bieden. 'De verkregen resultaten maken', aldus Kamerlingh Onnes, 'dat wij zonder beschroomdheid dit verzoek mogen voordragen.' Behalve aan een goede toekomst voor 22 leerjongens die hun opleiding met steun van het fonds inmiddels hadden voltooid, en voor de nog eens 20 die dit bijna zeker zouden gaan doen, had het eerste Janssenfonds, daarbij geholpen door het tweede, 'krachtig bijgedragen tot de volgende belangrijke indirecte gevolgen':

1e Er is een vaste band gelegd tusschen de opleiding te Leiden en de ambachtsscholen door het geheele land
2e Gesticht werd een cursus voor electrotechniek aan de avondschool van het Genootschap „Mathesis Scientiarum Genitrix", waaraan door de Regeering een subsidie van *f* 2400,– 's jaars werd toegekend
3e Gesticht werd door de „Vereeniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker", welke van de gemeente Leiden een jaarlijksch subsidie van *f* 500,–, van het rijk een jaarlijksch subsidie van *f* 2500,– ontvangt, hetgeen wanneer verschillende ten bate van het onderwijs op *f* 1400,– geraamde maatregelen worden uitgevoerd, nog met *f* 700,– jaarlijksch zal worden verhoogd.
Zoo zal de werking van deze beide proeffondsen, die alleszins verdienstelijke jongelieden in den levensstrijd gesteund hebben, ook wanneer zij in den loop van dit jaar mochten worden uitgeput en niet worden aangevuld, daarmede niet tot het verleden behoren. De hoogst belangrijke blijvende voorziening, die er in de voortgezette vakopleiding der jonge werklieden is gekomen, zal een steeds voortlevend getuigenis zijn van het door beide deze fondsen gestichte nut.

Wat kostte continuering van het eerste Janssenfonds? In zijn schatting hield Kamerlingh Onnes het totale aantal leerjongens in het fonds stabiel op 20, wat betekende dat er per jaar 8 nieuwe bursalen instroomden. Dat leidde tot jaarlijkse uitgaven ter grootte van *f* 1.439,10. Dat bedrag was in de praktijk te laag, omdat vanwege economische crisis de financiële positie van de thuisbasis van de leerlingen was verslechterd. De noodzakelijke investering in het vakonderwijs van *f* 1.400 diende de Vereniging voor de helft uit eigen zak te betalen (de regering betaalde de andere helft). Dat ging ten koste van de weeklonen voor de leerjongens, met als direct gevolg dat meer leerlingen bij

het Janssenfonds zouden aankloppen. Kortom, zo rekende Kamerlingh Onnes voor, de jaarlijkse uitgaven zouden niet *f* 1.439,10 maar *f* 2.139,10 bedragen. Bij een verlenging van de proef met drie jaar betekende dit een investering van *f* 6.417,30.[26]

In zijn begeleidende brief bij het elfde verslag zei Kamerlingh Onnes, gezien de positieve reacties van P.W. Janssen in het verleden, er het volste vertrouwen in te hebben dat de weldoener, die de laatste tijd met zijn gezondheid tobde, over de brug zou komen. Vervolgens begon hij over het tweede Janssenfonds, eveneens 'een levenskwestie van de Leidsche opleiding'. En dus zette hij zijn 'beschroomdheid' opzij en verzocht 'eerbiedig' Janssen ook 'de voortzetting van dit 2e proeffonds in welwillende overweging' te nemen. Kamerlingh Onnes eindigde zijn bedelbrief met persoonlijke inlichtingen over broer Menso (die getrouwd was met de Amsterdamse patriciërsdochter Kitty Tutein Nolthenius en die met C.W. Janssen regelmatig contact had) en met een vriendelijke groet 'van huis tot huis'.[27]

In verband met ziekte van P.W. Janssen liet een reactie tot 3 mei 1903 op zich wachten.[28] C.W. Janssen had met zijn vader gesproken, zo meldde hij. 'Zijn eerste opmerking was: maar over 3 jaar zal prof. Onnes weer even ver zijn!' Is er sedert het vorige verslag van februari soms nog iets van belang gebeurd? vroeg de zoon, die kennelijk tijd wilde winnen.

Het antwoord kwam binnen een week. Kamerlingh Onnes toonde zich zeer verheugd over het herstel van P.W. Janssen en maakte melding van zijn bezoeken aan de Commissaris van de Koningin van Zuid-Holland en de wethouder van de gemeente Leiden. Beiden stonden welwillend tegenover een subsidie aan de Vereniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker van *f* 600, maar de uiteindelijke beslissing lag bij Provinciale Staten en de gemeenteraad, 'die', aldus Kamerlingh Onnes, 'beide niet gemakkelijk subsidie verleenen, voor iets waarvoor zij dit niet noodzakelijk moeten doen'. Graag wilde hij nog 'enige beschouwingen' formuleren in antwoord op de opmerking dat hij over drie jaar opnieuw in Amsterdam op de stoep zou staan, maar daar was het door alle drukte nog niet van gekomen.[29]

Op 27 mei gingen die 'beschouwingen', vijf dichtbeschreven vellen, alsnog naar Amsterdam.[30] Janssens opmerking over 'even ver zijn' was volkomen juist, erkende Kamerlingh Onnes – wat 'niet wegnam dat in die drie jaar opnieuw:

veel flinke jongens op een goede plaats zijn gekomen, en met nog meer nadruk dan thans zou een voorbeeld gesteld zijn van de wijze waarop een goede vakopleiding als zijdelingsche vrucht voor de bevordering van wetenschappelijk werk gekweekt kan worden.

Graag zou Kamerlingh Onnes zijn laboratorium 'met dezelfde nieuwe opvatting in den zelfde vooruitstrevende geest' blijven besturen. Grote vraag: als Janssen afhaakte, waar moest over drie jaar dan het geld vandaan komen, met name voor het tweede fonds? De kraan nu dichtdraaien, aldus Kamerlingh Onnes, zou bijzonder jammer zijn, omdat juist in de komende drie jaar de op til zijnde veranderingen in het technisch middelbaar onderwijs duidelijk zouden worden. En op die veranderingen kon de Leidse vakopleiding veel meer invloed uitoefenen 'wanneer het in vollen gang blijft'. Die invloed was gewenst, 'omdat het meer dan iets anders hier te lande de aandacht vestigt op de noodzakelijkheid van voortgezette vakopleiding van jonge werklieden'. Kortom, in afwachting van duidelijkheid was het goed de status quo te handhaven, vandaar 'dat ik meende te moeten vragen beide fondsen van Uw vader voor drie jaar te verlengen'.

Zag Kamerlingh Onnes de Vereniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker nog wel in staat geld bij particulieren te werven, voor de uitgaven voor wetenschappelijk personeel via het tweede fonds wist hij geen alternatief.

En dit is daarom zoo jammer omdat hoe rijper mijn ervaring wordt en hoe meer ik erover nadenk, ik steeds meer zie, dat de bloei van het Leidsche opleidingsstelsel geheel steunt op het werk in de cryogene afdeeling, die ik daar heb gesticht. Komt hier stilstand, zoo verliest de opleiding haar drijfkracht en hare veelvuldige aanraking met de praktijk en krijgt zij meer het karakter van die aan eene zelfstandige school. Dan moet mijn werk ook een ander karakter aannemen.

Kortom, een vitaal cryogeen laboratorium kon niet buiten wetenschappelijke assistenten betaald via het tweede Janssenfonds. Van de regering was op dat vlak niets te verwachten en 'vermogende menschen die doordrongen zijn van de vruchtbaarheid van wetenschappelijk werk en daarvoor geld beschikbaar zouden willen stellen' moest je in Nederland met een lantaarntje zoeken. Het kon niet genoeg worden herhaald: het was P.W. Janssen die de bloei van het cryogeen laboratorium mogelijk had gemaakt, en daar had ook de vakopleiding van geprofiteerd.

Die hulp ter bevordering van het wetenschappelijk leven in het laboratorium is voor mijn werk van de hoogste beteekenis geweest. En ik zal wel nooit meer in aanraking komen met iemand, die zoo helpen wil en zoo helpen kan als Uw Vader. Dat dit niet het geval zal zijn, daarin ligt de moeilijkheid die ik niet alleen over drie jaar doch mijn heele leven zal blijven voelen.

De smeekbede sorteerde effect, in zoverre dat op 15 juli 1903 het bericht uit Amsterdam kwam dat P.W. Janssen het eerste en tweede fonds voor de duur van een jaar bleef steunen met in totaal *f* 5.000 – het 'derde fonds'.[31] Meer goed nieuws stond te lezen in het twaalfde verslag over het beheer van het eerste Janssenfonds, over de eerste helft van 1903. Omdat Provinciale Staten en de gemeente Leiden samen *f* 1.200 aan subsidie binnen brachten, leverde de *f* 700 die de Vereniging moest vrijspelen voor de uitgaven voor leerjongens geen probleem meer op. Van de *f* 5.000 van het derde fonds werd *f* 1.047,45[5] gebruikt ter dekking van het tekort bij het eerste Janssenfonds, zodat weer nieuwe leerjongens binnen mochten. Het resterende bedrag werd over het eerste en tweede fonds verdeeld. Het was dan wel geen drie jaar, maar het laboratorium en de vakopleiding konden weer even vooruit.

Wie waren die leerjongens?

In 1903, zes jaar na de stichting van het eerste Janssenfonds en op een moment dat onzeker was hoe het verder moest, werden de 66 leerjongens die tot dan toe van het fonds hadden geprofiteerd in kaart gebracht. Wie waren ze? Waar kwamen ze vandaan? Welke steun ontvingen ze? Hoe bijzonder was het om als leerjongen in het Janssenfonds te zitten? Wat gingen ze na de vakopleiding doen?

Om te beginnen de vraag naar de 'dekkingsgraad' van het fonds, waarbij we ons beperken tot de leerjongens in de werkplaatsen. Wanneer we het 'register van leerlingen in de werkplaatsen van het Natuurkundig Laboratorium' vergelijken met de Janssenlijst, springt in het oog hoe 'breed' het fonds opereerde: tweederde van de 'blauwe jongens' kreeg bovenop het weekloon dat het laboratorium betaalde een beurs. Een ruimhartigheid die de aantrekkingskracht van de vakopleiding zeer ten goede kwam.[32]

Wat waren de leeftijden bij entree in het fonds? Inclusief de 17 leerlingen uit trap 2 (die op de ambachtsscholen zaten) zag de verdeling er als volgt uit:

12 jaar	6 leerlingen	18 jaar	16 leerlingen
13	3	19	3
14	2	20	3
15	2	21	1
16	11	27	1
17	18		

Trap 1 (lagere school) bleef leeg, in trap 2 startten 17 jongens (6 stroomden door naar trap 3), in trap 3A (cursus instrumentmaken op Mathesis) begonnen 43 jongens (waarvan er 11 naar trap 3B doorstroomden) en in 3B ten slotte (cursus elektrotechniek op Mathesis) begonnen 6 jongens.

Waar kwamen ze vandaan? Uit het hele land:

Alkmaar	2	Hoogezand	1
Amsterdam	4	Leiden	20
Apeldoorn	1	Meerkerk	1
Arnhem	1	Middelburg	1
Assen	6	Rotterdam	3
Breda	1	Scheveningen	3
Delft	3	Voorschoten	1
Dordrecht	1	Wageningen	1
Goes	1	Zevenbergen	1
Groningen	2	Zwolle	2
Den Haag	6	Zwijndrecht	1
Haarlem	2		
Hoogezand	1		

Wanneer we bedenken dat van de 17 leerlingen uit trap 2 er 15 uit Leiden kwamen, valt des te sterker op dat de 'blauwe jongens' uit alle windstreken kwamen. De Leidse vakopleiding was (en is) dan ook uniek.

Letten we op de beroepen van de vaders van de leerjongens, dan is de conclusie dat de appel niet ver van de boom viel: hoefsmid, gasfitter, machinist, agent, brievenbesteller, sigarenmaker, stukadoor, letterzetter, lakenverver, bloemist, timmerman, baanwachter, amanuensis, metselaar, bakker, kleer-

maker, stationschef, bootsman, huisschilder, conciërge, enzovoort – van het fonds profiteerden zonen van werklieden. Een enkeling was afkomstig uit een hoger milieu: violist, predikant, koopman of architect.

Hoeveel geld ontvingen de jongens? Die bedragen liepen uiteraard sterk uiteen. Sommige jongens bleken al snel ongeschikt. Zo vertrok H. Pieters (*f* 6) binnen een paar maanden om elders als timmermansknecht aan de slag te gaan en werd J.H. Koning (*f* 10,05) weggestuurd. Het andere uiterste was A.G.H. Kuiper, zoon van een overleden instrumentmaker. Hij was in 1897 bij de oprichting van het fonds als 13-jarige in trap 2 begonnen en op 3 oktober (!) 1898 op het laboratorium begonnen. In februari 1903 kon hij als instrumentmaker terecht op het fysiologisch laboratorium van de Leidse universiteit. In die 5½ jaar ontving hij uit het fonds in totaal *f* 239,52[5] aan schoolgeld, leermiddelen en wekelijkse toelagen. Het register voegde daar nog aan toe dat hij sinds 1905 of 1906 eigenaar was van een 'vernikkelinrichting', en dat hij in juli 1905 in Leiden examen had gedaan in het 'chirurgisch en orthopedisch instrumentmaken'.

Intussen was de meest voorkomende figuur dat leerjongens drie à vier jaar op het laboratorium werkten en steeds steun kregen. De halfjaarlijkse bedragen varieerden van nog geen tien gulden tot vele tientallen guldens. Zo ontving G. Vos over de eerste helft van 1903 maar liefst *f* 91. Kijken we naar de bedragen die de leerjongens in totaal ontvingen, dan lopen die uiteen van enkele tientallen tot enkele honderden guldens. Koploper was niet de genoemde Kuiper, maar A.H. van der Steur: *f* 532,25 over drieeëneenhalf jaar. Het Janssenfonds als geheel keerde in de eerste zes jaar van zijn bestaan *f* 5.534,78[5] uit.

Hoe waren de prestaties? Succesvolle 'blauwe jongens' als Gerrit Jan Flim en Hans Blom waren van vóór de oprichting van het fonds. Van de 66 Janssenleerlingen uit de periode 1897-1903 werden er 30 beoordeeld als 'goed', 7 als 'minder geschikt', 4 gingen 'ander werk' doen, 1 was 'zwak' en de beoordeling van 24 was vooralsnog 'onbeslist'.

Als laatste: wat gingen ze doen? Op het moment van het opmaken van het overzicht was een kwart van de leerjongens nog op het laboratorium werkzaam, bleek een kwart als 'minder geschikt' of anderszins uit beeld te zijn geraakt, zodat van 34 leerlingen bekend was waar ze terecht gekomen waren. Resultaat:

elektrotechniek, machinist, installaties, enz.	10	hulpcustos	2
instrumentmaker	5	zwak (ziekelijk)	2
amanuensis	4	timmeren	2
machine bankwerker	4	winkelbediende	1
tekenaar	3	letterzetter	1

De sterke positie van de elektrotechniek als werkgever zou overigens gaandeweg de twintigste eeuw verdampen.

Particuliere steun

Op 4 november 1903 overleed P.W. Janssen na een langdurig ziekbed, 82 jaar oud. Hij werd begraven op Zorgvlied, waar honderden mensen de filantroop de laatste eer bewezen en een zee aan kransen en palmtakken de groeve omringde. Het roodmarmeren grafmonument met bronzen reliëfportret en idem lauwerkrans met palmtak heeft als spreuk: 'Thue Recht und scheue Niemand'. Op het Amsterdamse Bellamyplein verrees een monument. In het dertiende verslag van het Janssenfonds stond Kamerlingh Onnes als volgt bij het overlijden stil:

> Het is een weemoedige gedachte, dat de vruchten, die het fonds afwerpt, en naar wij hopen nog verder zal afwerpen, niet meer kunnen bijdragen tot den levensvreugde van den Stichter. Met innige smart herdenken wij, dat deze edele menschenvriend is weggeroepen uit een leven, gewijd aan het lenigen van nood, het steunen van zwakken, het verbreiden van geluk; met droefenis vervult het ons dat wij niet meer de voldoening zullen smaken van ons werk aan zijn oordeel te onderwerpen, dat wij de aanmoediging zullen ontberen, die door hem op zoo zeldzaam welwillende wijze [gegeven] werd.[33]

De afwikkeling van het fonds, besloot Kamerlingh Onnes dit verslag, 'zal geheel in de geest van den Stichter geschieden, tot welk doel de heer C.W. Janssen goedkeurde, dat een bedrag van *f* 1047,48^5 uit de door wijlen den Stichter in 1903 ten behoeve van de Leidsche vakopleiding gedane schenking van het 3^e fonds ad *f* 5.000 aan dit eerste fonds werd toegevoegd'.

Intussen bleek uit het financiële overzicht dat per 1 januari 1904 het vastgelegde saldo van het fonds *f* 1303,33^5 bedroeg, terwijl volgens de spelregels voor de leerlingen reeds in het fonds aanwezig *f* 2179,13^5 moest worden vastgelegd. Vanwege dit 'tekort' werd besloten om het eerste half jaar van 1904

geen nieuwe leerlingen tot het fonds toe te laten. Een half jaar later werden een paar leerlingen toegelaten.[34]

Door dit alles liep het aantal deelnemers in het fonds terug. Sinds het hoogtepunt van begin 1903 was het aantal begunstigden in twee jaar tijd gedaald van 27 naar 16. In de tweede helft van 1904 werd gezien de wankele financiële situatie slechts één nieuwe leerling aangenomen. Ter compensatie van deze misère deden in de verslagen toen succesverhalen over oud-leerlingen hun intrede. Hoe dan ook, om het zo profijtelijke systeem in stand te houden was het vinden van alternatieve financiering broodnodig. Om uit de problemen te komen stelde Kamerlingh Onnes voor 'geheel onvermogende leerlingen' vanuit 'de plaats hunner inwoning' te laten financieren door particulieren. Waarna hij als voorzitter van de Vereniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker zich voorstelde dat wanneer dergelijke bedragen haar worden toevertrouwd, te verzoeken dat zij deze mag beheren als giften gedaan aan 'Janssen's fonds voor vakopleidingsbeurzen. Zoo zal, hoopt zij, bij de opleiding van tal van onvermogenden in herinnering blijven hoe het proeffonds waarover dit Verslag loopt deze opleiding het eerst heeft mogelijk gemaakt'.[35]

Al in het volgende verslag, over de eerste helft van 1905, kon Kamerlingh Onnes een succes melden:

> Aan het fonds is toegevoegd een bedrag van *f* 220,00 als bijdrage uit de plaats van inwoning van eenige leerlingen, terwijl het fonds aan dergelijke bijdragen voor het afgeloopen half jaar nog tegoed heeft *f* 30,00.

Deze financiële bijdrage, van 'Mevrouw de Baronesse Van Verschuer-van Balveren voor 2 leerlingen uit Arnhem', had als direct resultaat dat vier nieuwe leerlingen hun opwachting in het fonds maakten. Het komende halfjaar, zo meldde Kamerlingh Onnes, zou aan giften nog eens *f* 240 binnenkomen. Er was meer goed nieuws: 'tot wederopzegging' zou C.W. Janssen *f* 500 per jaar in het fonds deponeren (en ook *f* 500 per jaar in het tweede Janssenfonds).[36] Ondanks alle positieve berichten werden in de tweede helft van 1905 geen nieuwe leerlingen tot het fonds toegelaten om de opmerkelijke reden dat 'niemand voor ondersteuning in aanmerking kwam'.[37]

De inkomsten uit lokale particuliere bron bleven stijgen. In het eerste half jaar van 1906 was er steun van de barones voor twee leerlingen uit Arnhem,

Glasblazerij van het Natuurkundig Laboratorium met staande op de achtergrond het hoofd Oskar Kesselring.
(Foto Leiden Institute of Physics)

fourneerde F. Olie *f* 200 voor een leerling uit Amsterdam, droeg het 'Jan den Koning' fonds *f* 225 bij, gaven 'de dames Sander' *f* 50 voor opnieuw een leerling uit Arnhem en betaalden 'de Heeren Banike en Levelt' *f* 26 voor een tweede leerling uit Amsterdam. Samen met de *f* 500 van C.W. Janssen gaf dat financiële ruimte voor 5 nieuwe leerlingen. De halfjaarlijkse verslagen met overzichten van de vastgelegde bedragen maakten plaats voor jaarverslagen met daarin opgenomen een begroting van de inkomsten voor het komende jaar. Het achttiende verslag betrof 1906. Opmerkelijk was de koerswijziging aangaande het beheer. Het principe om geld voor de reeds in het fonds zittende leerjongens vast te leggen, werd losgelaten. Voortaan was het streven om het resterende bedrag in het fonds 'zoveel mogelijk onaangesproken te laten als reserve voor buitengewone gevallen en te trachten uit de jaarlijkse bijdragen de gewone ondersteuningen te bestrijden'.[38]

In 1907 leidde dat tot *f* 1.350 aan inkomsten en uitgaven, met een (stabiele) fondsreserve van ongeveer *f* 940. Tien leerlingen kregen dat jaar steun, van wie zes voor het laatst en twee nieuw. In 1908 zakten de inkomsten tot *f* 750 omdat enkele leerlingen die geld van particulieren kregen, het laboratorium hadden verlaten. Voortaan werden de jaarverslagen door Crommelin verzorgd, de nieuwe secretaris-penningmeester van de Vereniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker. Met zijn komst deed een zinnetje zijn intrede dat in latere verslagen als een mantra zou terugkeren: 'Van de meeste jongelieden, die in hunne leertijd ondersteuning van het Fonds genoten, gewerden ons in het afgeloopen jaar gunstige berichten.'

Neem het relaas van M.H. Teeuwen, zoon van een Leidse fondsbode. In april 1902 was hij in het laboratorium begonnen en kreeg hij steun uit het Janssenfonds. In september 1906 kon Teeuwen als instrumentmaker terecht aan de Roxbury Latin School in Boston. Om de reis te kunnen betalen schoot het Janssenfonds hem *f* 160 voor, omdat de vooruitzichten 'van dien aard waren, dat wij van eene prompte terugbetaling zeker konden zijn'. Die verwachting werd bewaarheid:

> Tot onze groote voldoening kunnen wij thans berichten, dat de plaatsing van deezen oudleerling als amanuensis-instrumentmaker aan de Roxbury-Latinschool bij Boston Mass. onze verwachtingen nog heeft overtroffen. Nadat hij een jaar tot volle tevredenheid van zijn superieuren in deze betrekking was werkzaam geweest, werd hem een plaats aangeboden als instrumentmaker aan het Psychologisch Laboratorium der Yale-University, New-Haven Conn. op een salaris van *f* 2000,–. Zijne superieuren waren dadelijk bereid hem aan te bevelen en sinds eenige maanden vernemen wij van hem in zijn nieuwe betrekking de gunstigste berichten. Het voorgeschoten bedrag van *f* 160,– werd ons reeds in de loop van 1907 teruggezonden.[39]

In het éénentwintigste verslag werd hieraan toegevoegd dat Teeuwen 'laboratory-assistant' aan het natuurkundig laboratorium van Harvard Medical School was geworden, opnieuw 'tot grote tevredenheid'. Zelfs had Teeuwen al zoveel weten te sparen, dat hij van plan was om in de zomer van 1910 naar Europa te komen, 'om zijn ouders te Leiden te bezoeken'.[40]

Intussen ging het met de financiën van het fonds bergafwaarts. Naast de jaarlijkse *f* 500 van C.W. Janssen waren er nauwelijks andere inkomsten te melden. Kwamen in 1910 'de loge Willem de Zwijger' en de heer P. Horrix

samen met *f* 225 over de brug, een jaar later waren de extra inkomsten ineengeschrompeld tot *f* 18,75. Het lukte niet om particulieren tot steun te bewegen. 'Voornamelijk is dat wel daaraan te wijten', aldus het jaarverslag, 'dat wij alleen door geluk in de gelegenheid kunnen komen, om de belangen van onze begunstigden bij vermogenden, die voor philantropie van deze soort voelen, aan te bevelen. Wanneer wij intusschen met vertrouwen het oog op de toekomst gericht houden, dan is dit, omdat wij naast het "Ce qu'on voit" der vermogenden het "Ce qu'on ne voit pas" der minvermogenden kunnen stellen, dat tevens van de innerlijke kracht van het werk getuigt.' Het goede nieuws was dat inmiddels 60 oud-leerlingen van de vakopleiding lid waren van de Vereniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker. Van hen hadden er 32 steun ontvangen van het Janssenfonds – samen goed voor *f* 80. Geen wereldbedrag, maar getuigend van grote 'morele kracht' en te beschouwen 'als een klimmende, niet zichtbare, jaarlijkse bijdrage voor het "Janssenfonds voor vakopleidingsbeurzen".'[41]

Janssen reageerde met een gift van opnieuw *f* 500 voor het eerste fonds en ditmaal *f* 1.000 voor het tweede (assistenten)fonds.[42]

Ondanks de tegenvallende inkomsten – Kamerlingh Onnes zei geen tijd te hebben om achter vermogende lieden aan te gaan en ook kende hij geen filantropen die hij tot een bezoek aan zijn laboratorium kon verleiden – functioneerde het fonds naar behoren, met steun voor 7 à 10 leerlingen. In 1912 toonde de Schuurman Schimmel-van Outeren Stichting uit Haarlem zich bereid om twee leerlingen uit die stad ieder met *f* 200 per jaar te steunen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarvan het effect op de vakopleiding beperkt bleef zodat in april 1915 gewoon zes leerlingen tot het fonds werden toegelaten, kwam daar de steun bij van de Belgische industrieel Ernest Solvay. Deze sodafabrikant, die Kamerlingh Onnes kende van de Solvaycongressen in Brussel (het eerste was in 1911), schonk het laboratorium bij zijn bezoek in mei 1915 een bedrag van *f* 5.000, bestemd voor onderwijs. Voor de helft benutte Kamerlingh Onnes de gift om de salarissen van de docenten van de vakopleiding te verbeteren, terwijl daarnaast het Janssenfonds vijf jaar achtereen *f* 500 kreeg toegestopt.[43] Dat geld kwam goed van pas: door de oorlogsmisère nam het aantal leerlingen voor wie het Janssenfonds 'in den vollen zin des woords eene redding in den nood' was, sterk toe. Uit het verslag over 1915:

En de betekeenis van eene werkelijk voltooide opleiding te Leiden tegenover eene, die halverwege afgebroken is, kan niet hoog genoeg aangeslagen worden en betekent dikwijls in loon een voorsprong van bv. *f* 500,– voor het gehele verdere leven. Om een voorbeeld te noemen, en kan voorkomen en is voorgekomen, dat een jongen door financieelen nood gedwongen wordt de Leidsche opleiding vaarwel te zeggen voor de wel is waar beter betaalde betrekking van amanuensis aan de H.B.S. in een provinciestadje, waar hij niet meer de gelegenheid heeft iets noemenswaards te leren, noch op praktisch, noch op theoretisch gebied; hij moet het laboratorium vaarwel zeggen en de afstand van het provinciestadje van Leiden is te groot, dan dat hij de lessen aan de avondschool kan blijven volgen. Hij brengt het dus vermoedelijk zijn geheele leven niet veel verder dan tot amanuensis aan een H.B.S. en zijn inkomen zal de *f* 1000,– wel nooit te boven komen. Zijn meer begunstigde medeleerling, die in staat is zonder bezwaar een paar jaar langer te Leiden te blijven, en zijne opleiding werkelijk te voltooien, wordt bv. opzichter of teekenaar aan eene electrische centrale, zijn inkomen kan dan stijgen tot *f* 1400,– á *f* 1500,– ; is hij een flinke, knappe jongen, dan wordt hij na verloop van jaren hoofdinspecteur (*f* 1800 á *f* 2000) of, en dit gebeurt vooral in de laatste jaren herhaaldelijk, leeraar in de electrotechniek en het instrumentmaken aan een ambachtsschool (idem). Het onderscheid tussen „voltooide" en „onvoltooide" opleiding springt hier sterk in het oog, en wanneer men nu overweegt, dat vele leerlingen de mogelijkheid hunne opleiding tot een goed einde te brengen, aan eene tijdig verstrekte toelage uit het fonds te danken hebben, dan is de zooeven door ons gebezigde uitdrukking „redding in den nood" toch zeker niet te sterk gekozen.[44]

In 1918 meldde zich als nieuwe begunstiger de jonge Amsterdamse vereniging 'Plaats voor begaafden'. Ook steeg dat jaar de rijkssubsidie voor het laboratorium met *f* 8.000 om de weeklonen van de veertig leerlingen van de vakopleiding te kunnen verhogen. Na het wegvallen van de steun van Solvay kromp het fonds tot 13 begunstigden, en in 1922 werden bij gebrek aan geld voor weeklonen geen nieuwe leerjongens aangenomen. Dat was jammer omdat het Natuurkundig Laboratorium na het vertrek van de chemie uit de linkervleugel van het gebouw aan de Steenschuur sterk was uitgebreid, met moderne werkplaatsen die ruimte boden aan extra leerjongens. Bovendien had de International Educational Board van de Amerikaanse filantroop John D. Rockefeller het laboratorium maar liefst $100.000 geschonken voor de aanschaf van instrumenten en het aanstellen van wetenschappelijk personeel om ze te gebruiken.[45] 'Dubbel jammer is het dus', eindigt het jaarverslag van 1923, 'dat de geldmiddelen ontbreken, om de plaatsen die voor de opleiding van de leerlingen in de werkplaatsen beschikbaar zijn alle te bezetten. Wat dit

betreft kan in den eersten tijd slechts hulp van particuliere zijde uitkomst geven.'[46]

Die particuliere steun kwam er. Dr. Kiewiet de Jonge uit Amsterdam steunde de opleiding tot glasblazer van een Russische leerling met *f* 155 per jaar en na de dood van Kamerlingh Onnes in 1926 stortte zijn broer Adolf, die de familie Janssen van zijn jaren als administrateur op Sumatra van nabij kende, ter nagedachtenis eerst *f* 2.333,33 en het jaar erna nog eens *f* 1.000. Direct schoot het aantal begunstigden omhoog naar 25, bijna een record. Het fonds was springlevend en kon weer jaren vooruit.[47]

Epiloog

In december 1927 overleed C.W. Janssen en stopten de jaarlijkse giften van *f* 500 voor het eerste en het tweede Janssenfonds. Dankzij de gulle bijdragen van Dolf Kamerlingh Onnes kon het fond nog even vooruit, maar in oktober 1928 raakte de bodem in zicht en ging Crommelin, de man achter de schermen, op zoek naar nazaten van de familie Janssen die het fonds wilden voortzetten.[48] Samen met W.J. de Haas, de opvolger van Kamerlingh Onnes als voorzitter van de Vereniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker, bracht Crommelin een bezoek aan de executeurs-testamentair van C.W. Janssen.[49] De uitkomst was dat eerst kleinzoon P.W. Janssen in afwachting van de definitieve afwikkeling van de nalatenschap voor één jaar *f* 500 overmaakte, waarna het nieuwe Amsterdamse Janssensfonds als enige erfgenaam zich bereid verklaarde 'de jaarlijkse bijdrage van *f* 500 van Dr. Janssen te continueeren tot wederopzegging'.[50] Voortaan gingen de Leidse jaarverslagen én naar het Janssensfonds én naar het echtpaar Van der Harst-Janssen, dat jaarlijks eveneens *f* 500 stortte. In 1935 verdubbelde het echtpaar dit bedrag, waarbij de tweede *f* 500 uitdrukkelijk bedoeld was voor kapitaalvorming.[51]

Na het overlijden van mevrouw Van der Harst-Janssen bleek professor Van den Honert, zoon van mevrouw Van der Harst-Janssen, bereid om de *f* 500 aan steun te continueren. Omdat intussen een redelijk kapitaal was opgebouwd, waarvan de rente voor beurzen werd gebruikt, was de tweede *f* 500 niet langer nodig. Toen in 1962 de Leidse universiteit de leerlingen van de instrumentmakersopleiding een toelage begon te betalen, staakte Van den

Honert in goed overleg ook de overgebleven *f* 500. De *f* 500 van het Amsterdamse Janssensfonds liep gewoon door. Intussen veranderde het fonds van karakter. In plaats van weeklonen voor een dozijn minvermogenden kwamen er jaarbeurzen voor een enkele getalenteerde leerling.[52] Het Janssenfonds had dankzij de donaties een flink eigen vermogen – het jaarverslag van 1979 noemde zo'n *f* 16.000 aan effecten en obligaties. In de nieuwe verhoudingen steunde het fonds hooguit een paar leerlingen met jaarbeurzen van *f* 500 à *f* 750.[53] Dit systeem heeft tot in de jaren negentig van de vorige eeuw gefunctioneerd. Pas in 1997, toen de Leidse natuurkunde naar de rand van de stad verhuisde, het laboratorium en de vakopleiding 'ontvlecht' werden en de zelfstandige Leidse instrumentmakersschool een eigen gebouw betrok, werd het Janssenfonds opgeheven.

Conclusie

De betekenis van het Janssenfonds voor vakopleidingsbeurzen laat zich moeilijk overschatten. In de eerste plaats vergrootte het fonds de aantrekkingskracht van de instrumentmakersopleiding die nauw met het Leidse Natuurkundig Laboratorium verweven was. Directeuren van ambachtsscholen uit het hele land droegen leerlingen aan en na een week op proef in de werkplaatsen te zijn geweest kon Kamerlingh Onnes de besten uitkiezen. In de geoliede organisatie die Kamerlingh Onnes in het leven had geroepen – hij dreef zijn mensen 'zoals de wind de wolken' – hadden de 'blauwe jongens' een plek van formaat. Voor het laboratorium waren ze van onschatbare betekenis. Vanwege de veelzijdige opleiding (instrumentmaken, assisteren bij de collegeproeven, assisteren bij het onderzoek, glasblazen, elektrische installaties bedienen, staalsmeden, technisch tekenen, boekhouden, en 's avonds naar de avondschool) konden ze na afloop overal terecht. Kamerlingh Onnes' vrees dat de meer theoretisch geschoolde leerlingen uit het middelbaar technisch onderwijs de 'blauwe jongens' op de arbeidsmarkt zouden verdringen, bleek ongegrond.

Het eerste Janssenfonds van 1897 lokte het tweede van 1900 uit. Zonder dit tweede fonds was de oprichting in 1901 van de Vereniging tot bevordering van de vakopleiding tot instrumentmaker niet mogelijk geweest. Dankzij die Vereniging kwam er overheidssteun voor de Leidse vakopleiding

en kon Kamerlingh Onnes de opleiding nog aantrekkelijker maken door gespecialiseerde vakdocenten als glasblazer Kesselring aan te stellen. In feite gebruikte de hoogleraar-directeur het systeem om zijn cryogene onderzoek naar grotere hoogte te tillen. Mensen als Kesselring hadden een rijksbetrekking in zijn laboratorium en genoten bovenop hun reguliere salaris extra inkomsten omdat de Vereniging voor het geven van speciale lessen aan de 'blauwe jongens' betaalde. Zo greep alles in elkaar: de leerlingen kregen een uitstekende opleiding, de vakdocenten genoten een goed salaris en een aantrekkelijke werkomgeving, en de laboratoriumdirecteur die het allemaal met veel raffinement had uitgedacht wist zijn ideaal te verwezenlijken: met zijn cryogeen laboratorium vaderlandse wetenschap internationaal aanzien geven.

Circa 350 leerlingen hebben sinds de oprichting in 1897 van het Janssenfonds geprofiteerd. In eerste instantie kwamen ook leerlingen van de lagere school en de ambachtsschool in aanmerking voor steun, maar in de praktijk richtte het fonds zich al snel exclusief op onvermogende en minvermogende leerjongens uit de werkplaatsen van het Natuurkundig Laboratorium. Ze kwamen uit het hele land. Wie toegelaten werd (tweederde van het totale aantal 'blauwe jongens') kreeg al naar gelang de situatie een tegemoetkoming in de kosten voor leermiddelen, schoolgeld en/of reiskosten, en ontving een weekloon in aanvulling op hetgeen het laboratorium betaalde. Het systeem werkte, al bleek het lastig andere particulieren aan het fonds te laten bijdragen. Keer op keer staat in de jaarverslagen te lezen dat het louter en alleen aan het Janssenfonds te danken was dat deze of gene leerjongen zijn opleiding had kunnen vervolgen, in plaats van uit geldgebrek onder zijn niveau bij een baas aan de slag te gaan.

Dankzij zijn organisatorische vernuft maakte Kamerlingh Onnes in 1908 helium vloeibaar, ontdekte hij in 1911 de supergeleiding en won in 1913 de Nobelprijs. Dankzij een unieke opleiding, die als 'Leidse instrumentmakers School' (LiS) nog altijd aan de weg timmert, verwierven talloze 'blauwe jongens' zich met steun van het Janssenfonds een uitstekende positie, van waaruit ze de maatschappij tot groot nut waren. Het Leidse 'Janssenfonds voor vakopleidingsbeurzen' is een ijzersterk voorbeeld van een tweesnijdend zwaard.

Noten

1 Heike Kamerlingh Onnes (HKO) aan C.W. Janssen, 17 september 1897. Archief Huygens Laboratorium (AHL). Het archief is niet geïnventariseerd.
2 P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 8 (Leiden 1930) 921-923. Zie ook Jet Spits, *Sporen van P.W. Janssen* (uitgeverij Elikser, 2009). Veel informatie over P.W. Jansen is te vinden op de website http://pwjanssen.webs.com/ van de Groningse student Paul Holthuis, die bezig is met een scriptie over de ondernemer/filantroop.
3 Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindeweij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 83.
4 Ria Efdée, *De P.W. Janssen's Friesche Stichting* (Oranjewoud 1988).
5 Dirk van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes: de man van het absolute nulpunt* (Amsterdam 2005). Toen Kamerlingh Onnes in 1913 de Nobelprijs voor de natuurkunde won, gaf de Franse fysicus d'Arsonval hem tijdens een feestelijke lunch de eretitel 'Monsieur zéro absolu'.
6 1901 Van 't Hoff (scheikunde); 1902 Lorentz en Zeeman (natuurkunde); 1910 Van der Waals (natuurkunde); 1913 Kamerlingh Onnes (natuurkunde); 1925 Einthoven (geneeskunde en fysiologie).
7 Prof. Dr. L. Knappert, *De Ramp van Leiden* (Schoonhoven 1906); D.E.H. de Boer (red.), *Hutspot, haring en wittebrood* (Leiden 1981) 79-86. Recenter: Arti Ponsen en Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden: Ginkgo, 2007).
8 H.A. Blom kwam na het doorlopen van de kweekschool voor onderwijzers in juni 1888 in dienst van het laboratorium. In 1896 was hij naar de Elektrotechnische Lehranstalt in Frankfurt vertrokken, om zijn studie in 1899 aan de Polytechnische School in Delft te vervolgen. In de avonduren gaf hij lessen elektrotechniek aan MSG.
9 C.W. Janssen aan HKO, 24 september 1897. AHL.
10 HKO aan C.W. Janssen, 27 september 1897. AHL.
11 C.W. Janssen aan HKO, 7 oktober 1897. AHL.
12 HKO aan C.W. Janssen, 9 oktober 1897. AHL.

13 HKO aan C.W. Janssen, 16 december 1897 (concept); C.W. Janssen aan HKO, 18 december 1897; P.J. Janssen en Aug. Janssen aan HKO, 21 december 1897. AHL.
14 HKO aan C.W. Janssen, 24 januari 1898. AHL.
15 Eerste rapport Janssenfonds, oktober 1897 - april 1898. AHL.
16 H. Kamerlingh Onnes, *Over de ervaring opgedaan bij de examens, ingericht volgens het Verslag van de Commissie voor de Opleiding van Electrotechnische Werklieden* (Leiden 1901).
17 Tweede verslag Janssenfonds, april 1898 - oktober 1898. AHL.
18 C.W. Janssen aan HKO, 23 mei 1899. AHL.
19 C.W. Janssen aan HKO, 11 november 1899. AHL.
20 Vierde verslag Janssenfonds, april-oktober 1899 (concept). AHL.
21 HKO aan C.W. Janssen, 22 mei 1900. AHL.
22 HKO aan C.W. Janssen, 5 juni 1900. AHL.
23 'Verslag betreffende mogelijke Maatregelen tot bevordering van het inrichten, onderhouden en gebruiken van wetenschappelijke meetinstrumenten in het Natuurkundig Laboratorium te Leiden', met daarop aangebracht een concept-antwoord van C.W. Janssen. AHL.
24 Brievenboek Vereeniging tot Bevordering van de Opleiding tot Instrumentmaker. AHL. Zie ook HKO aan C.W. Janssen, 1 maart 1901. AHL.
25 HKO aan C.W. Janssen, 22 mei 1901. AHL.
26 Elfde verslag Janssenfonds, juli 1902 - januari 1903. AHL.
27 HKO aan C.W. Janssen, 19 februari 1903. AHL.
28 C.W. Janssen aan HKO, 2 maart 1903 en 3 mei 1903. AHL.
29 HKO aan C.W. Janssen, 12 mei 1903. AHL.
30 HKO aan C.W. Janssen, 27 mei 1903. AHL.
31 HKO aan C.W. Janssen, 15 juli 1903. AHL.
32 Alle leerjongens van het Natuurkundig Laboratorium kregen een bladzijde in het Register van leerlingen in de werkplaatsen in het Natuurkundig Laboratorium, waarin naast hun basisgegevens de betalingen (weeklonen) staan genoteerd van laboratorium en (vanaf 1901) de Vereniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker. AHL.
33 Dertientiende verslag van het Janssenfonds, 1 juli 1903 - 1 januari 1904. AHM.
34 Veertiende verslag van het Janssenfonds, 1 januari - 1 juli 1904. AHL.
35 Vijftiende verslag van het Janssenfonds, 1 juli 1904 - 1 januari 1905. AHL.
36 Zestiende verslag van het Janssenfonds, 1 januari - 1 juli 1905. AHL.
37 Zeventiende verslag van het Janssenfonds, 1 januari - 1 juli 1905. AHL. Zie ook HKO aan C.W. Janssen, 9 mei 1905. AHL.
38 Achttiende verslag van het Janssenfonds, 1906. AHL.
39 Negentiende verslag van het Janssenfonds, 1907. AHL.
40 Eénentwintigste verslag van het Janssenfonds, 1909. AHL. Zie ook HKO aan C.W. Janssen, 22 mei 1909. AHL.

41 Tweeëntwintigste verslag van het Janssenfonds, 1910. AHL.
42 HKO aan C.W. Janssen, 23 en 27 juli 1911. AHL.
43 HKO aan C.W. Janssen, 27 mei 1915. AHL.
44 Zevenentwintigste verslag van het Janssenfonds, 1915. AHL.
45 Vierendertigste verslag van het Janssenfonds, 1922. AHL.
46 Vijfendertigste verslag van het Janssenfonds, 1923. AHL.
47 Achtendertigste verslag van het Janssenfonds, 1926. AHL.
48 C.A. Crommelin aan mevrouw Van der Harst-Janssen, 8 oktober 1928. C.W. Crommelin aan De Bruijn, 17 januari 1929. AHL.
49 W.J. de Haas aan de heer en mevrouw P.L. van der Harst-Janssen, 10 en 15 september 1929. AHL.
50 Janssenfonds aan Crommelin, 3 oktober 1929. AHL.
51 Van der Harst aan Crommelin, 26 maart 1935. AHL.
52 J. van den Handel aan Stichting Janssenfonds, 23 juni 1982. AHL.
53 Achtentachtigste verslag van het Janssenfonds (1977). AHL.

Over de auteurs

Herman Amptmeijer (1942) woont sinds 1961 in Leiden. Van 1968 tot 1975 was hij, met een korte onderbreking, lid van de Leidse gemeenteraad namens de Pacifistisch Socialistische Partij. Daarna was hij ambtenaar bij de gemeente (onder andere woonruimteverdeling en economische zaken). In een wat verder verleden heeft hij gepubliceerd over de Vietnamoorlog en over wandelen in Zuid-Holland. De laatste jaren schrijft hij over politiek en bestuur in de negentiende eeuw in Leiden en over de geschiedenis van de Leidsche Duinwater Maatschappij.

Piet de Baar (1951) is sinds 1970 verbonden aan het Gemeentearchief/Regionaal Archief Leiden in diverse functies en publiceerde veel over tal van facetten van de geschiedenis van Leiden en omstreken. Hij is sedert 1991 lid van de redactie van dit Jaarboek.

Dirk van Delft (1951) is directeur van Museum Boerhaave en bijzonder hoogleraar 'materieel erfgoed van de natuurwetenschappen' aan de Universiteit Leiden. Hij studeerde natuurkunde in Leiden en was chef redactie wetenschappen bij *NRC Handelsblad*. Hij promoveerde op *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Bert Bakker, 2005).

Kees van Eck (1966) werkt als grafisch vormgever en tekstschrijver en is in 2005 begonnen aan een studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden. In 2009 behaalde hij er de MA-graad (vroegmoderne geschiedenis). Dit artikel is een afgeleide van zijn eindscriptie *Leren onder wezen* die hij bij dr. Erica Kuijpers schreef.

Peter Otgaar (1946) is historicus en was tot zijn pensionering leraar geschiedenis aan de Bonaventura-scholengemeenschap. Hij was jarenlang lid van de redactie van dit Jaarboek, publiceerde diverse artikelen en is bekend van lezingen voor deze stichting en tal van andere gremia op historisch gebied.

Agnes van Steen (1956) heeft geschiedenis gestudeerd in Leiden met als specialisatie vrouwengeschiedenis. Zij werkt aan een proefschrift over bewegingen in de jaren zeventig in Leiden, waaronder die van studenten, vrouwen en homo's en is als docent verbonden aan het Leidse Da Vinci College.

Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2010

In de afgelopen twintig jaar dat ondergetekende dit soort jaarverslag heeft mogen maken, is de teneur min of meer hetzelfde gebleven: groei, soms onstuimige groei, van het aantal aanwinsten, zeker ook gemeten naar planklengte, en uitbreiding van het areaal. Wat dat laatste betreft: nu ook Voorschoten zich aangesloten heeft, behoren de meeste gemeenten tot het Regionaal Archief. Alleen Lisse, Noordwijkerhout, Oegstgeest en Katwijk (met Valkenburg, maar niet Rijnsburg) hebben zich nog niet aangesloten, al lopen er hier en daar nog wel onderhandelingen.

Van de aangesloten gemeenten werden weer heel wat metertjes papier ontvangen. Van Leiden kwam er 46 meter aan stukken behorende tot het Stadsarchief V (1947-1979) en van SA VI (1980-1989) 78 meter en SA VII (1990-1999) 43 meter. Van Hillegom was dat 32 meter, van Noordwijk 208, Sassenheim 70, Voorhout 51 en Voorschoten 86 meter. Bij Voorhout betrof het bescheiden uit de periode 1930-1989, maar bij Hillegom en Voorschoten ging het ook om heel veel materiaal uit de zeventiende en achttiende eeuw, deels ook uit het Nationaal Archief. Uit de overheidssfeer werden overgebracht archivalia van de Stichting Medische Opvang Asielzoekers Zuid-Holland en Utrecht, 1998-2007, ruim 5 meter, maar uiteraard nog niet openbaar, en het Samenwerkingsorgaan Bollenstreek leverde een paar meter materiaal uit de periode 1973-1985. De Gemeentelijke regeling Regionaal Woonwagencentrum rayon Leiden bracht een meter archief uit de periode 1993-2007 over.

Uit de niet-overheidssfeer kwamen, in alfabetische volgorde:

De Balvadersclub, een gezelligheidsclub van vaders van dochters die naar een bal gingen, slechts 12 centimeter, van 1917-2007, meer ontroerend dan van

groot historisch belang; de Brassband Warmond, 80 centimeter uit 1921-1998; Studentenvereniging Catena, 10 meter uit 1990-2003; de Gehandicapten Sport Vereniging 'De Sleutels', 6 meter uit 1978-2009; Verzorgingstehuis Sint Liduina te Warmond, 36 centimeter uit 1929-1934; Studentenroeivereniging Njord, een aquarel en twee foto's uit 1886 en 1894/5; Stichting Leiden Orgelstad, 1 meter uit 1983-2008; Studentenvereniging Quintus, 18 meter uit 1979-ca. 2000; Leidse Hockeyclub Roomburg, 75 centimeter uit 1960-2009; het Tevelingshofje, een halve meter aan bescheiden teruggaand tot 1662, maar meest 1976-1980; de Nederlandse Christelijke Vrouwen Bond en Katholiek Vrouwengilde Merenwijk, 60 centimeter uit 1975-2005; kolenhandel B. Zeilstra, 30 centimeter uit 1900-1960, waaronder foto's; Zwemvereniging De Zijl(-LGB), ruim een meter uit 1946-2004.

Vanzelfsprekend werden er ook nog een heleboel aanvullingen op al aanwezige archieven van geringe omvang verworven, evenals nieuwe zaken van zeer recente tijd en zeer geringe omvang, waarvan het vermelden hier niet de moeite waard is; soms gelden er ook nog beperkingen van de openbaarheid wegens privacy-gevoeligheid. Daarbij geldt dat een tendens steeds meer doorzet, die twintig jaar geleden amper gold: zeer recente stukken, bij wijze van spreken waarvan de inkt nog niet eens droog is, worden al overgebracht.

De inventarisatie van al die aanwinsten bleef als altijd veel zorgen baren. Van veel archiefjes konden alleen plaatsingslijstjes gemaakt worden, maar was een inventarisatie volgens de regels amper doenlijk. Maar gelukkig compenseert de automatisering een deel daarvan; de nieuwe website van het Archief, www.archiefleiden.nl, biedt doorzoekmogelijkheden op trefwoord in één zoekactie in zowel archieven, bibliotheek, prentverzameling, kranten en collecties van aanverwante instellingen. Hoewel nog niet alle inventarissen, plaatsingslijsten en dergelijke via de website doorzoekbaar zijn, wordt er gestaag doorgewerkt, al is ook dit iets van zeer lange adem. En over nadere ontsluiting, met behulp van geautomatiseerde indices, zullen we het dan maar niet hebben, al is het natuurlijk een geweldige vooruitgang dat een groot deel van het oude notariële archief van Leiden redelijk doorzoekbaar is. Ook hier geldt dat het eerste begin moeilijk is, maar het zal steeds beter gaan! En met deze stellige verwachting sluit dit twintigste verslag (als je niet al te precies telt) van

Boekbesprekingen

Brigitte Linskens en Claudia Thunnissen (samenstelling en redactie), *Canon van Leiderdorp*. Leiderdorps Museum, Leiderdorp 2010, 72 p., ISBN 978-90-815891-1-6. € 13,95.

Na Oegstgeest en Leiden heeft nu ook Leiderdorp een eigen canon. Op zaterdag 11 september 2010, tijdens Open Monumentendag, zag de Canon van Leiderdorp het licht.

Wat wilde de overheid ook al weer bereiken met de Canon van Nederland? De canon moet het voor inwoners van Nederland makkelijker maken om over kennis van geschiedenis, cultuur en samenleving te beschikken en die kennis met elkaar te delen. Het onderwijs is daarbij belangrijk omdat daar de basis wordt gelegd voor de te delen kennis. Deze gedachte is ook van toepassing op al die andere canons die daarna verschenen zijn. Bij een lokale canon komt daar dan de versterking van de band met de woonplaats bij. Een canon is dus geen allesomvattende geschiedenis, noch een weerslag van nieuw onderzoek. Het gaat erom, dat wat er al onderzocht en beschreven is, in de gekozen kaders – en dat zijn voor een canon de vensters – zo vast te leggen dat het gestelde doel, gedeelde kennis en binding, binnen bereik komt. Daarom kan de beoordeling van een canon wat anders getint zijn dan die van een publicatie die de weerslag vormt van historisch onderzoek.

De burgemeester van Leiderdorp nam in 2008 het initiatief tot een canon over en voor zijn gemeente. De onderwerpen en vensters werden vastgesteld in een bijeenkomst belegd door het Leiderdorps Museum. Vervolgens zette een aantal auteurs zich aan het schrijven en afgelopen september lag de canon er dan. Vergeleken met andere canons heeft deze canon een bescheiden opzet: er zijn veertien vensters; die van Leiden heeft er vijfendertig en die van

Oegstgeest twintig. De rode draad door het Leiderdorpse verhaal is de Oude Rijn en – uiteraard – de relatie met Leiden. De canon begint met de eerste boeren in de IJzertijd en Romeinse tijd en gaat verder via Leithon, ontginningen, kastelen en kloosters, de schans van Valdez, de relatie met Leiden, tot we in het recente verleden (en nabije toekomst) aankomen met de aanleg van de A4 en de HSL. Kortom, de belangrijke onderwerpen komen allemaal aan bod.

Bij het schrijven is er behoorlijk wat historisch materiaal gebruikt, tot en met de meest recente literatuur. De vensters worden ondersteund met treffende historische afbeeldingen en veel illustratieve foto's. De korte teksten *Uitgelicht* bij ieder venster bevatten de nodige verdieping. Een mooi boekje. Jammer dat er hier en daar toch een historisch missertje ingeslopen is. Het venster *Spanning tussen stad en platteland* bijvoorbeeld heeft als ondertitel *Leiderdorp eigendom van Leiden (1582-1795)*. Oké, Leiden kocht in 1582 de ambachtsheerlijkheid Leiderdorp, maar dat is toch wel iets anders dan de grond bezitten. In hetzelfde venster aandacht voor de Order op de Buitenneringen (1531), waarbij het gewestelijk bestuur een aantal bedrijvigheden in de buitengebieden uit concurrentieoverwegingen verbood. Dat is waar, maar dat geldt nou net niet voor de met name genoemde kalk- en steenovens. Dat die niet binnen een bepaalde afstand van Leiden gebouwd mochten worden had te maken met de volksgezondheid. In *Goud in de grond*, overigens geschreven door een andere auteur, wordt dat wel correct vermeld. Natuurlijk besteedt de Canon van Leiderdorp uitgebreid aandacht aan de relatie met Leiden, en meestal in negatieve zin. Maar wat zou het beeld worden als je met een positievere bril naar de nabijheid van Leiden kijkt? Dan lees je in dezelfde canon dat de veeboeren een prima omzet hadden (*De grote ontginning*) en dat Leiderdorp lange tijd de Tuin van Holland was (*Uitgelicht* bij *De schans van Valdez*). Dit alles door de grote stad Leiden. Of neem de achttiende-eeuwer Pieter van Lelyveld, eigenaar van een grote kalkbranderij; geen Leidenaar die in Leiderdorp een lusthof kocht, zoals de canon zegt (*Uitgelicht* bij *Het belang van de rivier*), maar een rijke Leiderdorper met lusthof die een notabele werd in Leiden. Een ander pijnpunt, de Leidse annexaties, en dit geldt ook voor Oegstgeest en zou ook voor Zoeterwoude gelden, legt tevens een dilemma bloot. Is Leiderdorp dat wat het nu is of dat wat het ooit was? Meestal rekent men de ooit geannexeerde gebieden tot de geschie-

denis van Leiderdorp. Waar het om lang voorbije periodes gaat, kun je je afvragen of iemand dat nog als Leiderdorpse geschiedenis ervaart.

Zoals ook bij de andere canons zullen de keuzes voor vensters de tand des tijds niet allemaal doorstaan. Toch hadden er ook nu al andere keuzes gemaakt kunnen worden. Het is niet alleen dat er weinig vensters zijn, maar ook dat de inhoud soms aan de eenzijdige kant is. Neem bijvoorbeeld *Kloppend hart tussen stad en land*, over de uitbreidingen sinds 1931, die uiteindelijk het dorp hebben gemaakt tot de forensenwoonplaats van nu. Op een oude prentbriefkaart bij hetzelfde venster staat een foto van de eerste volkswoningbouw uit 1915. Interessant, te meer daar het complex – in 1978 afgebroken – ontworpen is door de bekende architecten Oud en Dudok. We komen er verder niets over te weten. In *Vestigt U te Leiderdorp* wordt gesproken over de groei van het aantal arbeiders. Waar kwamen die vandaan en waar woonden ze? *Door geloof verscheurd* gaat over de protestantse perikelen in de negentiende eeuw. Een logische keuze, want de Doleantie van 1886 begon tenslotte in Leiderdorp met het nodige – letterlijke – wapengekletter. In *Uitgelicht* breidt men het onderwerp uit naar de katholieke godsdienst, die veel gelovigen had in Leiderdorp. Dat smaakt meteen naar meer. Hoe verhield die groep zich tot de strenge protestanten? Een ander soort omissie is dat deze canon weinig aandacht aan vrouwen schenkt. We moeten het doen met een paar zinnetjes. De samenstellers van de Leidse canon hebben er indertijd de hele tekst nog eens op nageplozen of er meer over vrouwen te zeggen viel. Ja, dat was zo en dat vind je terug in de uiteindelijke versie. Dat had hier ook gekund. Bijvoorbeeld, bij het venster over de Doleantie staat een aardige foto van een gereformeerde meisjesvereniging in 1943 en ook op de foto van de tennisvereniging uit 1936 (*Vestigt U te Leiderdorp*) ontwaar ik een paar vrouwen. Ze hadden dus eigen organisaties en waren actief in het verenigingsleven. Werkten ze ook? Ook de 'gewone man' komt er verder bekaaid vanaf, met als uitzondering de aandacht voor de woonbarak voor 'gastarbeiders' midden in de polder uit 1966 (*Uitgelicht* bij *Werk langs het water*). Is dan toch de conclusie dat als er met vensters wordt gewerkt en dus gefocust op grote zaken de 'alledaagse' geschiedenis snel weg valt?

Toch is de canon in al zijn bescheidenheid met de nodige kritische opmerkingen een aardig boekje geworden, met een mooie mix van tekst en beeld, dat in kort bestek veel vertelt. Een aardige bijkomstigheid is het voorwoord

van Frits van Oostrom, waarin hij stelt dat deze canon een (geslaagd) voorbeeld is van het belang dat de landelijke canoncommissie hecht aan lokale geschiedenis. Ook het onderwijs als belangrijke doelgroep is niet vergeten; de leerlingen van groep vijf gaan met de canon in de hand eropuit om meer te weten te komen over de geschiedenis van hun dorp. Helaas wordt de canon (nog) niet ondersteund door een website en dat valt te betreuren, ook omdat daardoor deze canon op de site www.regionalecanons.nl niet terug te vinden is.

Natuurlijk is de canon van Leiderdorp niet zo compleet en omvattend als die van Leiden. Maar Leiderdorp is Leiden niet. Leiden blijft nu eenmaal de grote broer (of zus) die de kleine in alles de baas is. Ook Oegstgeest onderging dat lot. Het wachten is nu op de canon van Zoeterwoude en dan hebben we groot en klein in de hele omgeving gehad. Zoeterwoude kan bij het schrijven van een canon putten uit goede voorbeelden en de 'perfecte' canon schrijven. Ook kan een foto uit deze canon overgenomen worden, want de aardige foto met Sinterklaas in de middenberm van de A4 uit 1960 is niet in Leiderdorp, maar in Zoeterwoude genomen. Maar of die canon, of welke dan ook, het doel van delen en binden gaat bereiken? Dat zal heel moeilijk vast te stellen zijn, maar een paar fraaie boekjes houden we er wel aan over.

JOSÉ NIEKUS

Y.M.J. Lammers-Keijsers (red.), *Ongekend Leiden. Het verleden in kaart*. Leiden, Unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden en Primavera Pers, 2009. ISBN 978-90-5997-082-3. 88 blz. € 12,50.

Ter gelegenheid van de Open Monumentendagen 2009 verscheen het derde deel in de reeks *Bodemschatten en Bouwgeheimen*, dit keer gewijd aan de Archeologische Waardenkaart en de Bouwhistorische Verwachtingskaart, die rug-aan-rug gedrukt als losse bijlage toegevoegd zijn. Dat is op een flinke schaal, zodat er redelijk veel details te onderscheiden zijn – genoeg voor een eerste kennisname. De hoofdstukken 2, een archeologische kaart van de stad, door Yvonne Lammers-Keijsers en Chrystel Brandenburgh, en 3, de bouwhistorische verwachtingskaart, door Wim Boerefijn en Edwin Orsel, zijn in

wezen toelichtingen over de totstandkoming van die kaarten en wat er allemaal precies op is te zien. Dit zijn ook de dragende hoofdstukken, al zullen ze voor de gevorderden op het gebied van archeologie en bouwhistorie niet vreselijk veel nieuws brengen. Eraan vooraf gaat, afgezien van een voorwoord en een inleiding, een korte geschiedenis van het Leidse grondgebied door Yvonne Lammers-Keijsers. Dit kan natuurlijk niet anders zijn dan een soort samenvatting van een aantal recentelijk verschenen diepgaande publicaties over de Leidse geschiedenis, maar erkend moet worden dat het een goede samenvatting is. Wel zijn enkele uitspraken wat heel erg stellig, zoals op p. 15 dat onder graaf Dirk IV de Burcht versteend wordt (van tufsteen, naar aan te nemen valt). Welk bewijs is er te vinden dat dat onder Dirk IV gebeurde? En een bladzijde verder: de grafelijke hoeve, die werd aangelegd onder (graaf) Floris II: ook hier lijkt dit een al te stellige bewering, gezien het chronisch gebrek aan bronnen uit die vroege tijden. En haast vanzelfsprekend zitten er wat ongelukkige foutjes in: zo wordt op de afbeelding op p. 17 de Hooigracht Middelweg genoemd, en meer van dat soort. Ook sommige formuleringen zijn niet echt gelukkig, maar zo kan iedere criticaster wel wat vinden.

Als kaderteksten bij het deel over de archeologie fungeren de recente opgraving naar Matilo in het kader van de aanleg van een park om het archeologisch monument zoveel mogelijk te beschermen en bewaren voor de toekomst, en een aanpassing van de plannen om de locatie van het vroegere kasteel Boshuizen te sparen; de hier geprojecteerde bebouwing is opgeschoven. Het deel over de bouwhistorie wordt als het ware geïllustreerd met enkele recente bouwkundige onderzoekingen naar de panden Haarlemmerstraat 18, Breestraat 95, Breestraat 66 en Langegracht 63, die laten zien hoe zo'n onderzoek in zijn werk gaat en wat de mogelijkheden en onmogelijkheden ervan zijn.

De uitsmijter is beslist de stadskaart van Leiden die in 1649 door Joan Blaeu uitgegeven werd. Deze is met de moderne techniek dusdanig bewerkt, dat de huizen als het ware rechtop gezet zijn. De bijgevoegde 3D-animatie *Blaeu digitaal. Ontdek Leiden in de Gouden Eeuw* is werkelijk fantastisch om te zien, zelfs al is het maar op een computerbeeldscherm en niet op een groot doek zoals in de Schouwburg, waar de première plaatsvond en ook later het publiek kon genieten. Het is schitterend om als een vogel door de stad te vliegen, nu eens linksafslaand, dan weer opstijgend met een bocht naar rechts,

dan weer als het ware door de toenmalige stad te wandelen. Uiteraard wordt dit begeleid door een deskundig commentaar. Bij alle bewondering moeten mij toch twee opmerkingen van het hart: de afzonderlijke gevels springen veel te veel naar voren en achteren (ook toen al bestond de huidige rooilijn) en de torens zijn veel te hoog, waarbij de dakruiter van de Pieterskerk zelfs helemaal weggevallen is (denkelijk te wijten aan een slijtageplek, juist op een vouw van de kaart, waardoor dat torentje niet herkend is). Dit te corrigeren had waarschijnlijk erg veel moeite gekost, zodat we daar maar niet al te hard over zullen vallen, maar het is wel heel erg opvallend – daarom werden de torens ook bewust door de graveur uit 1649 te hoog weergegeven: ze moesten echt opvallen!

Hoe dan ook, voor een voor een dusdanig boekje luttele prijs krijg je een wel heel kostelijke toegift!

PIET DE BAAR

Jacqueline Zirkzee, *Spinkind.* Jacqueline Zirkzee en stichting Beeld voor beeld, Leiden 2010. 78 p., ISBN 978-90-7573-7165. € 9,95.

Jacqueline Zirkzee, historica van huis uit, schrijft al enige jaren romans, die spelen in het verleden en die met kennis van historische zaken tot stand zijn gekomen. Drie heeft ze er nu op haar naam staan, en de vierde is onderweg. Afgelopen jaar verscheen tussendoor *Spinkind*, haar eerste jeugdboek dat zich afspeelt in het Leiden van de zeventiende eeuw. Burgemeester Lenferink nam op 11 september 2010 het eerste exemplaar in ontvangst en sprak lovende woorden. *Spinkind* is in eerste instantie bedoeld voor het onderwijs. Het boek is dan ook gratis onder de Leidse leerlingen uit groep zes en hun leerkrachten verspreid. *Spinkind* is onderdeel van het project 'Stofsporen', dat in het leven is geroepen om kinderen bekend te maken met de rijke Leidse historie. Jongeren kunnen niet vroeg genoeg beginnen met belangstelling te krijgen voor geschiedenis en een spannend boek kan daarbij helpen, is de gedachte achter 'Stofsporen'. Het project is een initiatief van Anna Wagemans van Mevrouw Kern, de speciaalzaak in strips en prentenboeken op de Breestraat 141. Het project bestaat uit het genoemde boek met illustraties van de hand van Célèste Geertsma, een webles en een sporenkaart.

Het verhaal speelt halverwege de zeventiende eeuw met de tienjarige Maartje als hoofdpersoon. Ze woont in de Zuidelijke Nederlanden met haar moeder en broertjes. Haar vader werkt als drapenier in Leiden en stuurt af en toe geld. Op een dag hoort ze van haar moeder dat haar vader is vermoord. Maartje besluit stiekem naar Leiden te gaan om haar oom om hulp te vragen. Na een lange tocht bereikt ze Leiden en vindt haar oom. Maar haar oom veinst haar niet te kennen en stopt haar weg in het weeshuis, dat haar uitbesteedt als 'spinkind'. Samen met Jasper uit het weeshuis, die haar grote vriend wordt, gaat Maartje in de stad op zoek naar de waarheid, want wat zit er achter het gedrag van oom? Via via komen ze eindelijk uit bij iemand, die een van de getuigen was bij de verwerving van het poorterschap door de vader van Maartje. Samen met hem ontrafelen de kinderen de leugens van de oom; hij beraamde de moord op zijn broer om het familiekapitaal in handen te krijgen. Uiteindelijk blijkt vader de aanslag overleefd te hebben en wordt Maartje met haar familie herenigd. Eind goed al goed en een hoop geleerd over de textielstad Leiden.

De Historische Vereniging Oud Leiden heeft in de loop der jaren subsidies verleend aan gedegen studies over allerlei zaken en personen die in de Leidse geschiedenis van betekenis zijn geweest. *Spinkind* is de eerste historische jeugdroman die financiële steun ontving van Oud Leiden. Er werden meer fondsen gevonden en alles bij elkaar leverde dat voldoende financiën op om het boek en de verspreiding in het onderwijs te realiseren. Voor het schrijven van haar boek deed de historica Zirkzee uitgebreid onderzoek in onder andere de archieven van het Heilige Geest Weeshuis en de Lakenhal. Ook aan de details werd de nodige aandacht besteed. Een historische kleermaakster bijvoorbeeld heeft naar de kleren gekeken waarmee de personages zijn afgebeeld. Een denktank uit het Leidse basisonderwijs heeft het manuscript meegelezen op bruikbaarheid voor het onderwijs en een paar kinderen deden dat om te zien of het ook een goed jeugdboek was.

De kracht van de boeken van Jacqueline Zirkzee is de combinatie van historische juistheid en literaire verbeelding. Dat zie je ook bij *Spinkind*. Een historica die als schrijfster de historische karakters en lacunes invult. Ze weet met fantasie mensen uit de zeventiende eeuw tot leven te brengen. Niet voor niets is Maartje, de hoofdpersoon uit het boek, een meisje. Afkomstig uit Leidse vrouwengeschiedeniskringen neemt Zirkzee haar belangstelling voor

vrouwen in het verleden mee in haar boeken. Maar dat is niet het enige thema; het boek gaat ook over de kloof tussen arm en rijk en de aanwezigheid van vreemdelingen in de stad. Ook toen werden buitenlanders niet altijd even vriendelijk bejegend. In het boek worden mensen uit de Zuidelijke Nederlanden 'knoflookvreters' genoemd en dat is geen literaire verbeelding, maar puur uit het bronnenmateriaal gehaald. Zirkzee schetst ook een beeld van hoe het in het Leidse weeshuis toeging, en soepel in het verhaal verwerkt lees je ook veel over de lakenindustrie met zijn rangen en standen. Bij sommige dingen kun je je afvragen of ze wel bij die tijd horen en het eind is wel heel erg onverwacht happy. Maar ja, kinderen willen nu eenmaal een goede afloop en als dat werkt om de kinderen belangstelling voor de geschiedenis van 'hun' stad te laten krijgen, dan is het Jacqueline Zirkzee meteen vergeven.

Spinkind is op elk gebied af; naast goed geschreven is het ook fraai geïllustreerd met een tiental op de historie geïnspireerde illustraties van Célèste Geertsma. In de tekening van het weeshuis herkent de aandachtige kijker de tekening van Jan Pietersz. Dou van de eetzaal. Een aardig detail is ook het spinnetje in de rechterbovenhoek dat met elke bladzijde zijn web ziet groeien, al heeft dat niets met het spinnen van wol van doen. Wat het boek tot een compleet historisch avontuur maakt, is de sporenkaart en de webles. De sporenkaart, een schematisch plattegrondje van de stad, zit achter in het boek. De kaart leidt kinderen, leerkrachten en ouders langs de straten en gebouwen die in Spinkind voorkomen. Bij ieder punt krijgen kinderen een vraag voorgelegd die betrekking heeft op het verleden dat nog zichtbaar is. De webles gaat op basis van het boek dieper in op de lakennijverheid in Leiden; de vader van Maartje gaat met de twee kinderen langs mensen die een rol spelen in het productieproces van laken. Erg inzichtelijk, en een goede aanzet tot digitaal onderwijs. Deze geslaagde historische jeugdroman zal, mede dankzij de extra's, de weg naar gebruik in het Leidse onderwijs wel vinden.

JOSÉ NIEKUS

Joost Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour*. Boom, Amsterdam 2010, 382 p., ISBN 978-90-8506-966-9. € 39,50.

Was al eerder van dezelfde auteur – samen met Gemma Blok – *Terug naar*

Endegeest, Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997 (Nijmegen 1998) verschenen, in het hier besproken boek komt het dagelijkse leven in het gemeentelijk gesticht Endegeest in de eerste helft van de twintigste eeuw opnieuw aan de orde. Ditmaal is Vijselaar – inmiddels bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de psychiatrie in Utrecht en mede-oprichter van Het Dolhuys, het nationaal museum van de psychiatrie in Haarlem – in de archieven van drie gestichten gedoken: naast het neutrale Endegeest in Zuid-Holland ook het rooms-katholieke Voorburg in het Brabantse Vught en de protestants-christelijke inrichting in het Gelderse Wolfheze (in de buurt van Arnhem). Uit die drie archieven heeft hij steekproefsgewijs steeds om de vijf jaar vijf dossiers getrokken (dus iedere keer vijftien). In totaal heeft Vijselaar 160 patiëntendossiers grondig bestudeerd en geanonimiseerd. Die moeten representatief zijn voor een reconstructie van zowel ziektegeschiedenissen als de wereld van psychiatrische patiënten binnen (en buiten) het gesticht.

Het kon natuurlijk niet uitblijven dat patiëntendossiers met zo'n schat aan informatie in navolging van Angelsaksische praktijken bronnen van minutieus historisch onderzoek zijn geworden. Daarmee kan de historisch onderzoeker een geschiedenis schrijven vanuit het perspectief van de patiënt (diens beleving een ervaring): *a history from below*, zoals de Britse historicus Roy Porter het noemde. In feite hadden Blok & Vijselaar al eerder in hun gedenkboek van Endegeest een hoofdstuk gewijd aan het vooroorlogse leven van patiënten dat gebaseerd is op een beperkt aantal dossiers. Jammer genoeg bleken die dossiers te zijn opgeschoond, zodat alleen de periodieke rapportages van geneesheren zijn bewaard gebleven en er niet langer briefjes of kattebelletjes van patiënten, of rapporten van de verpleging in voorkomen.

Meteen al in de inleiding van zijn nieuwste boek waarschuwt Vijselaar dat het negatieve beeld van de inrichting dat de 'antipsychiatrie' in de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft geschapen, op gespannen voet staat met de historische werkelijkheid. Toch hebben die 'maatschappijkritiese' kanttekeningen van weleer uiteindelijk wel geleid tot een betere rechtspositie van de patiënt. Ook de functie die de invloedrijke Franse filosoof Michel Foucault aan het gesticht toedichtte in zijn *Folie et déraison* (1961) / *Geschiedenis van de waanzin* (1975) om deviant gedrag uit de maatschappij te bannen, het vervolgens als ziekte te etiketteren om onaangepasten op te sluiten onder een

repressief medisch regime, is volgens Vijselaar bezijden de waarheid. Hij laat juist zien hoe belangrijk de rol van de familie is bij het al dan niet opnemen van een patiënt. Evenmin hoeft een opname 'levenslang' te betekenen, waaraan 'enkele reis' in de subtitel van zijn boek refereert. Van de groep 'geneesbaren' keerde bijna de helft weer binnen een jaar terug naar huis, waarbij opnieuw de familie een doorslaggevende stem kreeg. Natuurlijk herbergden de gestichten grote groepen *long stay* patiënten die – anders dan in onze tijd – op één hoop waren geveegd: syfiliszieken, alcoholisten, demente bejaarden, epileptici, idioten, neuroten naast schizofrenen en paranoïden, enzovoort. Velen zouden tot hun dood in het gesticht verblijven.

Vijselaar hanteert hierbij een model dat hij aan de psychiater Henk (H.C.) Jelgersma, werkzaam op Endegeest (een neef van de bekende hoogleraar Gerbrand Jelgersma) heeft ontleend en verfijnd: het model van de 'sociale psychiatrie' (1928), overigens zonder bronverwijzing. Niet een psychose als zodanig is reden tot opname, maar pas als die verder wordt gecompliceerd door factoren van 'sociale onmogelijkheid'. Anders gezegd, als iemand plotseling een gevaar gaat betekenen voor zichzelf, of voor zijn directe, sociale omgeving (verzwaring van de *draaglast*), ofwel als bloedverwanten en/of partners deze belasting niet meer kunnen opbrengen. Het verlies aan *draagkracht* in de sociale omgeving kan veroorzaakt worden door plotseling overlijden (van bijvoorbeeld een moeder die haar gestoorde zoon jarenlang thuis heeft verzorgd), of door andere wijzigingen in de gezinssamenstelling, maar ook door plotselinge gedragsverandering (door onrust, opwinding en agressie) van de patiënt die tot dat moment redelijk kon worden verzorgd in een tamelijk stabiele thuissituatie.

Ruim tweederde van de opgenomen patiënten kwam uit een gezin waar zij al waren verzorgd, ja soms zelfs al jaren. Er moesten dus ernstige verstoringen optreden vooraleer de familie hulp zocht. Zij riep daarbij tegen de verwachting in niet de hulp in van de pastoor of dominee – om hier ook met dit vooroordeel af te rekenen – maar eerder van de huisarts, soms een vrij gevestigde psychiater en in een enkel geval de politie. Terughoudendheid van de familie bij eventuele opname in Endegeest werd ook nog eens ingegeven door financiële overwegingen. Deze inrichting kostte de gemeente Leiden handenvol geld. Die moest de verzorging van de minst draagkrachtigen financieren uit de armenkas, maar probeerde uiteraard op allerlei manieren de verpleeg-

kosten op anderen te verhalen. Overigens kende Endegeest al van meet af aan een regionale functie. Vijselaar concludeert dat opname in een inrichting niet zelden 'een *ultimum remedium* [blijkt] te zijn geweest voor een sociaal onhoudbare situatie, een situatie waar meestal zowel de patiënt als diens omgeving deel aan hadden'.

Sinds de vorige eeuwwisseling was het standaardprocedure geworden om nieuwe patiënten meteen na opname in bed te stoppen. De inrichting wilde zoveel mogelijk lijken op een algemeen ziekenhuis zodat de patiënten zich 'ziek' gingen voelen, voorzover ze dat nog niet waren. Toch stonden geneesheren, verplegers en oppassers veelal met lege handen. Het moet inderdaad een gekkenhuis zijn geweest, waarin veel patiënten zich bij vlagen extreem konden gedragen door te schelden, te schreeuwen, te zingen en te huilen. Sommigen scheurden zich de kleren van het lijf, gooiden met eten, wreven zich in met hun eigen ontlasting. Een paviljoenstelsel met aparte gebouwen steeds verder naar achteren gelegen op het terrein van de inrichting voor de categorieën 'rustig', 'half rustig' en 'onrustig' moest een eerste schifting in de populatie aanbrengen. Ronduit paardenmiddelen waren dwangbuis en isoleercel. In het begin van de vorige eeuw maakte ook de badtherapie in verschillende gestichten opgang. Daarbij werden patiënten om ze rustig te krijgen soms wekenlang in lauwwarme badkuipen gestopt. Waren patiënten rustig, dan probeerde men ze aan de slag te krijgen met arbeidstherapie in werkplaatsen of in de tuin. In de jaren dertig werd het activeren tot werk (ook van mensen die jarenlang niets hadden uitgevoerd) vaste regel, terwijl de eerste medische behandelingen, waaronder de elektroshock-therapie en eerste medicijnen (broomzouten en opiaten), enig soelaas boden. De communistische psychiater en neuroloog dr. Gerrit Kastein deed hiernaar onderzoek en hiervan verslag in diverse medische tijdschriften, maar hij komt in Vijselaars boek niet voor. Pas in de jaren vijftig kwamen psychofarmaca binnen handbereik, die geestesziekten weliswaar niet kunnen genezen, maar helpen erger te voorkomen. Patiënten moeten daarbij verschillende ongewenste bijwerkingen op de koop toe nemen.

Vijselaar heeft ons een beklemmende wereld binnengeleid vol onbeschrijflijk veel leed en ongelooflijk veel herrie. Het kabaal mag zijn verstomd, nog steeds is opname een noodzakelijk kwaad. Een tiental portretten van personen om wie het gaat, veelal foto's stammend uit het Amsterdamse

Wilhelminagasthuis van 1906 en enkele tekeningen van Jan van Herwijnen en Charley Toorop, completeren dit vernieuwende en indringende boek.

JAAK SLANGEN

S.C. Braat (red.), *Een Perzisch kleed voor een kistje aardappels. Oegstgeest 1940-1945. Uit het dagboek van Trudy Braat-Bertel*. Oegstgeest, Vereniging Oud Oegstgeest, 2010. ISBN 978-90-812006-2-2. 176 p. € 12,50.

Een dagboek uit de oorlog, daar zijn er meer van. Naar steeds indringender blijkt: onverwacht nog heel wat meer. Maar toch is ieder dagboek behoorlijk uniek, en dat geldt ook voor het onderhavige. Als we het vergelijken met de dagboekaantekeningen van Solveig Stotijn-Egge, zoals gepubliceerd in het achttiende Jaarboek (2006) 117-134, die slechts de periode 20 juli tot 12 september 1942 beslaan, dan is het onderhavige veel uitgebreider omdat het van 17 augustus 1941 tot 2 augustus 1945 loopt. Was huisvesting in juist die korte periode voor Solveig het allerbelangrijkste, voor Trudy was dat, zeker op het laatst, de voedselvoorziening, en ook wel problemen met dienstboden. Vanzelfsprekend zijn er ook heel wat overeenkomsten. Beide zijn geschreven door jonge vrouwen uit Oegstgeest, van ongeveer dezelfde sociale status: de vrouw van de onderdirecteur van Endegeest en de vrouw van een conservator van het Rijksmuseum van Oudheden. En beiden geletterd.

Het dagboek werd aangetroffen na het overlijden van de schrijfster in 1999 door haar oudste dochter, die in de oorlog geboren werd en dus zelf in het dagboek voorkomt. Dat is ook de verklaring ervoor dat er enkele wat al te privacygevoelige passages weggelaten zijn; iets waarvoor iedereen wel begrip zal hebben. Het uitgeven van het dagboek van je eigen moeder moet een wel heel speciale ervaring zijn.

De schrijfster, G.W.J. Bertel, was op 9 juli 1940 in Oegstgeest getrouwd met de archeoloog W.C. (Kees) Braat, niet alleen vijftien jaar ouder, maar gescheiden en vader van een dochter Pauline, die bij zijn ex in Zwitserland woonde. Ze trok in bij haar man in diens kapitale woning; de familie Braat was van oudsher niet onbemiddeld en dat was natuurlijk ook in de oorlog een groot gemak, want zo viel er aan zaken te komen die niet op de gebruikelijke manier via het bonnenstelsel te koop waren. Het meest ultieme is natuurlijk

de ruil waar ook de titel op spreekt. Overigens heb ik daar veel moeite mee. Niet alleen dat op de ene plek (p. 175, in het colofon) aardappelen staat, waar op omslag en titelblad aardappels gespeld wordt, maar het hele citaat deugt niet. 'De titel van dit boek is ontleend aan een dagboekfragment, weergegeven op pag. 133' (p. 176), maar als je daar gaat kijken staat er: 'Wij ruilden een Perzisch kleedje voor een kistje pootaardappels.' Het kleedje was dus helemaal niet zo groot, en pootaardappelen zijn heel iets anders dan consumptie-aardappelen. Natuurlijk kun je ook pootaardappelen eten (honger maakt tenslotte rauwe bonen zoet), maar dan was je meteen je oogst voor het komende seizoen kwijt. Die ruilactie wordt besproken in een dagboekaantekening van 6 maart 1945, inderdaad de tijd dat je pootaardappelen moet zetten om vanaf juli nieuwe oogst binnen te halen. Dit gedoe met de titel lijkt haast tendentieuze manipulatie. Gelukkig is dat het enige geval naar het mij voorkomt, dus verder is alles wel trouwhartig weergegeven. Integendeel, ik zou het wel voorbeeldig uitgegeven willen noemen, mede ook vanwege de vele toepasselijke en vrij unieke foto's en ander illustratiemateriaal, waaronder bonkaarten, menukaarten en een landkaart in kleur. Er zijn zelfs twee kleine stamboompjes Bertel en Braat, voldoende om alle genoemde verwanten te kunnen plaatsen.

Ook is er een flink notenapparaat (45 stuks), met name ter verklaring van genoemde organisaties of gebeurtenissen, en helaas zitten daar nog een paar missertjes in; in noot 4 wordt verwarring gezaaid vanwege het voorkomen van twee vrijwel gelijknamige Maatschappijen voor Toonkunst en in noot 16 wordt de suggestie gewekt dat burgemeester De Gijselaar in het ambt stierf, terwijl hij al tien jaar eerder afscheid genomen had. Maar dat is het dan ook wel zo'n beetje; ook in de vele toelichtende kaderteksten, hoewel die voor kenners van de oorlogsgeschiedenis overtollig lijken, zit heel wat wetenswaardigs voor degenen die dat beeld minder scherp op het netvlies hebben.

In summa: zeer lezenswaardig en niet te duur.

PIET DE BAAR

Buck Goudriaan, *Verzetsman Gerrit Kastein 1910-1943*. Uitgeverij De Nieuwe Vaart, Leiden 2010. 279 p., ISBN 978-90-802717-5-3. € 24,95.

Op 19 februari 1943 werd Gerrit Kastein naar een kamer op de tweede verdieping van Binnenhof 7 in Den Haag gebracht – toentertijd het hoofdkwartier van de Sipo/SD. Het communistische dagblad *De Waarheid* (van 4 augustus 1945) meldde: 'Daar zaten reeds vier man op hem te wachten. Met de vitaliteit hem eigen, nam hij de leiding van het onderhoud op zich en forceerde een fel politiek debat. Later gingen twee SD'ers koffie drinken en een derde ging naar het toilet. Gerrit zag zijn kans schoon. Het is nooit precies bekend geworden of hij op dat moment nog geboeid was. Hoe het ook zij, hij sloeg de overblijvende SD'er tegen de vloer, trapte een raam in en sprong naar buiten.' Met een schedelbasisfractuur werd de psychiater Kastein opgenomen in het ziekenhuis om daar enkele uren later zonder verhoor te overlijden. Aan Mathieu Schmedts, eveneens verzetsman en later hoofdredacteur van *Vrij Nederland*, zou Kastein eens hebben toevertrouwd: 'Als de nazi's je ooit te pakken krijgen, dwingen ze je om te praten. Maak je geen illusies, je slaat door [...] Ik hoop dat ik in staat zal zijn een einde aan mijn leven te maken, maar ik zal een Duitser meenemen.' Zou Kastein als psychiater en ervaringsdeskundige tot die slotsom zijn gekomen en misschien daarom voor zijn eigen dood hebben gekozen?

De mysterieuze zelfmoord van deze verzetsstrijder heeft sterk tot de verbeelding van heel wat tijdgenoten gesproken. Trouwens, Kastein figureert als personage in twee oorlogsromans: in Bert Schierbeeks *Terreur tegen terreur* (1945) en in Kas de Graafs *Carnaval der desperado's* (1948). De Graaf heeft Kastein waarschijnlijk nooit gekend, maar hij is er niet voor teruggeschrokken om de populariteit en het ontzag voor deze verzetsman (ook al was hij communist) uit te buiten.

Al deze kennis ontleen ik aan de biografie die Buck Goudriaan heeft uitgebracht. Eindelijk heeft Kastein – 'een communistische intellectueel van een vreeswekkende koelbloedigheid' in de karakterisering van de verrader Anton van der Waals, maar door de biograaf als 'geuzentitel' gebruikt – zijn biografie gekregen. Allengs heeft Goudriaan, van huis uit socioloog, zich ontwikkeld tot een expert in de geschiedenis van Leiden tijdens de Tweede Wereldoorlog. In de afgelopen vijftien jaar verschenen van zijn hand een Leidse

oorlogskroniek, *Het Leidse literaire leven tijdens de Tweede Wereldoorlog* en *Universiteit in oorlogstijd*. En nu is dit hiaat in het communistisch verzet waarover jaren geleden wijlen Ger Harmsen (de onvermoeibare publicist over het Nederlands communisme) klaagde, eindelijk gevuld. Of zoals tijdens de presentatie op 25 juni 2010 prof. dr. Marian Schwegman, directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, opmerkte dat een held pas kans krijgt een held te worden als er een biografische studie aan hem is gewijd. Een beknopt biografisch portret van hem kan hier niet uitblijven, al was het maar om zijn rusteloze veelzijdigheid in dit vroeg afgebroken leven te illustreren.

Gerrit Kastein (Zutphen 1910 - Den Haag 1943) was de oudste van twee zonen van een commies bij de posterijen. Zijn vader wist zich langzaam maar zeker op te werken tot directeur van het postkantoor in steeds grotere plaatsen in het oosten des lands. Zijn moeder was onderwijzeres. Zijn ouders waren Nederlands Hervormd en het gezin kenmerkte zich door 'een sterk gevoel voor sociale rechtvaardigheid'. Door periodieke overplaatsingen van zijn vader verhuisde de kleine Gerrit nogal vaak. Dit gebrek aan honkvastigheid is hem zijn hele leven parten blijven spelen. In Meppel deed hij eindexamen HBS-B. Waarschijnlijk kreeg hij daar een sociaal-democratische vorming en opvoeding binnen de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). De biograaf heeft het moeten stellen met erg weinig gegevens over zijn jeugd.

Van 1927 tot 1932 studeerde Kastein met een rijksstudiebeurs geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij werd daar lid van de Groningse Studenten Geheelonthouders Vereeniging en van de Sociaal-Democratische Studenten Club (SDSC) die regelmatig 'rode lunches' hield, soms ook op de kamer van Kastein. Verder hielden vooraanstaande socialisten, die hun sporen binnen de socialistische beweging al ruimschoots hadden verdiend, er regelmatig lezingen. Kastein ging meedoen aan debatavonden en schreef zelf enkele polemische artikelen in *Der Clerke Cronike (DCC)*, waar in de loop van 1932 de eerste artikelen verschenen over de opkomst van het nationaalsocialisme en het fascisme. In hetzelfde jaar deed Kastein zijn doctoraal examen geneeskunde. Hij was toen al toegetreden tot de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) dankzij zijn vriendschap met de timmerman Peter Drenth.

Van het najaar van 1932 tot in het voorjaar van 1933 liep Kastein een co-

assistentschap in de Psychiatrisch Neurologische Kliniek van de universiteit van Heidelberg, waar Golo Mann studeerde en de eerste Joodse hoogleraar door nationaal-socialistische studenten al was weggetreiterd. Veel kameraadschappelijker was de sfeer op de kliniek. Met enkele collega's bezocht hij af en toe bijeenkomsten van de 'Rote Studenten Gruppe', maar hij hield zich naar eigen zeggen 'op de achtergrond'. Niet alleen de arbeidersbeweging, maar ook de linkse studentenbeweging werd gespleten door tegenstellingen tussen communisten en sociaal-democraten. Uiteraard kreeg Kastein te horen van de Rijksdagbrand door Marinus van der Lubbe op 27 februari 1933. Prompt werden ook in Heidelberg communistische leiders opgepakt. De landelijke verkiezingen die begin maart volgden, betekenden ook in Heidelberg een klinkende overwinning voor de nazi's met bijna 46 procent van de stemmen. De hoofdstraat werd vol gehangen met hakenkruisvlaggen en de eerste boycot van joodse winkels werd aangekondigd.

Medio april 1933 had Kastein het politiek grimmige Heidelberg en zijn nieuwe vriendin Ria Sachse weer verlaten om terug te keren naar Groningen en daar zijn co-schappen af te maken. Zijn kersverse ervaringen in opkomend nazi-Duitsland weerspiegelden zich in enkele artikelen in de *DCC*, zoals het profetische 'Gaat Hitler zelfmoord plegen?' Daarmee wilde hij laten zien 'dat het fascisme in Duitsland en Japan [...] geen oplossing betekent voor internationale problemen, maar slechts een verhoogd oorlogsgevaar geeft'. Menigeen in Groningen en Nederland was zich op dat moment nauwelijks bewust van het almaar groeiende gevaar, terwijl enkelen juist gingen demonstreren. De eerste witgekalkte leuzen: 'Fascisme is moord – weg met Hitler!' verschenen in het Groninger straatbeeld, terwijl Kastein hulp bood aan communistische vluchtelingen uit Duitsland.

In het voorjaar van 1934 – kort na zijn artsexamen eerste gedeelte – verhuisde de arts in spé die zich in Groningen politiek te gebonden voelde, naar Leiden. Intussen hadden zijn ouders kennis gemaakt met Ria. Hij ging hoogstwaarschijnlijk co-schappen lopen bij dr. A. Gans, lector neurologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en hoofd van de Neurologische Kliniek en Polikliniek Rhijngeest in Oegstgeest. Het laatste deel van zijn studie verliep voorspoedig en medio januari 1935 behaalde hij zijn artsexamen. Een half jaar later trouwde hij met Ria, bij wie hij twee dochters zou krijgen. Het gezin woonde in de Raadsherenbuurt op het adres Fagelstraat 21.

Tussen privé-besognes, studie en onderzoek door bleef Kastein politiek zeer actief. Terwijl de SDSC op een buitengewoon congres communisten royeerde, brak Kastein juist een lans voor samenwerking tussen communisten en sociaal-democraten. Dit laatste overigens tot grote ergernis van de student Lou de Jong, die jammerde veel last te hebben van een 'welbespraakte communist uit Leiden, Gerrit Kastein'. In Leiden werd hij met open armen ontvangen in het informele kringetje rondom de gebroeders Olivier. In de Magdalena Moonsstraat belegden hij en linkse studenten cursussen voor 'verpleegsters, eerstejaarsstudenten en jonge arbeiders'. Kastein kreeg via Raden Mas Hadiono Koesomo Oetoyo ook nauwer contact met Indische studenten. Bij hem thuis in de Fagelstraat organiseerde hij scholingsbijeenkomsten waarop wel vaker jonge vrouwen verliefd op hem raakten en dus ook maar op de CPN. In het Anti Fascistisch Studenten Comité (AFSC) overheersten communistische studenten, onder wie de student geneeskunde Ben Polak, weldra bevriend met Kastein. In het orgaan van dit comité *De Sleutel* (1935) verscheen weldra een ingezonden brief van Kastein, onder het pseudoniem *W.J. de Groot.* Van deze schuilnaam zou hij in de maandbladen van de CPN *Communisme* en later in *Politiek & Cultuur* gebruik blijven maken.

In de zomer van 1936 maakten de Kasteins een bootreis naar de Sovjet-Unie en brachten daar een maand door. Anders dan André Gide toonde Kastein begrip voor de grote stalinistische 'zuiveringen' en was hij erg onder de indruk en heel enthousiast over de 'opbouw van het socialisme in èèn land'. Heel concreet had hij oog voor de organisatie van de medische verzorging daar. Kort na zijn terugkeer in Nederland vertrok Kastein medio oktober als leider van een Nederlandse ambulance naar het door een felle burgeroorlog geteisterde Spanje, waar generaal Franco en de zijnen zich meester hadden gemaakt van het Spaanse Rode Kruis. Eind december was hij weer terug in Leiden, ditmaal gedesillusioneerd in de Spaanse communisten die te veel uit waren op machtsbehoud. Even dreigde hij zijn Nederlanderschap te verliezen; hij was niet in vreemde krijgsdienst gegaan, maar juist in de weer geweest voor een Nederlandse organisatie. Middels lezingen bleef hij aandacht vragen voor de zaak van de Spaanse republikeinse regering totdat in het voorjaar van 1939 het pleit ten gunste van Franco werd beslecht.

Het is een raadsel hoe Kastein ondanks al deze nevenactiviteiten nog aan wetenschappelijk werk toekwam, laat staan aan het schrijven van een disser-

tatie. Toch is hem dat gelukt. Hij was een onvermoeibare, harde werker, heel snel van begrip en volgens Gans in één nacht in staat tot het 'scheppen van een verhandeling, die anderen in maanden niet voltooien'. In maart 1939 promoveerde hij bij prof. dr. E. Carp op een dissertatie met een wetenschapstheoretisch onderwerp *Eine Kritik der Ganzheitstheorien.* De jonge doctor koesterde ook grote belangstelling voor nieuwe medische therapieën in de psychiatrie, zoals de insulinekuur en de cardiazolbehandeling bij het toedienen van elektroshocks aan schizofrenen. Hij deed onderzoek naar beide, maar kon geen bevredigende theoretische verklaring voor de werking ervan vinden. Hierover publiceerde hij in diverse medische Nederlandse, Duitse en Scandinavische tijdschriften. Zijn debuut in het *Nederlandsch Tijdschrift voor de Geneeskunde* (*NTvG*) was in oktober 1935 een artikel met als titel: 'De voeding van 343 werkloozengezinnen in Rotterdam en Schiedam in de wintermaanden van 1934-1935'. Dat onderzoek paste meer in de traditie van de sociale geneeskunde en/of het budgetonderzoek van de linkse arbeidersbeweging.

In 1938 verscheen bij de communistische uitgeverij Pegasus *Het rassenvraagstuk,* waarin hij systematisch diverse 'wetenschappelijk gefundeerde' vooroordelen ontzenuwde. Rassentheorieën moesten klassentegenstellingen verdoezelen en het *Herrenvolk* legitimeren om andere volkeren te overheersen en daarmee vormden ze 'een wapen in de geestelijke voorbereiding van de oorlog'. (Eerder in 1935 had in Leiden prof. J.A.J. Barge, hoogleraar anatomie, drie voordrachten gehouden over de nationaal-socialistische rassenleer. Op 26 november 1940 wijdde Barge nogmaals een hoorcollege aan die rassenleer na het onrecht dat zijn joodse collega en vriend prof. E.M. Meijers was aangedaan.)

In 1936 had Kastein heel nuchter gewezen op de noodzaak van luchtbescherming. Dat was nog voor zijn vertrek naar Spanje. De ervaringen daar opgedaan kwamen hem in juli 1939 van pas bij het schrijven van een artikel: 'De passieve verdediging der burgerbevolking tegen luchtgevaar', opnieuw gepubliceerd in *NTvG*. Voor uiteenlopend publiek hield hij hierover lezingen. Kastein hechtte geen enkele waarde aan de neutraliteit van Nederland. De Duitsers zouden die met de voeten treden zodra het moment daar was. Op de dag dat de Tweede Wereldoorlog uitbrak door de Duitse inval in Polen, begon Kastein aan een nieuwe baan. Als neuroloog ging hij in loondienst

werken bij de kliniek van het Haagse coöperatieve ziekenfonds De Volharding (later AZIVO). In november verhuisde het hele gezin van Leiden naar Den Haag.

Met de oorlog in zicht ageerde Kastein in *Politiek en Cultuur* tegen de prijsstijgingen en maakte hij zich tot spreekbuis van de antivlootwetbeweging (de regering was voornemens om de Indische oorlogsvloot uit te breiden met slagkruisers en onderzeebootjagers). Kort na de inval van de Duitsers en de capitulatie kostte het de CPN grote moeite om de juiste koers te bepalen vanwege het vriendschapsverdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie. Het Haagse CPN-district waaronder Leiden ressorteerde, ging ondergronds. Kastein behield zijn Leidse contacten onder andere met Nico Olivier. Arbeiders werd aangeraden zoveel mogelijk hun vakorganisaties in stand te houden; onder studenten werd actie gevoerd; er werden pamfletten uitgedeeld bij het sluiten van de universiteit eind november 1940 en na het uitbreken van de jodenvervolging was er in onderduikadressen voorzien. De Februaristaking in 1941 in Amsterdam en omgeving ging aan Den Haag voorbij. In dit oorlogsjaar publiceerde Kastein nog verschillende wetenschappelijke artikelen, waarvan er zelfs nog twee in Duitse tijdschriften verschenen. In de zomer van 1941 kon hij met zijn gezin en vrienden enkele zeilkampeertochten maken op de Friese meren. Het was een laatste ongedwongen samenzijn, want vanaf begin september ondernam de *SIPo/SD* enkele vergeefse arrestatiepogingen bij hem thuis. Zijn baan bij de Volharding moest hij nu opgeven. Sindsdien leidde hij een zwervend bestaan 'het gehele land door om te bezielen tot de daad, om adviezen te geven en acties te leiden'. Alom werd zijn organisatietalent geprezen. Af en toe kon hij op vertrouwde adressen zijn vrouw en twee dochtertjes zien. In Leiden logeerde hij wel bij Gans op Rapenburg 81 en in Den Haag bij jhr. Rhijnvis Feith op de Stationsweg 4, waar ook Leidenaren als Nico Olivier een tijdelijk onderkomen konden vinden.

In het voorjaar van 1942 had Kastein een typoscript van honderd pagina's gereed dat naast een inleiding zes hoofdstukken kent, een historisch-materialistische analyse van de jaren dertig en de eerste bezettingsjaren, waarbij de politieke ontwikkelingen op den duur onherroepelijk zouden leiden tot de 'dictatuur van het proletariaat'. Goudriaan heeft dit werk Kasteins 'politieke testament' genoemd, waaruit hij veelvuldig citeert.

In de herfst van 1942 maakte Kastein contact met de verzetsgroep CS-6, bestaande uit Amsterdamse studenten en andere jongeren 'die wat durfden!' Waarschijnlijk staat de afkorting voor Corellistraat 6, waar twee broers van de leider van CS-6 woonden. Aanvankelijk beperkte de groep zich tot inlichtingenwerk, maar met de aanslag op het Rembrandttheater in Amsterdam, dat door brand helemaal werd verwoest, gaf CS-6 haar visitekaartje af. Na kennismaking met Kastein werd het nu menens. De groep zou niet langer terugschrikken voor liquidatie van prominente tegenstanders. Wat Kastein – op zoek naar een directe radioverbinding met Londen – niet wist, was dat hij door zijn contact met de hierboven genoemde verrader Anton van der Waals, *Vertrauensmann* van de *SS*-er J. Schreieder, lid van de SD en een van de spelers van het *Englandspiel*, in een fuik was gelopen. (De Duitsers wisten via een zendernetwerk valse informatie naar Engeland te sturen waardoor zeker 59 agenten door de Duitsers in Nederland konden worden opgepakt.)

Begin februari 1943 (direct na de Duitse nederlaag in Stalingrad) werden in Nederland hogere NSB'ers ingeschakeld in het landsbestuur. Kastein en anderen wilden de Duitse bezetters en NSB'ers nu demoraliseren door op korte termijn eenmaal in de week op vaste tijdstippen aanslagen te plegen op deze prominenten. De eerste die aan de beurt kwam, was luitenant-generaal H.A. Seyffardt, voormalige chef van de Generale Staf van het Nederlandse leger en commandant van het Nederlandse Vrijwilligerslegioen. Men was bang dat Seyffardt de algemene dienstplicht wilde invoeren. Op vrijdagavond 5 februari zochten twee jongeren Seyffardt thuis op. Een van hen loste de dodelijke schoten. Kastein was niet bij deze aanslag aanwezig. Op dinsdag 9 februari vond er een tweede aanslag plaats. Nu werd mr. H. Reydon, secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten, het doelwit. Deze vooraanstaande NSB'er woonde in Voorschoten. 's Ochtends trof Kastein nog zijn jarige vrouw Ria en zijn twee dochters op een adres in Voorschoten, om zich aan het eind van de middag naar het huis van Reydon te begeven. Die was niet thuis. Zijn vrouw wel en die werd door Kastein doodgeschoten. Toen Reydon later thuiskwam, werd hij door drie kogels zwaar gewond (hij kwam eerst een half jaar later te overlijden in het Leidse Sint Elisabethziekenhuis). Van der Waals kreeg kort daarop van Kastein te horen hoe de aanslag was verlopen. Hij drong er toen bij zijn superieur Schreieder op aan om hem te arresteren,

maar Schreieder wilde eerst meer zicht krijgen op het omvangrijke verzetsnetwerk van Kastein.

Twee dagen later, op donderdag 11 februari, werd de communist Pieter Wapperom door de Duitsers gepakt. Zij ontdekten zijn notitieboekje, waarin ook een afspraak met Kastein voor vrijdag 19 februari in Delft stond opgetekend. Kastein op zijn beurt had voor die dag drie afspraken in Delft gepland, waaronder eerst een met Wapperom en later in die ochtend een tweede met Van der Waals. Kastein was niet op de hoogte van de arrestatie van Wapperom door de Duitsers. In restaurant De Kroon liep hij in de val en werd door drie Duitsers met enige moeite overmeesterd en ontwapend. Kastein en Wapperom werden samen in een auto naar het Binnenhof overgebracht. Vanwege de afspraak met Van der Waals werd Kastein daarna opnieuw teruggereden naar hetzelfde adres in Delft. Dan spreken de verslagen elkaar tegen: onduidelijk is of Kastein Van der Waals in het restaurant heeft aangetroffen. Wel is zeker dat hij, ondanks zijn geboeide handen, met een klein pistool dat de Duitsers bij eerdere fouillering niet hadden gevonden één van zijn begeleiders in het dijbeen heeft geschoten. Wat daarna volgde, staat hierboven beschreven aan het begin van dit verhaal.

Zijn plotselinge dood sloeg in als een bom. Goudriaan geeft een overzicht van postume reacties, deels nog tijdens de oorlog, en schrijft: 'Gezamenlijk leveren deze getuigenissen het beeld op van een uiterst intelligente wetenschapper, van een overtuigd communist en een actief verzetsman.' Toch laat de biograaf het daar niet bij. Hij wijdt ook nog enige hoofdstukken in zijn boek aan het wel en wee van CS-6 na de dood van Kastein. In aparte bijlagen komen de publicaties van Kastein aan bod, een overzicht van de omgekomen leden van CS-6 en de beweringen van Kas de Graaf over CS-6 en Kastein.

Goudriaan heeft zich voor de studie van deze gedreven, rusteloze en gesloten man zorgvuldig gedocumenteerd. Hij heeft ook veel aandacht geschonken aan de context, al onderbreekt het voluit afdrukken van (breedsprakige) getuigenissen en krantenberichten de voortgang van het verhaal, dat zich soms laat lezen als een spannend jongensboek. Zorgvuldigheid spreekt ook uit de aandacht die de biograaf schenkt aan uiteenlopende en soms elkaar tegensprekende versies van de gebeurtenissen. Hij heeft daarbij gekozen voor een strikte scheiding tussen toelichtende en verklarende noten direct achter

iedere paragraaf en noten die verwijzen naar vindplaatsen achterin het boek. Goudriaan heeft heel bijzondere, sprekende illustraties bijeengezocht, met name uit particuliere collecties, die het boek nog meer verlevendigen.

Het was met name de sociaal-democraat Cees Piena ('Blonde Kees' in verzetskringen) die zich ervoor heeft beijverd dat er een straat naar Gerrit Kastein – aan wie postuum het verzetskruis is toegekend – is vernoemd, al doet de tekst 'figuur uit het verzet' op het straatnaambord naast de 5 Meilaan wat onbeholpen aan. Dankzij Goudriaans biografie weten we nu wel beter.

JAAK SLANGEN

Paul Onderwater, *Van zeepsop en naaigaren. De Zita Vereeniging en de R.K. vakschool voor meisjes aan het Galgewater te Leiden, in de periode 1908-1972.* Leiden 2010. 58 p., ISBN 978-90-815984-1-5. € 9,95.

Met financiële steun van onder andere de Historische Vereniging Oud Leiden heeft Paul Onderwater een bijdrage kunnen leveren aan de Leidse schoolgeschiedschrijving, in dit geval de geschiedenis van een rooms-katholieke meisjesschool. Het boekje begint met een historische inleiding over het ontstaan van de school. Eerst was er in 1908 de Zita Vereeniging – een initiatief van pater R.C.H. Bouters – genoemd naar de H. Zita van Monsagrati (circa 1212-1272), de patroonheilige van huisknechten en dienstboden. Deze had als doel om katholieke meisjes die van het platteland naar de stad trokken om dienstbode te worden, te begeleiden en een onderkomen, een verenigingsruimte, te bieden. Dit om de meisjes te behoeden voor de gevaren van de 'grote stad' die konden opdoemen als zij zomaar op straat gingen lopen slenteren in hun vrije tijd. In 1909 kon een eigen ruimte worden gekocht: het pand Noordeinde 50. In het bestuur van de Vereeniging mochten alleen vrouwen zitting nemen en zowel voor de bestuursleden als voor de bezoeksters gold dat zij geen niet-katholiek als echtgenoot of verkering mochten hebben. De vereniging ontplooide tal van activiteiten om de meisjes bezig te houden en te vormen. Er werd gezongen en toneel gespeeld, er waren avondcursussen in verstellen, knippen, koken en stenografie, verder was er onderricht in de vakken van het lager onderwijs en natuurlijk waren er de godsdienstlessen. Ook was er een afdeling 'Meisjesbescherming', die zich bezig

hield met meisjes die door 'bijzondere omstandigheden' in het Academisch Ziekenhuis vertoefden. In 1917 werd voor de opvang van deze katholieke ongehuwde moeders de Margaretha van Cortona-stichting opgericht, die zich over de meisjes ontfermde als zij uit het ziekenhuis werden ontslagen. De stichting werd gevestigd in Galgewater 5.

Al eerder, vanaf 1915, had de Zita Vereeniging ook een R.K. Vakschool voor Meisjes onder haar vleugels, speciaal voor meisjes uit de werkende stand. Dit kon niet voorkomen dat er in 1917 vanuit de Leidse afdeling van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht – vooral bondsbestuurslid Annie van Reedt Dortland-Sillevis maakte zich hier hard voor – een nieuw initiatief voor een Vakschool voor Meisjes kwam, een openbare variant. Dit initiatief wordt overigens niet in het boekje genoemd, maar is misschien wel een aardige toevoeging. Deze nieuwe vakschool richtte zich niet alleen op Leiden, maar ook op de omstreken en niet alleen op meisjes uit de werkende stand, maar ook op meisjes uit betere kringen. Niet iedereen in de Leidse gemeenteraad vond dit nieuwe initiatief zo nodig, zeker omdat het weliswaar een particulier initiatief betrof, maar er werd toch ook weer – net als door de Zita Vereeniging – een beroep gedaan op gemeentelijke subsidie. Terecht echter wees een gemeenteraadslid op het feit dat de beide verenigingen samen toch nog maar een schijntje van de subsidie opslorpten, die aan het vakonderwijs voor jongens werd besteed. Bovendien had de tweede vakschool voor meisjes een andere aard en doel, aldus het *Leidsch Dagblad* van 1 december 1917. Deze openbare Vakschool voor Meisjes werd eerst gevestigd aan de Herengracht om in 1922 te verhuizen naar Rapenburg 23.

Door het groeiende aantal activiteiten van de Zita Vereeniging was meer ruimte nodig. De vereniging vond enerzijds uitbreidingsmogelijkheden aan het Noordeinde, waar de nummers 52 en 54 werden geannexeerd en aan het Galgewater kwamen de panden met de nummers 4, 5 en 7 erbij. In nummer 4 en 5 had tot dan toe de vereniging 'Liefdewerk Oud Papier' haar papieropslag. Op nummer 5 bleef de papieropslag gehandhaafd toen de Zita Vereeniging het pand overnam. De verhuur zorgde voor extra inkomsten.

De historische inleiding loopt tot in de jaren dertig. In deze crisisjaren deed de gemeente een poging om werkloze fabrieksmeisjes om te scholen tot dienstboden waar een chronisch tekort aan was ontstaan. De Duitse dienst-

boden die eerst het gat vulden, waren inmiddels weer naar huis teruggekeerd. De omscholingscursus sloeg echter niet aan.

Voor de rest van de geschiedenis, die volgens de titel doorloopt tot 1972, dienen verhalen van oud-leerlingen en medewerkers. Daarbij is het jaar 1972 als einde gekozen omdat de school toen verhuisde naar de Ter Haarkade, waar het een scholengemeenschap werd voor lager, middelbaar en hoger beroepsonderwijs. Aan het Galgewater bleef uitsluitend het Lager Beroepsonderwijs achter. Het eerste verhaal van een oud-leerling is een wandeling door het gebouw aan het Galgewater. In de historische inleiding hebben we kunnen lezen dat men in 1929 met de bouw was begonnen, waarbij men in fasen al de nieuwe afdelingen in gebruik nam. In 1932 kon het voltooide gebouw worden ingewijd. Het gebouw had een mooie binnentuin, grenzend aan panden van het Noordeinde en het Kort Rapenburg. In de hal bevonden zich glas-in-loodramen van Joan Colette, die overigens in de jaren zeventig uit de school zijn verwijderd, maar nog wel zijn bewaard.

Na deze wandeling door het gebouw volgen meer herinneringen van oud-leerlingen en oud-medewerkers. Het boekje is geïllustreerd met vele foto's van leerlingen en hun activiteiten en van het gebouw en verder met plaatjes van enkele huishoudelijke voorwerpen, waaronder nostalgische prentjes zoals van de beroemde Brasso koperpoets en Sunlight zeep.

Al met al is het zo een leuk boekje geworden vooral voor iedereen die zelf herinneringen aan de school bewaart. Voor geïnteresseerden in de geschiedenis van het Leids (meisjes)onderwijs is de historische inleiding wel wat te beknopt en teveel een opsomming van losse feiten, zonder dat het een samenhangend verhaal wordt. Ook ontbreekt een historisch kader waarin het belang van de oprichting van deze vakopleidingen voor meisjes wordt geschetst. Het was toch weer een stap op weg naar meer en beter onderwijs voor meisjes, een van de eisen van onder andere de vrouwenbeweging in deze tijd.

Van zeepsop en naaigaren is overigens niet in de boekhandel te koop, doch slechts te bestellen via de website: rkvakschool@live.nl.

AGNES VAN STEEN

Kees Schuyt, *Het spoor terug: J.B. Charles / W.H. Nagel, 1910-1983.* Uitgeverij Balans, Amsterdam 2010, 640 p., ISBN 978-94-600-3240-0. € 24,95.

Op 25 augustus 2010, de dag dat de gebiografeerde 100 jaar eerder werd geboren, ontving zoon Ernst Nagel in het Letterkundig Museum van Kees Schuyt het eerste exemplaar van de biografie van zijn vader *Het spoor terug; J.B. Charles / W.H. Nagel 1910-1983.*

De Leidse criminoloog Willem Nagel kreeg in de jaren vijftig en zestig vooral bekendheid onder het pseudoniem J.B. Charles met zijn polemische geschriften *Volg het spoor terug* (1953) en *Van het kleine koude front* (1961), waarin hij onder andere heftig bezwaar maakte tegen de politieke carrières die voormalige nazi's in het naoorlogse Duitsland en in de NAVO maakten.

Schuyt heeft een fascinerende biografie geschreven van een leven dat bijna de gehele vorige eeuw besloeg. Hij is bij uitstek de geëigende biograaf van Nagel, zowel omdat hij een tijdlang diens medewerker was, als vanwege zijn vakgebied (Schuyt was jarenlang onder andere hoogleraar rechtssociologie). Het kan een formidabele prestatie genoemd worden om in een periode van minder dan drie jaar zo'n vuistdikke en uiterst leesbare biografie te schrijven. Dat hij dit kon doen, is onder meer te danken aan het vele materiaal (zeventien grote verhuisdozen persoonlijk archief) dat hij al direct tot zijn beschikking had.

Schuyt constateert vijf 'duidelijk te onderscheiden gezichten' van Nagel, kort samengevat: de verzetsman, de literator (de bundel *De menseneter van Nowawes en andere verhalen*), de dichter-kunstenaar (bundels als *Zendstation*, *De warme slager* en *De groene zee is mijn vriendin*), de wetenschapsbeoefenaar (de publicaties *Het voorspellen van krimineel gedrag* en *De functies van de vrijheidsstraf*) en de '*public intellectual*'. Deze 'gezichten' vallen vaak samen met perioden in het leven van de 'veelkantige' Nagel; mede hierom is deze indeling goed gekozen. Bijzonder aan de biografie is ook dat Schuyt goed in staat is om de poëzie van Nagel te bespreken en te beoordelen. Het namenregister blijkt helaas niet geheel compleet. Zo ontbreken daarin enkele (voormalige) Leidenaren, onder wie Maarten Biesheuvel, Paul Briët, prof. dr. B.M. Telders, Emile den Tex en Jan Vermeulen.

Voor de generaties van de jaren '68 (de babyboomers) en daarvóór is deze

biografie een feest van herkenning, met name als het gaat over Nagel als '*public intellectual*'.

Aan deze rol en zijn vier oorlogsboeken wil ik hier met het oog op jongere lezers enige aandacht besteden. Willem Nagel werd op 25 augustus 1910 in Zwolle geboren en woonde vanaf 1912 tot in oktober 1944 in Groningen. Hier bezocht hij de Christelijke Hoogere Burgerschool (1923-1930) en studeerde vervolgens Rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen (1930-1939). Tijdens zijn studie deed hij onderzoek dat in 1949 uitmondde in zijn proefschrift *De criminaliteit van Oss*. Na zijn studie bekleedde hij verschillende functies bij de rechterlijke macht. De Duitse bezetting van ons land veranderde zijn leven. Vrij snel raakte hij betrokken bij vrijwel alle vormen van verzet, van non-coöperatie tot inlichtingenwerk en gewapend verzet. In het voorjaar van 1943 werd hij twee keer gearresteerd, maar hij wist zich beide keren vrij te pleiten. In het najaar van 1944 werd hij tijdig gewaarschuwd voor een op handen zijnde arrestatie en kon hij uit Groningen wegvluchten. In Utrecht hervatte hij zijn verzetsactiviteiten.

In 1950 begon zijn wetenschappelijke carrière aan de Rijksuniversiteit Leiden, aanvankelijk als hoofdassistent, vanaf 1951 als privaatdocent. In 1956 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar en vanaf 1959 tot gewoon hoogleraar (in de penologie en de criminele sociologie). Als criminoloog maakte hij vooral naam door aandacht te vragen voor het slachtoffer. Nagel geldt als de grondlegger van de victimologie.

In de loop der jaren liet hij – als de '*public intellectual*' – meer dan eens van zich horen in uitspraken die publiekelijk beroering wekten. Beroemde voorbeelden hiervan zijn: 'Elke soldaat die de grens van zijn eigen land overschrijdt, is zelf verantwoordelijk voor zijn daden en die verdient het niet om levend naar zijn vaderland terug te keren', 'Men kan zelfs vragen waarom heeft een mens zinnen als ze niet geprikkeld mogen worden' (naar aanleiding van het juridische proces tegen antirookmagiër Jasper Grootveld, die op straat erotische prenten van Aat Veldhoen had verkocht), en op een vraag hoe te handelen met psychopaten, aan wie steeds meer vrijheid werd gegeven: 'Weet u wat u moet doen, u moet een ander ochtendblad nemen', hierbij impliciet verwijzend naar *De Telegraaf*.

In 1953 verscheen van zijn hand *Volg het spoor terug*, dat zeer snel een succesvol en prijswinnend boek (romanprijs van de stad Amsterdam) en zelfs

Boek van de Maand werd, met vele herdrukken tot gevolg. Het boek bevat drieëntwintig hoofdstukken over gebeurtenissen die Nagels anti-fascistische ergernis hadden opgewekt, zoals de bijzondere rechtspleging, het aandeel van de firma Krupp in de Duitse oorlogsvoering, het concordaat van de Paus met Hitler en vele andere gebeurtenissen die veelal met foute Duitsers en met de Tweede Wereldoorlog te maken hadden.

Pas jaren later, in 1961, verscheen het vervolg op *Volg het spoor terug,* onder de titel *Van het kleine koude front.* Het boek bevat 'frontberichten', waaronder de affaire Henk Badings (een in de oorlog foute componist, wiens opera *Martin Korda D.P.* in 1960 bij de opening van het Holland Festival werd opgevoerd). Schuyt vat helder samen welke betekenis dit boek vooral voor de jongeren van de jaren zestig en zeventig heeft gehad: de populariteit hiervan heeft bijgedragen aan het voortbestaan van de begrippen 'goed' en 'fout'. In 1962 verscheen Nagels verzetsroman *De vrouw van Jupiter.*

Weer jaren later, in 1976, verscheen het derde deel van zijn speurtocht naar hedendaagse vormen van het fascisme: *Hoe bereidt men een ketter.* Leven als een ketter werd, aldus de samenvatting van Schuyt, Nagels model van positieve onmaatschappelijkheid en van het eeuwige gevecht met de publieke orde.

Vanaf de jaren zeventig ging zijn wetenschappelijke belangstelling uit naar het terrorisme ('de obscure oorlog der wanhopigen') als object van de criminologie. Hij had begrip voor de Palestijnse gewelddaden tegen Israel ('Dat verdrijven van de Palestijnen is met voorbedachten rade gegaan') en hij toonde bewondering voor de (Duitse terroristische) Baader-Meinhofgroep, maar niet voor de Molukse treinkapers.

Op 5 februari 1976 hield Nagel als hoogleraar aan de Leidse universiteit zijn afscheidsrede getiteld *De tijd en de criminoloog.*

Postuum verscheen in 1986 zijn boek *In Frankrijk dacht ik aan mijn vader*, dat de gebundelde artikelen bevat die in het tijdschrift *Maatstaf* waren gepubliceerd. Deze bundel kan gezien worden als het vierde deel van zijn serie oorlogsboeken.

Nagels collega, zowel wetenschappelijk als literair, mevrouw prof. dr. C.I. Dessaur/schrijfster Andreas Burnier karakteriseerde hem na zijn overlijden op 29 juli 1983 als 'een man van uitzonderlijke allure, een onvermoeibaar strijder op het slagveld van goed en kwaad'.

De biografie die Schuyt heeft geschreven, toont de man Nagel in deze hoedanigheden en meer.

BUCK GOUDRIAAN

Jan van der Plas, Leontine de Reede en Ruud Visser, *Crash the party. 40 jaar LVC*. Stichting LVC, Leiden 2010. 150 p., ISBN 978-90-9025001-4. € 25.

Wie tegenwoordig aan het LVC, het Leids Vrijetijdscentrum, denkt, denkt aan muziek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat muziek centraal staat in het jubileumboek van dit poppodium in Breestraat 66, een boek uitgegeven ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van het LVC. Het boek heeft het formaat van een ouderwetse elpee en bevat een verzameling van herinneringen van medewerkers, bandleden en bezoekers, geïllustreerd met mooie foto's en andere documenten waaronder krantenartikelen uit het archief. Per tien jaar – dus viermaal – wordt een beeld geschetst van de muziektrends in dat decennium en wordt iets verteld over eventuele veranderingen – en bestaansbedreigingen zoals door het Aalmarktproject – die het LVC in die jaren zeventig, tachtig, negentig en nul onderging. Ondanks deze vier 'inleidingen' voldoet het boek toch niet als geschiedschrijving. Daarvoor leunt het teveel op herinneringen van betrokkenen en deze zijn uit de aard der zaak vooral anekdotisch van aard en sluiten niet zo mooi op elkaar aan, dat van een doorlopend verhaal gesproken kan worden. Dat was ook niet de bedoeling van de makers die vooral een mooi bladerboek – of koffietafelboek – met leuke verhalen wilden maken, waarin menig betrokkene bij het LVC zich zal kunnen herkennen.

Voor historici echter die geïnteresseerd zijn in de ontstaansgeschiedenis van het LVC is de informatie lastig uit de interviews naar boven te halen voor zover die er al in staat. Daarom hier wat meer informatie. Vooral omdat de oprichting van het Kreatief Sentrum, zoals het LVC eerst heette, zo prachtig de tijdgeest weerspiegelde, een tijd die bol stond van de veranderingen en niet alleen op muziekgebied. Het Kreatief wilde namelijk meer zijn dan alleen een poptempel zoals het later is geworden. Het wilde niet louter amusement bieden aan jongeren, maar die jongeren moesten zich ook creatief kunnen ontplooien – door middel van cursussen – én hun maatschappelijke betrokkenheid kunnen tonen. Vooral dat laatste paste goed in een tijd, eind jaren

zestig, begin zeventig, waarin het actieleven floreerde. Ook de oprichters, onder wie Jan Boer en Buck Goudriaan, waren met de tijdgeest behept. Zij waren lid van het comité Leefbaar Leiden, opgericht in 1967. Ook Bernard Stöxen, die in Leiden tekende voor de oprichting van Provadya?, de underground scene die ook een onderkomen in het Kreatief Sentrum zocht, was lid geweest van dit comité. Het comité Leefbaar Leiden haalde onder meer de krant door te pleiten voor minder autoverkeer in de binnenstad, te protesteren tegen de geplande torenbouw voor de universiteit aan de Witte Singel, door steun te betuigen aan de studentenacties voor meer inspraak aan de universiteit in mei 1969 en de woningnood aan te kaarten.

In december 1968 overhandigden drie leden van het comité Leefbaar Leiden, Jan Boer, Buck Goudriaan en Marjolein de Bie, 2.200 handtekeningen aan burgemeester Van der Willigen om hun pleidooi voor een nieuw jongerencentrum te ondersteunen. Een jaar later werd het oude schoolgebouw Breestraat 66 beschikbaar gesteld voor het nieuwe jongerencentrum en al snel gingen de eerste groepen van het gebouw gebruikmaken in afwachting van een grondige verbouwing. Deze verbouwing kon pas in juli 1970 van start gaan omdat deze wachtte op goedkeuring van Gedeputeerde Staten wat betreft het verbouwingskrediet. Daarna duurde het nog een jaar, tot juli 1971, voordat de verbouwing was afgerond en het Kreatief Sentrum officieel geopend kon worden. De groepen die voor, tijdens en na de verbouwing in het gebouw aan de Breestraat hun (vergader)ruimte vonden, waren de kunstenaarsgroep Colourform die deed aan maatschappijkritische kunst, de kabouters van Oranje Vrijstaat en het comité Leefbaar Leiden. Ook vond de wekelijkse besloten soos voor homoseksuele jongeren, Miks (opgericht in mei 1970), hier onderdak, net als de open soos voor jongeren van welke seksuele aard dan ook, Zisekso van de NVSH. Een geheel andere groep vormden de gastarbeiders voor wie een spreekuur werd ingesteld en een ontmoetingsruimte werd ingericht. De Werkgroep Buitenlandse Werknemers, die zich opwierp om de gastarbeiders te helpen, onder andere door het geven van Nederlandse les, kon hier ook terecht, net als de actiegroep Dolle Mina die kwam vergaderen of een discussieforum wilde organiseren. Naast de vele cursussen, die eerst projectgroepen werden genoemd, was er verder nog de filmclub 'Cineclub' die filmavonden organiseerde en natuurlijk was er ook muziek in vele maten en soorten.

De betrokkenheid bij het actieleven culmineerde eind 1972 in de opening van een informatiecentrum in het Kreatief, waaraan circa 40 werk- en actiegroepen hun medewerking verleenden, waaronder nog een andere pilaar van de vrouwenbeweging – naast Dolle Mina – de actiegroep Man Vrouw Maatschappij. Doel van het informatiecentrum was het afstemmen en coördineren van de verschillende activiteiten van de groepen. Het Kreatief Sentrum stelde zichzelf overigens ook op als actiegroep door bijvoorbeeld deel te nemen aan de Brede Vietnam Beweging die in 1972 werd opgericht. De Vietnamoorlog stond in de belangstelling; al in juni 1971 organiseerde de actiegroep 'flikkers voor Vietnam' in het Kreatief een benefietfeest, waarbij de opbrengst van de entreegelden voor medische hulp in Vietnam was bestemd. Naast de actiegroepentijd was het echter ook de tijd dat drugs in toenemende mate in omloop kwamen, zo ook in het Kreatief Sentrum. Uiteindelijk ging het centrum hieraan – en aan een slecht financieel beleid waardoor enorme schulden waren ontstaan – ten onder. In december 1975 sloot het Kreatief zijn deuren. Het zou in februari 1976 herrijzen als het Leids Vrijetijdscentrum en uitgroeien tot een belangrijk poppodium. De keuze voor een nieuwe naam gaf al aan dat het LVC niet geassocieerd wilde worden met de oude voorloper, al werd bij de opening Jan Boer – die eerder uit onvrede met de gang van zaken in het Kreatief was opgestapt – wel weer aangetrokken als waarnemend directeur. Met de heropening van het Kreatief als LVC was de geëngageerdheid al verdwenen, maar ook de cursussen die eerst nog werden geven, verdwenen in de loop der tijd van het programma. Toen bleef alleen de muziek nog over. En muziek (én dans) is waar het nu nog steeds om draait in het LVC, net als in het jubileumboek *Crash the party*, over 40 jaar LVC.

AGNES VAN STEEN

Dirk van Eck-Stichting
Leiden

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op ING bankrekeningnummer **35 66 42**, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die €17,50 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 978-90-73279-30-8
ISSN 1387-8123